

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژورنال، شىنجاڭ ژورنال مۇكاپاتىغا ئىگە ژورنال

2011
5

B
U
L
A
K

بولاق

ISSN 1005-0876

9 771005 087006

源泉 (布拉克) BULAK

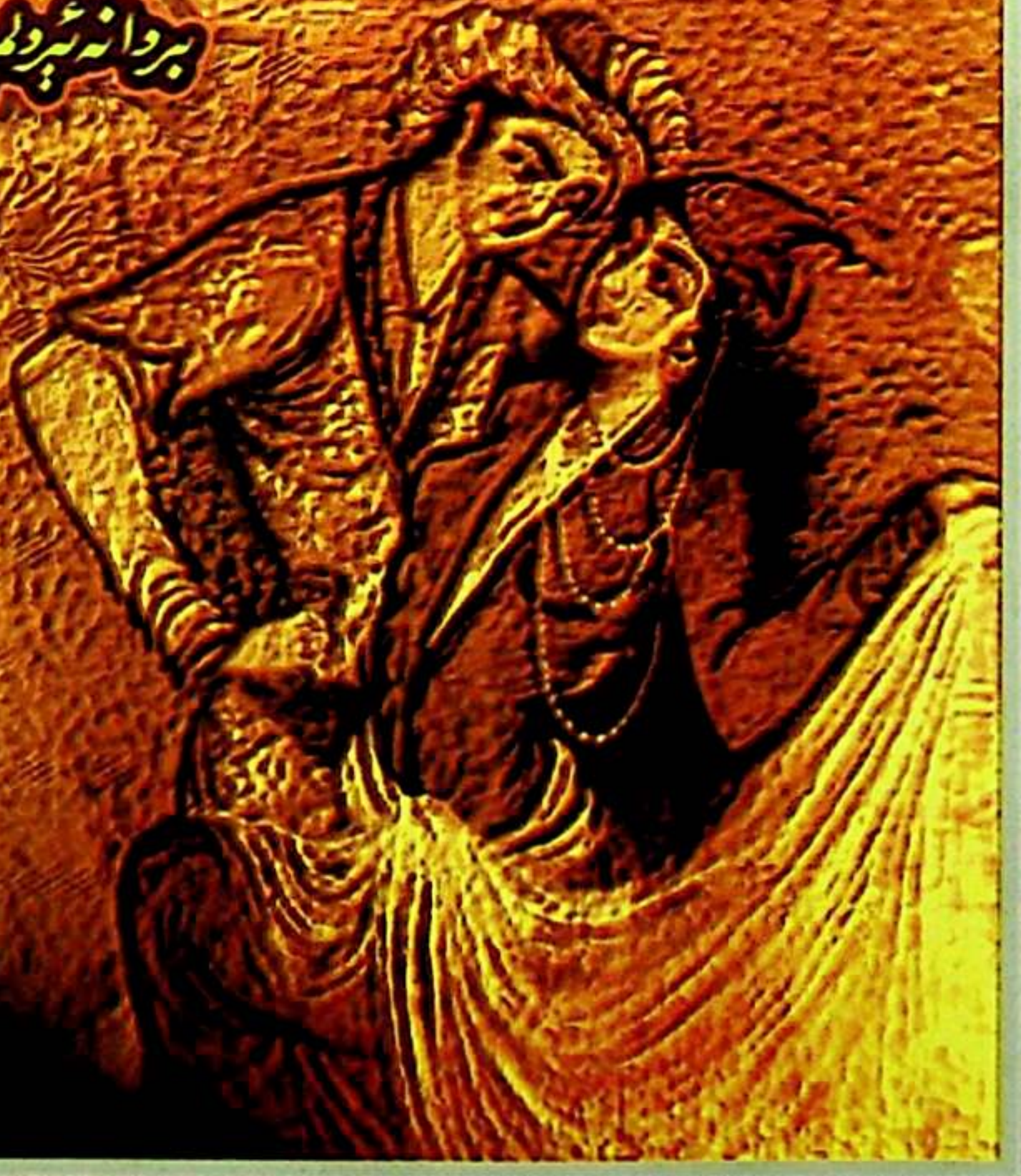

دلوڭانى گورنام دىن

بولدىم سەننىڭ ئىسمىم بولدىم
 ئاتىپ جەننايەت ئولسىم بولدىم
 يانما سەھە كىرىمە دانە بولدىم
 بولدىم جاھاندارە سىۋاي ئالىم
 ياخشى يانما نەفسانە بولدىم
 كۆشە شىرابى يادىغا كەلسەن
 ئەمەش غەمىدىن مەستانە بولدىم
 كۆردۈم چۈشۈمە شىبى جەمالىڭ
 كۆيدۈم ئۈرۈپ چىرىخ پىرۋانە بولدىم

يۈمدۈم كۆزۈمنى سەننىڭ بولدىم
 كەچتىم باردىن رىئازەت بولدىم
 ئىشقىڭ مېنىگە پۇر بولدىم جىسمىم
 ھەم ساقى ھەم مەي پەيلىانە بولدىم
 بىر قەدەر ئېزىلم چۈككۈم دېگىنىگە
 كىرىم سەھە فەقە دورانە بولدىم
 كۆيدۈرۈم سەئۇت بولماسىن بىخىلچ چۈنچ
 ئىشقى ئوتى بىلەن مەخانى بولدىم
 بولدىم فەنامەن تۈپۈرۈك ئىچىدە
 بىرۋانە ئېزىلم مەشە دانە بولدىم

جان جانتا كۆرى جانانە بولدىم
 تەككى كۆزۈڭدىن ھەھە مەشە ئوق
 ئەۋۋەل ئەدىم بىك گۈلخانە بولدىم
 بىر نەچچە يۈرۈر ياردىن جودامدىن
 بىلىسىم ئوزۇمنى ئىپايانە بولدىم
 قولىمىس دېيىلە مەنمۇ دەگەنچە
 ئاباۋ ئەدىم مەن ۋە يىرە بولدىم
 گۈنەم مەي سەن كىم بولسا مەخاھە
 دېيىشەن سەن مەننىڭ بولدىم

سك نه ده بياني و ده فوكلو سناك قوش سايلىق روزنامى
دردجوور كمالا

بويلا

33 - بيل نه شري
نوموسي 140 - سان

شهباز خلاق نه شريلىق

بىز ئامان تەھرىر ئامان

بىز ئامان تەھرىر ئامان

ئۇيغۇر كىتاب ئۆيى بېكەتى
ئۇيغۇر كىتاب ئۆيى بېكەتى

ئۇيغۇر كىتاب ئۆيى بېكەتى

2011 - يىللىق 5 - سان

باش مۇھەررىرى: ئەلى توختى مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇختەر مامۇت

بۇ ساندا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

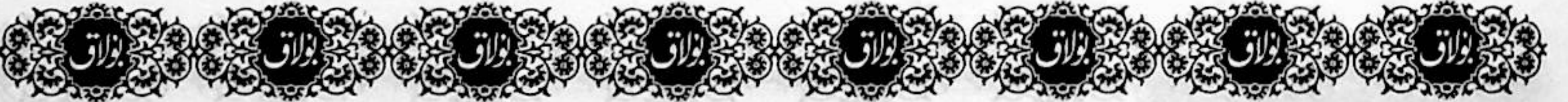
دېۋانى ھەيرەتى ..... نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەمتەمىن تۇردى
(5) ھەيرەتى

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

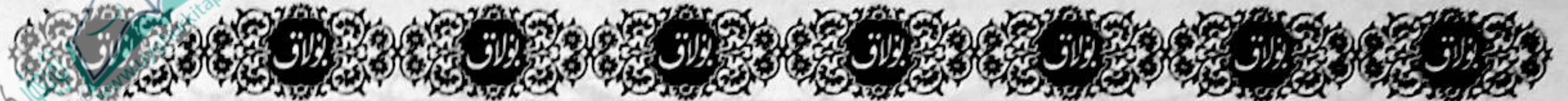
نوئمان ئان ھەزرەت قىسسىسى ..... نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدۇقادىر توخسۇن
(17) ئەھمەد يەسسەۋىي

تىل، تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

«تۈركىي تىللار دېۋانى» ۋە ئۇنىڭغا تۈزۈلگەن ئىندېكسلار ..... سابىت رۇزى
(25)

فولكلور تەتقىقاتى

ئۇيغۇرلاردا ئۆلۈم ئۆزىتىشقا دائىر ئېتىقاد - ئادەتلەر ..... ئابلىز مۇھەممەت سايرامى (44)

مەشھۇر شەخسلەر

فارا بىيىنىڭ دوستى ..... رەھىمجان ئاتايېقى (ئاتا ئولى) (61)
 ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇر چىلاشتۇرغۇچى: روزىمۇھەممەت مۇتەللىپ

ئەھمەد يەسسەۋىي ..... تاهىر قاھار (84)
 ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇر چىلاشتۇرغۇچى: دىلتارام باھاۋىدىن

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

قىسسەئى زۇھراخان ..... قەلەمگە ئالغۇچى: موللا بلال (88)
 ئوغرىسىز شەھەر ..... نەشرگە تەييارلىغۇچى: مامۇتجان ئىمىن ئېلتېكىن (99)
 شاھ توغراق (چۆچەك) ..... توپلاپ رەتلىگۈچى: ھىمىت سامساق (107)

※

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدە: نەۋبەتى (رەھسەم: مۇرادىل ئابد)

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇتەللىپ ئىسمايىل

مۇھەررىرى: دىلتارام باھاۋىدىن

كوررېكتورى: سەنەۋەر ئىبراھىم

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت

خەتتاتلار: قۇربانجان شەيدائىي، مەمەت نەۋبەت

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 - 2827971
 ئېلېكترونلۇق خەت ساندۇقى: bulak@yahoo.cn
 تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 - 2827472

مۇھەررىردىن: كلاسسىك شائىر ھەيرەتتىنىڭ «ديۋانى ھەيرەتتى» ناملىق ئەسىرى ژۇرنىلىمىزنىڭ 2011 - يىللىق 2 ، - 3 ، - 4 - سانلىرىدا بېرىلگەندى. تۆۋەندە بېرىلگەن ھەيرەتتىنىڭ شېئىرلىرى خوتەندىن تېپىلغان يەنە بىر تولۇقسىز قول يازمىغا ئاساسەن نەشرگە تەييارلاندى، بۇ قول يازمىدىكى بىر قىسىم شېئىرلار ۋە بېيىتلار ئىلگىرى نەشرگە تەييارلىغان شېئىرلاردا ئۇچرىمايدۇ. ھەيرەتتىنىڭ شېئىرلىرىنى تولۇقلاش مەقسىتىدە بۇ شېئىرلارنى ئېلان قىلدۇق.

ئىنايەت خانىدىن تاشلاپ نەۋالە
كەرىم بەزمىدە مېھمان ئەيلە، يا رەب.

كۆڭۈل دەردىگە دەرمان ئەيلە، يا رەب،
ئىلاجى زەئۇق ھىجران ئەيلە، يا رەب.

تەئلىق خار زارىدىن يەر ئېتىپ
فەراغەت بىرلە بۇستان ئەيلە، يا رەب.

قۇرۇق جىسمىم بەلا دەشتىدە قالدى،
دىلا ئەبىرىنى باران ئەيلە، يا رەب.

بۇزۇلغان خاتىرىمنى ئەيلە مەئمۇر،
بەھارستان ئىھسان ئەيلە، يا رەب.

ئۆزىدىن ئۆزگەنى بىگانە ئەيلە،
ئۆزۈڭگە زارۇ ھەيران ئەيلە، يا رەب.

گەدايى كۈيۈڭ ئەيلە ھەيرەتتىنى
فەنا مۈلكىگە سۇلتان ئەيلە، يا رەب.

بېرىپ تەھقىق مەن بىر قەترە جانغا،
غەرىقى بەھرى ئىرفان ئەيلە، يا رەب.

*

*

ھەر تەرەقى سۆز تەكاۋەرىن سۈرسەڭ،
فىكر چاۋۇشىنى مۇقەددەم تۈت.

باك ئەلزام پەستلىق قىلدى،
ئىسىملاردىن تەمام ئەقەدەم تۈت.

قاشنىڭ ھەيبەتى تەۋازىئۇ ئۈچۈن،
كۆزلەنىڭ ئۈستىدە مۇكەررەم تۈت.

گەر دېسەڭ بولسۇن قىسمەتتەم ئەفزۇن،
خەلق ئارا ئۆزىنى بارچادىن كەم تۈت.

رەقىب مەنۇ بىلەن يار كۆيىدىن كەتمەم، مەنۇ مەنۇ

باشىم كېتەر ھەۋەسى بىرلە تا مەجالىم بار. مەنۇ

كەمىنە ھەيرەتتى خەستە شاھ بولغۇسىدۇر، مەنۇ

دېسەك كۆيۈمدا گەدايى شىكەستە ھالىم بار. مەنۇ

قەفەس گۈلىستاندا بىر گۈلى بەھارىم بار،

سەھەر كى بۆلبۈلدەك تۈرۈفە ئاھۇ زارىم بار.

چېھرە ئەرغىۋانلار ساغرىپ سامان ئولدى،

قاندا زىننەتى مەجلىس شوخ گۈلئۈزىم بار.

ئىشقى ئارا مەلامەتدىن قورقۇتۇپ مېنى ناسەھ

بۇ بەلادا ئۆلمەكەدىنكىم قاچان يانارىم بار.

زاھىد ئايتۇر، ئەي شەيدا، بولماغىڭ نەدىن خۇشدىل،

كۆڭلۈم ئىچرە گۈلچېھرە داغى ئىشقى يارىم بار.

مەن كىمۇ نىشأتى ئەيش يار ۋەسلىدىن مەھرۇم،

تازە گۈللەر ئاچىلغان داغى ئىشقى يارىم بار.

ھەرنە ئىختىيار ئەيلەر ئەقلۇ جان ئاڭا تابىئۇ،

ئىختىيارى فەرئىدۇر ھەرنە ئىختىيارىم بار.

ھەيرەتتى جەمال ئىستەپ دەربەدەر گەدا بۆلدى،

ئەمدى خەلق ئارا بىلمە قايدا ئىتتىبارىم بار.

ئىشقى يولىدا خارلىق گۈلىن گۈلىستانىمىز،

گۈۋەھ بەلا دەشتى غەمى باغ ئىلە بۇستانىمىز.

غەم كېچەسىدە تا سەھەر يار ئىشىكىدە تۇرغۇمىز،
چىقتى كۆڭۈل تەن ئۆيىدىن چىقمادى ۋە گەھ جانىمىز.

مەن ئايدىمۇ كۆڭۈل بىلە ئىككى رەفئىقى يەكجىھەت،
ۋەھ گەھ ئاراغا كىردى ياش فاش ئېتەدۇر نىھانىمىز.

تولا تىلەر مەي تەڭرىدىن تاڭلا ئول ئول ئەي ۋىسالسىز،
تەن كارۋان تۈنگە كۈن بەرگۈچىدۇر ئوغانىمىز.

يەتتى فەلەككە كېچەلەر نالەئى سۆز ئاھىمىز،
ھېچ يىتىشمەدى ئول ئاي شەمئىغە بۇ فىغانىمىز.

جادۇ كۆزۈڭگە شىممەسى بىر باقىبان مىڭ ئۆلتۈرۈر،
تۇتغۇسى بىر كۈن كېلىپ ئەل قانى بىرلە قانىمىز.

سەيلى غەمىڭ تەلا تەمى بۇزدى كۆڭۈل ئىمارەتى،
قىلسا بولدى ئۇلغەتى رۇھ بىلە رەۋانىمىز.

خەستە كۆڭۈلىنىكىم قىلۇر ئىشقى ئارا تاپمادىم نىشان،
خەندەئى لەئىل بارىدىن باردۇ مەگەر گۇمانىمىز.

* * *

ساقى جامى شاراب بارمۇ ئېكىن،
ئىشقى دەردىگە تاب بارمۇ ئېكىن؟

بەزمىگاھ مەقام ۋەھدەت ئارا،
چىھرە بىنىقاپ بارمۇ ئېكىن؟
ئەييۇھاس - سابىرۇن فىل بەلەدا،
ھەجر ياڭلىغ ئەزاب بارمۇ ئېكىن؟

زاھىدا بىھىساب ئەجر ساڭا،
ئىشقى ئېلىگە ھىجاب بارمۇ ئېكىن؟
جىگىرىم لەختە كۆز ياشىم بىرلە
نەمگىنرەك كەباب بارمۇ ئېكىن؟

خاتىرىم كۈنجى بولدى ۋەيرانە،
ئامى فىل خەراب بارمۇ ئېكىن؟
لالە يافراغى داغى سەھرا،
كۆكرەكىمدەك خەزاب بارمۇ ئېكىن؟

ھەيرەتتى شەرىئەت ۋىسالى ئىستەر،
ساقىي، جامى شاراب بارمۇ ئېكىن؟
ئەيكى دەرسەن ئانىڭ يۈزىدە ھۇباب،

ئالەم ئارا ھۈسن يا خۇرشىدى تابانمۇ دېيىن،
يا كۆڭۈلنىڭ قىبلەسى يا كەئبەئى جانمۇ دېيىن.

لەبلەرنىڭ شەربەتۈ كەۋسەر بېھىل ئەزام،
يا مەسسە ئەنفاسىمۇ يا ئابىھەيۋانمۇ دېيىن.
تۈررەئى شامى يارۇتقان يا سائادەت بۇرچىدا،
شەمئى نۇر ئەفشان دېيىن يا ماھى تابانمۇ دېيىن.
ھەم كۆڭۈل ئاسايىشى، جانۇ جەھان ئارايىشى،
لۇتق يەزدانمۇ دېيىن يا نۇرى ئىمانمۇ دېيىن.
ھەيرەتتى سەرگەشتەدۇر يا ئەندەلب خەستەدۇر،
كۈيىدۇر ئەرشى بىرىن يا باغى رىزۋانمۇ دېيىن.

كەل ئەمدى كۆڭۈل لەنزەئى قىل فەراغ، تەننىمۇ چىراغنىكى جان رىشتەسى،
قىلالى ئىكەۋ سەيرى بۇستان باغ. كۆڭۈل فەتىلە كۆزۈم ئەشكى باغ.

كۆچەر مۇتتەقىق ئورنىدىن بۇ دەرەخت، بۇ كۆيگەن قارا جىسىمغا داغلار،
ئۆچەر مۇختەلىق باد بىر كۈن چىراغ. نېچۈككىم قارا ئۆرتەگەن يەردە زاغ.

غەمىنمەتدۇر ئەھباب فەسلى بەھار، ئېرۇر ئۇشبۇ يولدا فەلەك زىۋەرى باغ.
زەمانى چەمەن سەھنىدە خۇش دىماغ.

گۈلدىن ئايرىلدى بىنەۋا بۇلبۇل، ھەر خەسى گۈلغە ھەمىنەشەن ئولغاچ،
خار زەخمىغە مۇبتەلا بۇلبۇل. ئەيلەدى كۆكرەكىن يارا بۇلبۇل.

زاغلار گۈل ئاشىيان ئەتتى، گۈل غەمىدىن تامام ئۆرتەندى،
تۈتتى بۇ رەشكىدىن ھەۋا بۇلبۇل. ئول سەبەبىدىن كىيەر قارا بۇلبۇل.

ھەر سەھەر گۈلشەن ئىچرە فۇرقەتدىن
 باشلادى تۇرغە ماجارا بۇلبۇل.
 نالىشىڭدۇر نەدىن، ئايا بۇلبۇل؟
 ئايدىكىم ھەيرەتتى: بۇ غەم بىلەدۇر،
 دېدىم: ئەي گۈل ۋىسالغا مەھرەم،
 گۈلدىن ئايرىلدى بىنەۋا بۇلبۇل.

* * *

مەن نە مەستى بادەئى سەرسارى ئەنگۈر ئولمىشام،
 بەلكى بىخۇد بادە ئىشقىدا مۇنەۋۋەر ئولمىشام.
 ھەر زەمان ئەھلى مۇھەببەت كۆڭلىگە باشلاپ سۇرۇر،
 گاھى جەننەت گاھى رۇئىيەت ھەم گەھى تۇر ئولمىشام.
 گاھى ۋەششەمس تۇلۇۋ فەيىرى ئىرفان ئولۇپ،
 گاھى جىبرىئىل ئىمىن ئايت نۇر ئولمىشام.
 كۈن تۈركىنى رەمىزىدىن ئەنە ئەللاھ فەھم ئېتىپ،
 گاھى مۇسائى تەجەللى ھەم گاھى بىنۇر ئولمىشام.

گەھ فەنا دەرياسىغا تاشلاپ تەئەللۇق زەۋرەقەن،
 گاھ نۇھۇ گاھى تۇفان گاھى بىنۇر ئولمىشام.
 لۇتفۇ قەھرىدىن تاپىپ ھەر لەھزە دىگەر نەشئەئى،
 گاھى شەھىد گاھ نىشۇ گاھى زەنبۇر ئولمىشام.
 پەردەئى ئەلھان ئارا ھۇسنى مەلاھەت جىلۋەگەر،
 گاھى نەي، گاھى رەبابۇ گاھى تەنبۇر ئولمىشام.
 ھەيرەتتى باشىغا كەيفى بادە زور ئەتكەن زەمان،
 پادىشاھى كىشۋەرى جەمشىدۇ فەغفور ئولمىشام.

* * *

ئەي كۆڭۈل، قەسدى ھەرمى كىبرىيا قىلدىڭمۇ ھېچ،
 بىر ئەمەل شايىستە بىرۈيى رىيا قىلدىڭمۇ ھېچ.
 بىر ئەزىز مۇرشىدى كامىل ئاياغىن ياستانىپ،
 خاكپايىنى كۆزۈڭگە تۇتيا قىلدىڭمۇ ھېچ.

بىر خىرەدەندى مۇھەققىق ئارنى ئاگاھدىن ھېچ نەرسە
 نۆكتەنى ئاڭلاپ ئۆزۈڭگە رەھنەما قىلدىڭمۇ ھېچ. ھېچ
 بىر فەقىر مەستەند ئاجىز دىلخەستەنىڭ
 كۆڭلىنى ئاۋلاپ ئۆزۈڭگە ئاشنا قىلدىڭمۇ ھېچ.

ئىشقى ئوتى بىرلە گۇداز ئەيلەپ ۋۇجۇدۇڭ ھەستىنى لىلە
 ئەھلى دىللار سۇھبەتتىن كىميا قىلدىڭمۇ ھېچ. ھېچ
 دۇدى غەفلەتتىن قارا بولغان كۆڭۈل ئايىنەسىن،
 ئافتابى مەئرىفەتتىن پۇر زىيا قىلدىڭمۇ ھېچ.

ھەيرەتتى، مەقبۇل ئىش سەندىن قۇسۇرى تاپمادى،
 بارى غەفلەتتىن ۋۇجۇدۇڭنى فەنا قىلدىڭمۇ ھېچ.
 * * *

دەرغا، دىل چۇ بۇزۇكۇر پىرى ئالشان كەتمىش،
 سالىپ زۇلمەت ئارا بىر ئەلنى خۇرشىد زەمان كەتمىش،
 قىلىپ بىزنى بەسى ئاۋارە بىلمەنكىم قاين كەتمىش،
 بەقاسىز دەپ جەھان مۈلكىنى شاھ خۇردەدان كەتمىش،
 ۋەلى گەر كەتسە ھەر كىمدەك نە بىنامۇ نىشان كەتمىش.

نېتەي تىلەي مۇسۇلمانلار كېتىپدۇر ئول شە ئەڭلا،
 نە سۇد ئەمدى ئەگەر قىلسام تۈمەن فەريادۇ ۋاۋەيلا،
 سىيادەت بەھرىدىن ئانداغ قاچاندۇر گەۋھەرۇ ۋالا،
 دەرىخ، ئول خەلق شىرىنۇ دەرىخ ئول رۇتبەئى ئەڭلا،
 كى يەئنى ساھىبى مەسنەد چىراغخانەدان كەتمىش.

سۈتۈن بامدار بارگاھدىن ئېدى زاتىڭ،
 زىيائى مەشغىل چەرخى شەرىئەت ئەردى كۈن ئاتىڭ،
 ھەمىشە تائەتى تەقۋىيۇ تەسبىھ ئەردى ھالاتىڭ،
 مۇرۇۋۋەت ۋەقتى يەكسان ئەردى ئانداغ ئاۋاز بىلە ...
 شەرىئەت شەھرىدىن يەئنى بۇ دەم ئەمىن ئامان كەتمىش.

جەھان بېھبۇدى كەتمەكلىكى بۇ ئىشنى جەبىر قىلدىم،
چىراغى دەھر ئۇچۇبان تىيرە بولماقغە ئەسىر بىلدىم،
داغى مەھشەر كۈنى ھاۋشماقنى مۇختەسەر بىلدىم،
بۇ كۈننى بىزگە يەلى مەھشەر كۈنىدىن ھەم بەتەر بىلدىم،
جەھاننى تىيرە ئەيلەپ چۈنكىم ئول مېھر خىبان كەتمىش.

قايان كەتتى، دەرىغا، زۇبەدەنى خەيلى بەنى ئادەم،
كېتىپ ئانداغكى تا خەير ئەتمەيسىن بىر دەم مەسھە دەم،
ئەلىق قەدىم تاڭ ئەرمەس بولسا ئەمدى دال ياڭلىغ خەم،
بەس ئەرمەس بولسا ئالەم كۆزلەرىم سەيلايدىن يەر نەم،
قويۇپ غەم ئىچرە بىزنى بۇلئەجەب ئول شادمان كەتمىش.

شەكەر ياڭلىغ كامالىڭ ياد قىلسام ئۆرتەنۈر جانىم،
نە تەنھا ئۆرتەنۈر جان خانۇمانىم بىلكى ئىمانىم،
نېتاڭ گەر ئەيلەسەم كۆڭلۈم كەبى چاك گىربانىم،
فەلەكنى قىلغۇسى پەژمۇردە ئاز بەس سۈزى ئەفغانىم،
مەدار مەزھەب ئايىن شەمە شەب رەۋان كەتمىش.

تىلىم ۋەسفىڭ بەيان ئەتمەك دە ئانداغ كەڭ لال ئولغان،
ھەما تەئرىفىن ئايتمەك سەئۇغە چۈنكىم مۇھال ئولغان،
قاچان ئەۋسافىغە سالىش مۇنداغ قىلۇ قال ئولغان،
ئەمەس مۇمكىن بار ئەھلى پىرەندە ھەمدىگا مەجال ئولغان،
مۇھال ئالەم مېھر سىيادەت ناگىھان كەتمىش.

نېچۈكدۇر ھالىڭ فۇرقەت ئوتىدا، ئەي بەرادەرلەر،
مۇسبەت شامى كۆپ ئاۋارە بولغان نېچە ئەختەرلەر،
... كىلىم رەھىمەت رايىم خەير، ئەندىم رەھىمەت رايىم خەير،
... سىمەن نەھەلغا پىچە مەنىدە رەھىمەت رايىم خەير.

* * *

چۈن تەماشايى جەمال ئاللاغا چۇيا ئېدى.
... چۈن تەماشايى جەمال ئاللاغا چۇيا ئېدى.

بىر خۇداۋەندە ئاڭا باغى بېھىشت ئىچرە مەقام،
ھۇرلارنى قىل كەنزەك خەيلى غۇلماننى غۇلام،

ئەيلەگىل ئەجدادى بىرلە ھەمىشەن ھەم خىرام،
 قىل كىرامەت ھۆللەنى قەدرە قىبايى ئىستىرام،
 مۇستەھىقۇ بۇ مۇبارەك جامەنى زىيىبا ئىدى.
 بارچا قالغان شاھلارغا لۇتق قىل ئەمرى راز،
 تاجۇ دەۋلەت بىرلە ئەيلە سەر بەلەندۇ سەرەقراز،
 ئەيلەگىل ئالەم ئارا بىئىھتىياج بىنىياز،
 بۇ دۇئاغا بەر ئىجابەت زىۋەرى بىرلە تەراز،
 مۇستىجاب ئېتىڭ دۇئاسىن كىم دۇئا پەيما ئىدى.
 كەلدى بۇ ئالەمغە ھەركىم بىر كۈنى يانماق ئۈچۈن،
 نېچە كۈن رىزقىنى يەپ ئەقلى سارى بارماق ئۈچۈن،
 كەلمەدى ھېچكىم بۇ دۇنيا يۈزىدە تۇرماق ئۈچۈن،
 جاۋدانى قەسىرى ئايۋان سالىپ ئولتۇرماق ئۈچۈن،
 كىمگە دۇنيا جاۋدانى مەنزىلى مەئۋا ئىدى.
 ئىچمەيىن قالماس ئۆلۈم جامىنى بارچادىن ھەيات،
 بەرمەيىن قويماس قەزا ساقىيلارى جامۇ ۋەفات،
 تاپمادى ھېچكىم ئەجەل قۇللايدىن بىر دەم نىجات،
 ئۈمىر ئالەم دەر كىزەردۈر جان ئادەم بىسەبات،
 بولدى نامىدا جەھاندىن ھەرنەكىم پەيدا ئىدى.
 ئۈزگۈسى بىر بىر قەزا گۈلچىنىنى جان رەگلەرنى،
 ساچقۇسى بادى خەزان رۇي جەھان گۈلزارىنى،
 تۆككۈسى دەۋران قەدەھلەر بادەئى گۈلنارىنى،
 ئالغۇسى ئاخىر ئامانەتدار ئامانەت بارىنى،
 بەردى جان نەقدى ئەگەرچە شاھ ئەۋئەدنا ئىدى.
 چۈن ۋۇجۇد ئۆزدىن ئەمەس بۇيى ۋەفاسى يوقتۇرۇر،
 شەمۇ يانماي ئۆزىدىن نۇر بەقاسى يوقتۇرۇر،
 زىندەئى جاۋىد ھەقدۈركىم فەناسى يوقتۇرۇر،
 كىم ھەياتى ئالەمنىڭ ئىنتىھاسى يوقتۇرۇر،
 ئۆز ۋۇجۇدى ئۆزىدىن قەبۇلۇم ھەم تا ئىدى.

خاسلارغا ھەزرەت ھەقدىن ۋەزىفە غەم ئېرۇر،
تۆتمە ئەندۈھ پۈشۈش جامەئى ماتەم ئېرۇر،
قاشلار بەدەك قەدلەرى بار بەلادىن خەم ئېرۇر،
كۆزلەرى شەبنەم زەدە نەرگىس كەبى پۈر نەم ئېرۇر،
سەرنەۋىشت ئول قەۋمغە فەرياد ۋاۋەيلا ئېدى.

مۇستافاكىم شاھى ئۇششاق ئەردى سەر خەيلى جەھان،
ھەزىن ھاتەم جامەسى ئەردى بويدا ھەر زەمان،
بولمادى بىر لەھزە بۇ غەمنى نە ئىچرە شادمان،
ئىككى فەرزەندى ئىككى زانوسىدا بەردىلە جان،
ھەر ئىككى سىما ئىككى نۇر دىيدەئى بىيدا ئېدى.

كىم مۇرادىغا مۇۋافىق ئەۋرۈلۈر چەرخ نىگۈن،
كىم ھەمىشە تاپتى بۇ دىۋار دەۋرىدە سۈكۈن،
بەرمەدى كىمگە جۇدالىق جامىنى ئول بەدۈرۈن،
قىلمادىكىم باغرىنى ئەفسۇسۇ ھەيرەت بىرلە خۇن،
باردىكىم رايىگە ئول بەدزىينەتۇ بەدراي ئېدى.

كىم جەھان ئاشۇبىدىن ئاشۇفتەۋۇ ھەيران ئەمەس،
كىم فەلەك بىدادىدىن ... ئەفغان ئەمەس،
كىم زەمان تەشۋىشىدىن سەرگەشتە نالان ئەمەس،
كىم ئۆلۈم ئەندۈھىدىن غەمگىن باغرى قان ئەمەس،
كىم ئۆلۈمدىن ئىمىنۇ ئازادۇ بىپەرۋا ئېدى.

سالماغىل مەشھۇر جەيبە ئۈزە چىن كىشۋەرىدىن،
ھەر كىشىگە ھەر غەم ئەندۈھ ئېرۇر تەقدىردىن،
ياندۇر ئالماس كىشى تەقدىرنى تەدبىردىن،
چۈن مەئرادۇر قەزا بىرلە قەدر تەئبىردىن،
بەس، رىزا بەردى قەزاغە ھەر كىشى دانا ئېدى.

دەرىغا، ئالەم فانىدىن ئول قۇتبى زەمان كەتتى،
چىراغدىن رەۋشەنۇ بەھس مىللەت خاندان كەتتى،

ۋىلايەت مۈلكىدىن مەسنەدى نىشىن بۇزرگان كەتتى،
 سىيادەت بەھرىدىن دۈر يەتمىم بىگىران كەتتى،
 تۈلۈك ئەيلەپ ھىدايەت ئەۋجىدىن بەدەر جەھان كەتتى،
 تەرىقەت رەھبەرۈ پىرى ھەقىقەت مۇرشىدى ئالەم،
 شەرىئەت رەھنامايى پىشۋايى زۇبەدەئى ئادەم،
 تۆكۈپ ئەشكىن تۈتۈبان مۇرغ ماھى جۈملەسى ماتەم،
 بىسات شادمانى تەي بولۇپ فەرەش ئولدى رەخت غەم،
 ئوشۇل ماتەمسەرادىن شادەئى ئەھلى جەھان كەتتى،
 خەراب نىشات بەخشۇ خەمى تەۋھىدە ئەردىكىم ئانىڭ،
 مەئارىف ئەردى ئىرفان مەسنەدى ئۈزرە مەقالاتىڭ،
 ھەمىشە سەيد شەھيار شەرىئەت ئەردى ھالاتىڭ،
 سەرىر بەزمىدە مەھۋ ئولماق ئەردىكىم خىيالاتىڭ،
 بەشەر سۈرەتى مۈلك سىرەتى رەۋاج خانادان كەتتى،
 گۈلى زىننەت چىرايى باغ مەئنى خاجەئى خەلەس،
 ھىدايەت ئەۋجىدە خۇرشىد بولماقلىغ ئاڭغا مۇختەس،
 ھايانۇ ھەلىم كامىدىن ئايدى ئول ئاشكارۇ نەس،
 ئۈرۈج ئەيلەپ جەھان زىنداندىكىم تاپتىلار مەخلەس،
 مۇئەرىخ خۇي خەندە رۇي خۇشكۇ دىلىستان كەتتى،
 ئىمامى ئەۋلىيا سەر ھەلقەئى ئەۋلادى ئان سەرۋەر،
 چىراغ مۇفتىدا رەۋشەن رەۋەج شەرىئى پەيغەمبەر،
 تەرىقەت پىشە شەرئ ئەندىشە مۈلك فەقىردە مۇھتەر،
 تۈگەنمەس ۋەسفى گەر ئايتىلسە يۈز تەسنىق مىڭ دەفتەر،
 ھەمە ئەھلى جەھان ئەردى ئول ... رەۋان كەتتى،
 زايى چۈن خەلق خۇش رەۋشەن شىمايىل خۇش ئادابى سەد،
 قىلۇر ئەردى فەساھەتدە ئەنا ئەفسەھكە ئول تەقلىد،
 مەلەدە ھەم گۈلدا ئەردىلەر كىم يا شەيخى تەئىيد،
 رەۋاج مۇزەھبۇ ھەم ئەۋج مىللەت ھەم ئېدى خۇرشىد،
 غۇرۇب ئەيلەپ ئەھلى شامىدا كۈن زاتى نىھان كەتتى.

تەمەننايى ۋىسالنىڭ ئەيلەر ئەردىم ئەي جەھان شادى،
 ھەۋاغە بەندەلمەكدىن ئالغاي ئەردىم خەت ئازادى،
 ھەمىشە خىزمەتتىگە بەرگەي ئەردىم بەندەلىك ۋادى،
 كىرامەت ۋىلايەت ئېرۇرسەن سائىتى شادى،
 ئىماما مۇقتىدايى ئەي قىبلەگاھى خاجەگان كەتتى،
 دەرخەت ھەمدىنى شاخى مەنزىلگە سەمەر ئەردى،
 سەئادەت ئاسمانى ئۈزرە خۇرشىدۇ قەمەر ئەردى،
 نۇبۇۋۇد چەشمە سارى گەردىدە ئول نىلۇفەر ئەردى،
 چىمەنزار سەئادەت گۈللارغە زىيىبى فەر ئەردى،
 مۇرۇۋۇت باغىدىن كارەستەنى ئاخىر زەمان كەتتى،
 ھەبىبىدە بەھر مۇۋەججى فەنادا گەۋھەرۇ ۋالا،
 نەسبىدە ۋارىسى جەۋلان گەر ۋە مەيدان ئەۋئەدنا،
 نەزىرى ھەيفىدىن تاق ئەردىكىم ئول ۋەجھەدىن يەكتا،
 مەلەك خەيلى بەشەر ئىخباسىدىن يوقتۇر ئاڭا ھەم تا،
 سەخا ئايىن پىرى تەمكىن شاھ خۇردەدان كەتتى،
 مەنىكىم كۈيى مەدھىنى دېمەككە نې مۇھال ئولغاي،
 سۇلايمان مەدھىن ئايتمەك مۇرغا ئەمىر مۇھال ئولغاي،
 قۇياشدىن سۆز دېمەك خۇففاشغا نە ئىھتىمال ئولغاي،
 دەم ئۇرماق سەرۋىدىن قۇمىرغاكىم نېچە خىيال ئولغاي،
 رىيازى دەھردىن گۈلدەستەنى باغى جانان كەتتى،
 كەل، ئەي ئەئجۇبە ئەسلى زەمان كۈلبەمنى رەۋشەن قىل،
 تەئەللۇق خارىدىن مەملۇ كۆڭۈل يادىڭدا گۈلشەن قىل،
 سىفاتىڭ ئەيلەمەككە رىندىنى خۇشكۈي پۇر فەن قىل،
 ئەسىرى مەنىكىم ئەيلەپ ئېدىڭ بەرەھمەن ئەمدى قىل،
 ....

(نەشرگە تەييارلىغۇچى خوتەن ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ئىشلەيدۇ)

ئەھمەد يەسىر ئۇنى

ئۇمان ئان ھىزەت قىسىمى*

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدۇقادىر توخسۇن

كۆرۈڭ قانداق قۇدرەتنى، كۆرسۈن دېيان خىسلەتنى،
مۇستەفاننىڭ ئۈممەتنى، مۇنداق تەشرىق قىلدىيا.

يوق ئەردىڭ بار ئەيلەدى، تەن ياراتتى جان بەردى،
قەترە سۇدىن بىزلەرنى مۇنداق تەشرىق قىلدىيا.

كۆزنى بەردى كۆرگەلى، ئەقىل بەردى بىلگەلى،
ھەق يادىنى ئايتقالى تىلنى يانا بەردىيا.

قولنى بەردى تۇتقالى، ئاياغ بەردى يۈرگەلى،
نەمەت بەردى يېگەلى، شۈكرى قىلسۇن دېدىيا.

خۇدايىڭنى بىلمەيسەن، نېگە قۇللۇق قىلمايسەن،
ئاتا - ئاناڭ بارچاسى قارا يەرگە كىردىيا.

تۇغقان ئادەم ئاندىن قۇرۇق قالماس ئۆلۈمدىن،
ئۇشبۇ يۈرگەن ئادەملەر، ۋاللاھ، ئۆلەر دېدىيا.

سۆز مۇختەسەر قىلالى، سۆز باشمىغا بارالى،
يادكار قىلىپ كۆرەلى، ئۆلمەس يەردىن دېدىيا.

بۇرۇن ئۆتكەن زەماندىن، پەيغەمبەرلەر سوڭىدىن
بىر ئەر قوپتى كوپىدىن ئاتى نۇمان ئەردىيا.

* «سۇلتانۇل - ئارىفىن» دىن ئېلىندى.

ياراتتى ئول بىرۇ بار، ياراتقان ئەزىم جەببار،
مۇجەررەد ئەردى ئۆزى، ئاتى سابىت ئەردىيا.

ئارق باشىغا باردى تەھارەت ئالماق ئۈچۈن،
بىر قىزىل ئالما سۇدا ئېقىپ كېلۈر ئەردىيا.

سابىت ئالمىنى كۆردى، ئالما پۇچۇق ئالمىدۇر،
يېدى پۇچۇق ئالمانى، ئەندىشىلىك بولدىيا.

ئەگەر يېدىم ئالمانى، تاپسام ئەردى ئېگەسىن،
بەرسەم ئەردى بەھاسىن، دېيان قورقۇپ تۇردىيا.

پارچە ئالما قولىدا، چاھار باغلارنى كۆردى،
چاھار باغدىن چاھار باغقا سۈنى بويلاپ يۈردىيا.

بىر چاھار باغ ئىچىگە كىردى، ئالما قولىدا،
كىرىپ باغدا تۇردىلار، بىر ئەر قارشۇ كەلدىيا.

سەلام بەردى بۇ يىگىت ئۇشبۇ كىشىنى كۆرگەچ،
قولۇڭدىكى ئالماڭىز بىزنىڭ ئالما، دېدىيا.

مۇنى ئەمدى ئالىپسىز، بىزدىن بىرۇخسەت يەپسىز،
ئاخىرەتتە جەزاسىن خۇب كۆرەرسىز، دېدىيا.

يىگىت ئايدى: تۇرۇپمەن، سىزنى ئىزدەپ كېلىپمەن،
ئاخىرەتكە قويمايمەن، ھازىر بەرگۈم، دېدىيا.

ئول دەم يىگىتنى كۆردى، ئابىد ئىكەننى بىلدى،
بىر قىزى ھەم بار ئەردى، ساھىبجامال ئەردىيا.

ئول ئەر ئايدى: سۆزۈم بار، ئۆيۈمدە بىر قىزىم بار،
ئۇشبۇ قىزىمنى ئالساڭ، رازى بولاي، دېدىيا.

سۆزلەگەلى تىلى يوق، كۆرۈپ يۈرەر كۆزى يوق،
ئاياغى ھەم قولى يوق، قىزىم مۇنداق، دېدىيا.

بۇ قىزىمنى ئالمىساڭ، مېنى رىزا قىلمىساڭ،
يېرىم ئالما جەزاسىن سەندىن ئالغۇم، دېدىيا.

ئالاي دەسەم قىزىنى، ئېلىپ نە قىلسۇن ئۇنى،
يېرىم ئالما يېگەندىن ئىلاج تاپماس، دەدىيا.

سۆزلەر سۆزى يوق بولسا، كۆرەر كۆزى يوق بولسا،
ئاياغ - قولى يوق بولسا، ماڭا مۇشكىل، دەدىيا.

سۆزنى قەبۇل قىلماسام، بۇ قىزنى ئالماسام،
ئاخىرەتتە جەزاسىن نە قىلۇرمەن، دەدىيا.

ھەرنە بولسام بولايىن، بۇ قىزنى ئالايىن،
ئاخىرەتنىڭ ئىزاىىن مۇندا تارتاي، دەدىيا.

قەبۇل قىلدى سۆزىنى، ئالماق بولدى قىزىنى،
ئاخىرەتنىڭ ئىزاىىن قۇتۇلايىن، دەدىيا.

خۇشۋاق بولدى ئاناسى، رازى بولدى ئاتاسى،
تويلار قىلىپ نىكاھنى، ئول زەمانە ئالدىيا.

خۇتۇنلار يىغىلدىلار، ئۆيگە تۆشەك سالدىلار،
قىزنى ئېلىپ كەلدىلەر، ئۇشبۇ يىگىت كۆردىيا.

كۆرگەچ ئۇنى بىلگەندە، قاچىپ تاشقارى چىقتى،
بۆلەك قىزنى كەلتۈرۈپ مازاق قىلدى، دەدىيا.

ئەندى يىگىتنى كۆرەرسىز، بىزنى مازاق ئېتەرسىز،
بىزگە دېگەن قىزىڭىز ئول ئەمەستۇر، دەدىيا.

كۆزى ھەم يوق، تىلى يوق، ئاياغى ھەم قولى يوق،
مۇنداغ كېلۈر ھالى يوق، بىلۈرمۇسىز، دەدىيا.

خۇتۇنلار كۆپ كەلدىلەر، قەھقەھ ئۇرۇپ كۈلدىلەر،
ئۇشبۇ ئېرۈز قىزىمىز، سىزگە ئايتقان، دەدىيا.

ئاي دەپسىڭىز يۈزى بار، كۈن دەپسىڭىز كۆزى بار،
ئايەت ھەدىس سۆزى بار، سىزگە ئېيتقان، دەدىيا.

يىگىت كۆردى قىزىنى، تىرىگ ئۇ كۆردى يۈزىنى،
يالغانچىدۇر ئاتاسى، قىزنى ئالمام، دەدىيا.

كەلدى قىزنىڭ ئاتاسى: يوقتۇر سۆزۈم خەتاسى،
 ئاتا بىرلە ئاناسى كېلىپ ئۇزىن ئايتتىيا:

تىلى يوقتۇر دېگەنم، غەيبەت سۆزنى قىلمادى،
 كۆزى يوقتۇر دېگەنم، نامەھرەمنى كۆرمەدى.

قولى يوقتۇر دېگەنم، كىشى ھەققىن ئالمادى،
 ئاياغ بىرلە تاشقارى ھەرگىز چىقماس، دېدىيا.

يىگىت مۇددەئانى ئايتتى، سىرنى كۆڭلىدە تۇتتى،
 بۇ سۆز يىگىت كۆڭلىگە ئول دەم مەققۇل بولدىيا.

يىگىت قىزغا قۇشۇلدى، ئۇلفەت بولۇپ ئىشلەدى،
 كۆڭۈللەرى قانىبان، ئول دەم ئارام ئالدىيا.

بىر نەچچە ۋاق ئۆتۈپتۇر، قىز ھامىلە بولۇپتۇر،
 ئىچىدىكى ھامىلە بىر ئەر ئوغۇل توغدىيا.

ئوغلانغا ئات قويدىلار، كۆپ خەلايىق كەلدىلەر،
 بۇ ئوغۇلنىڭ ئاتىنى «نۇئمان» بولسۇن، دېدىيا.

ئوغلان ئالتىگە كىردى، ئېلىپ مەكتەپكە بەردى،
 ھەر كۈن مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇپ كېلۈر ئەردىيا.

بىر پادشا بار ئەردى، ئۇشبۇ شەھەردە ئەردى،
 خانىمى ئايدى پادشاغا، سەن دەۋزەخى، دېدىيا.

پادشاھ ئايدى: نېتەي، سەن سۆزنى بىلمەي ئايتارسەن،
 مەن جەھەننىمى بولسام، سەن تالاق بول، دېدىيا.

تۆرت يۈز ئالىم يىغدۇردى، رىۋايەت بارمۇ؟ دېدى،
 ئول كۈنگىچە تاپماساڭ، ئۆلتۈرمەن، دېدىيا.

بارچە ئالىم يىغىلدى، كىتابنى بىر - بىر قىلدى،
 رىۋايەتتىن تاپمايىن يىغلاشۇرلار ئەردىيا.

نۇئمان ئول كۈن سورادى: نېگە يىغلارسەن؟ دېدىيا،
 ئول كۈن بولدى سىزلەرگە غەم چۈشۈپتۇر، دېدىيا.

موللا ئايدى: ئەي ئوغلان، مۇشكىل تۇشتى بىل راۋان،
پادشاغا رىۋايەت تاپادۇرمىز، دەيدىيا.

پادشاغا ئول خانىم: سەن جەھەننىمى، دەيدۇ،
مەن جەھەننىمى بولسام، سەن تالاق بول، دەيدىيا.

مۇنچە نېگە يىغلارسەن، خانغا مېنى ئايتارسەن،
ئۇشبۇ سۆزنىڭ جەۋابىن مەن بېرەيمىن، دەيدىيا.

موللا دەيدى: بارايمىن، ئالىملارغا ئايتايمىن،
بۇ سۆزۈڭنى ئالىملار خۇش كۆرەسۇن، دەيدىيا.

موللا باردى ئالىمغا، ئالىم كەلدى ئوغلانغا،
ئوغلان ئەمەستۇر سىزلىرىگە دۈست بولغان، دەيدىيا.

بۇ ئوغلانغا ئايدىلار، خانغا بارساق دەيدىلەر،
خان ھاجىتى ماڭمۇ، مىڭ ئەلگە ھەم، دەيدىيا.

ئانداق بولسا مەن بارمايمەن خان قاشىغا،
پادشاھزادىلەر تۈرلۈك سەۋار باردۇر، دەيدىيا.

ئالىملار كېلىپ ئايدى، پادشاھغا دېگەندى،
ئانداق بولسا قىچىرنى ئالىپ بارغىل، دەيدىيا.

ئەمىرلەر قىچىرنى نۇئمانغا ئېلىپ كەلدى،
بۇ ھارامزادە ئېرۇر، مۇڭا مىنمەي، دەيدىيا.

ۋەزىرلەر يانا كەلدى، ۋاقىئەلەرنى ئاڭلاتتى،
ئانداق بولسا توپىچاق ئېلىپ بارغىل، دەيدىيا.

ۋەزىرلەر توپىچاقنى ئېلىپ باردى قاشىغا،
ئۆزۈم كىچىك ياش ئوغۇل تۆتۈكدۈرمەن، دەيدىيا.

يانا كەلدى ۋەزىرلەر بۇ ۋاقىئەنى ئاڭلاتتى،
مىنەدۇرغان نەرسىنى ئايتىپ بەرسۇن، دەيدىيا.

نۇئمان بىر كۈن مەكتەپكە ئۆتۈپ بارۇر يولىغا،
بىر جاھىل تام ئەتتۈرۈپ تۇرار ئەرمىش ئەردىيا.

نۇئمان ئايدى: ئەي جاھىل، يولغا ئەتمە تامىڭنى، كىلاھە
جاھىل ئايدى: ئەي گۈدەك، پاتمىدىڭمۇ؟ دېدىيا. لىلىشەل

نۇئمان ئايدى: ئەي جاھىل، مەنغۇ ھالا پاتارمەن، لىلىشەل
قاچان كەلسە ئارىبا پاتماي قالۇر، دېدىيا. لىلىشەل

جاھىل ئايدى: ئەي گۈدەك، ئارىباڭنى ئېلىپ كەل، لىلىشەل
تاقاشقاندا يىقارمەن ئۇشبۇ تامنى، دېدىيا. لىلىشەل

نۇئمان زاتنىڭ غەرىزى جاھىل تامنى يىقماقتا، كىلاھە
ئالىپ كەلسۇن ئارىبا، ئاڭا مەنەي، دېدىيا. لىلىشەل

ۋەزىر كەلدى: ئەي سۇلتان، مەنەر ئىكەن ئارىبا، كىلاھە
ئۇنىڭ ئەسلى تۇپراقتىن پەرۋىش تاپقان، دېدىيا. لىلىشەل

پادشا ئايدى: ئەي ۋەزىر، ئېلىپ بارغىل ئارىبا، لىلىشەل
سەۋار بولۇپ ئىززەت ھەم ئايتىپ كەلسۇن، دېدىيا. لىلىشەل

ئارىبالار ئىچىدە بىر ئارىبا چوڭ ئەردى، لىلىشەل
ساۋار بولۇپ كەلمەككە ئانى ئېلىپ باردىيا. لىلىشەل

نۇئمانغا يەتكەن زەمان ئارىبانى كۆردىلەر، لىلىشەل
ياخشى بولۇپدۇر دېبان، كۆرەر بولۇپ كەلدىيا. لىلىشەل

كەلگەن يولغا كىرمەي، بۆلەك يولغا تارتتىلار، لىلىشەل
جاھىل ئىشىكىگە كېلىپ: يىق تامىڭنى، دېدىيا. لىلىشەل

جاھىل نۇئماننى كۆردى، دەرھال تامنى يىقتى، لىلىشەل
ئاندىن ئۆتۈپ ئول نۇئمان ئاتقا سەۋار بولدىيا. لىلىشەل

بۇ ئوغلاننىڭ كەلگەننى پادشاغا ئاڭلاتتى، لىلىشەل
ئالىملارغا پادشا: تاپتىڭلارمۇ؟ دېدىيا. لىلىشەل

ئەي پادشا تېپىپمىز، مۇندا ئېلىپ كېلىپمىز، لىلىشەل
ئۇشبۇ ئوغلان رىۋايەت مەن بېرەيىن دېدىيا. لىلىشەل

پادشا تەختتە ئولتۇرۇپ كىچىك ئوغلاننى كۆردى، لىلىشەل
ئالتە ياشار، ياش ئوغلان جاۋاب بەرمەس، دېدىيا. لىلىشەل

ئوغلان ئايدى: ئەي سۇلتان، تەختتىن چۈشكىل زەمان،
تەخت ئۈستىدە ئولتۇرۇپ جەۋاب بەرگۈم، دەپدىيا.

تەختتە سىز ئولتۇرۇپ بىزدىن سۇئال سورىسىڭىز،
جەۋاب بەرسەك بىز مۇندا گۇناھكار سىز، دەپدىيا.

پادشا تەختتىن چۈشتى، ئوغلان تەختكە چىقتى،
سۇئاللىغىغا ياراشۇر جەۋاب بەرگۈم، دەپدىيا.

پادشا تەختتىن چۈشتى، قولىن قاۋۇشتۇرۇپ تۇردى،
سوردى ئاندىن سۇئالنى سۆزنى تەمام قىلدىيا.

قورقارمۇسىز تەڭرىدىن، مۇنداغ يامان ئىشلاردىن؟
قايتقانمۇسىز گۇناھدىن، دېبان جەۋاب بەردىيا.

پادشا ئايدى: ئەي بۇتام، بار ئىدى مېنىڭ ئاتام،
بۇ نازەنن خىزمەتكار زەئىپە بار ئەردىيا.

بىر كېچە ئاڭا باردىم، بارىپ ياندا تۇردۇم،
قورقۇپ ئەندىشە قىلدىم، بۇ پەيلىمدىن، دەپدىيا.

ئاتام نەزەر قىلسىلا، بۇ زەئىپە نازەنن
دېبان يامان پەيلىمدىن قايتىپ ئەردىم، دەپدىيا.

«ۋەننازىئات» ئوقۇدى، مەنىسىنى بىلدۈردى،
ھەپتىيەكى قولىدا ئېلىپ ئانى كۆردىيا.

«ۋەننەھفەل نەفىسى كېتەل ھەۋايى بەئىننەل»،
بۇ ئايەتنىڭ مەنىسىنى خانغا ئايتىپ بەردىيا.

سىزگە جەھەننەم بولماس، خېنىم ھەم تالاق بولماس،
بۇ ئايەتنىڭ مەنىسىن مۇنداق ئېرۇر، دەپدىيا.

گۈرۈھ - گۈرۈھ ئالىملار، خان ياندا قازىلار،
ئۇلۇغ - كىچىك خەلايىق تاڭ ئاجايىپ قالدىيا.

ئۇشبۇ ئوغلان ئەر بولۇر، ئەر ئىچىندە شىر بولۇر،
ئالتە ياشار ئوغلاننىڭ ئاتى «ئەئزەم» بولدىيا.

تەختتىن چۈشتى، ئوغلان تەختكە چىقتى، سۇئاللىغىغا ياراشۇر جەۋاب بەرگۈم، دەپدىيا.

تەختتە سىز ئولتۇرۇپ بىزدىن سۇئال سورىسىڭىز، جەۋاب بەرسەك بىز مۇندا گۇناھكار سىز، دەپدىيا.

پادشا ئايدى: ئەي بۇتام، بار ئىدى مېنىڭ ئاتام، بۇ نازەنن خىزمەتكار زەئىپە بار ئەردىيا.

بىر كېچە ئاڭا باردىم، بارىپ ياندا تۇردۇم، قورقۇپ ئەندىشە قىلدىم، بۇ پەيلىمدىن، دەپدىيا.

ئاتام نەزەر قىلسىلا، بۇ زەئىپە نازەنن دېبان يامان پەيلىمدىن قايتىپ ئەردىم، دەپدىيا.

«ۋەننازىئات» ئوقۇدى، مەنىسىنى بىلدۈردى، ھەپتىيەكى قولىدا ئېلىپ ئانى كۆردىيا.

رەۋايەتلەر بىلدۈردى، ئالىملارنى تىندۈردى، «ئىككىنچى كەتە»
 «ئىمام ئەئزەم» ئات قويدى، ئۇشبۇ يەردە دەدىيا. «ئىمام ئەئزەم»

ئۆيگە كىشى ئىبەردى، سۈيۈنچە بەرگىل، دەدى، «ئىمام ئەئزەم»
 ئالتە ياشار ئوغلىڭىز «ئەئزەم» بولۇپ، دەدىيا. «ئىمام ئەئزەم»

ئەي ئەئزەم ئاتىسى، زەئپەئى ئانىسى، «ئىمام ئەئزەم»
 يارىم ئالما شۇملۇقى ئالتە ياشقا قويدىيا. «ئىمام ئەئزەم»

يارىم ئالما يېمەسە، ئانا شۇملۇق قىلماسا، «ئىمام ئەئزەم»
 ئۈچ ياشىدا بۇ ئوغلان ئەئزەم بولۇر ئەردىيا. «ئىمام ئەئزەم»

دىنىمىزنىڭ يارۇغى، ئىماملارنىڭ ئۇلۇغى، «ئىمام ئەئزەم»
 مۇئمىنلەرنىڭ مەزھەبى ئىمام ئەئزەم بولدىيا. «ئىمام ئەئزەم»

بۇ ئىماملار بولمىسا مۇنى بىزگە بەرمىسە، «ئىمام ئەئزەم»
 يولنى بىلمەس مۇئمىنلەر، قايدىن بارۇر ئەردىيا. «ئىمام ئەئزەم»

مۇھەممەدكە ئۈممەت بول، ئول ئەئزەمگە مەزھەب بول، «ئىمام ئەئزەم»
 ئۇشبۇ تۇرۇر راست يول، مۇئمىنلەر يول تاپتىيا. «ئىمام ئەئزەم»

ئاشىق بولساڭ ئۇيۇما، نەفسىڭ يولغا كىرمە، «ئىمام ئەئزەم»
 شەيتاننى تىرىگ قىلما، نەفسىڭ ئۆلسۇن، دەدىيا. «ئىمام ئەئزەم»

تامام بولدى بۇ قىسسە، كەتتى كۆڭۈلدىن غۇسسە، «ئىمام ئەئزەم»
 كۆڭۈل ئىچىدە يوق غۇسسە، كۆزۈم گىريان ئەردىيا. «ئىمام ئەئزەم»

نەزم قىلدى بۇ غەرىب، ئەرەنلەرگە يالبارىپ، «ئىمام ئەئزەم»
 ئەرەنلەرنىڭ رۇھىدىن ماڭا مەدەد بولدىيا. «ئىمام ئەئزەم»

دېگەن ئەزىزلەر ئاتا، يوقتۇر سۆزۈمدە خاتا، «ئىمام ئەئزەم»
 بۇ قىسسە بولدى تامام، قۇل خاجە ئەھمەد دەدىيا. «ئىمام ئەئزەم»

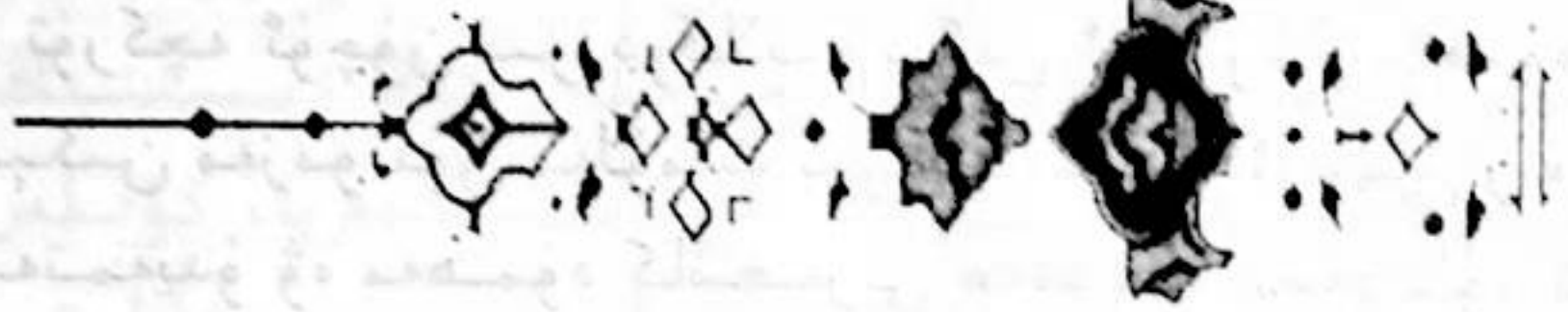
«ئىمام ئەئزەم» نىڭ كىتابى «ئىمام ئەئزەم» - «ئىمام ئەئزەم»
 «ئىمام ئەئزەم» نىڭ كىتابى «ئىمام ئەئزەم» - «ئىمام ئەئزەم»

(نەشرگە تەييارلىغۇچى چىرا ناھىيەلىك كۈتۈپخانىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

«ئىمام ئەئزەم» نىڭ كىتابى «ئىمام ئەئزەم» - «ئىمام ئەئزەم»
 «ئىمام ئەئزەم» نىڭ كىتابى «ئىمام ئەئزەم» - «ئىمام ئەئزەم»

«تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە ئۇنىڭ تارىخى

سابىت رۇزى

11 - ئەسىردە ياشىغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى، تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي تەرىپىدىن يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ديوان اللغات الترك) ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تازا گۈللەنگەن ئالتۇن دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان نادىر ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ جاھان مەدەنىيەت خەزىنىسىدە چاقناپ تۇرغان گۆھەردۇر.

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە «دىۋان» دەيمىز) ناملىق بۇ ئەسىرى ھىجرىيە 1333 - 1335 - (مىلادىيە 1914 - 1917 -) يىللىرى دۇنياغا تونۇلغان بولۇپ، ھازىرغىچە بولغان بىر ئەسىر داۋامىدا بىرقانچە مەملىكەتتە، بىرقانچە تىلدا نەشر قىلىنىپ، تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىش نەتىجىسىدە ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەھمىيىتىنى دۇنياغا تونۇتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، بۇ ئەسەرنىڭ ئىلىم دۇنياسىغا قوشقان تۆھپىسىگە پۈتۈن دۇنيا ئالىملىرى يۇقىرى باھا بەرمەكتە.

مەھمۇد كاشغەرىي 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەردە تۇغۇلغان بولۇپ، شۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋەرائۇننەھرگە ھۆكۈمران بولغان قاراخانىيلار جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان. ئۇنىڭ خانزادە ئىكەنلىكى، تۈرك يۇرتلىرىنى ئايلىنىپ چىققانلىقى ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تۈرك ئەللىرىنى سامانىي ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىمىز...»^① دېگەن سۆزىدىن ئۇنىڭ قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۇغۇلغان ۋە ياشىغان يۇرتى قەشقەرنىڭ قايسى يېرىدە ئىكەنلىكى توغرىسىدا «دىۋان» دا ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن. ئۇ قەشقەر ئەتراپىدىكى بىرقانچە جاي ئىسىملىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. شۇلارنىڭ ئىچىدە «ازغ» سۆزىگە اسم قىرىب لىنا^② (بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى) دەپ ئىزاھ بەرگەن. شۇنىڭدەك «ابل»^③ (opal) سۆزىگەمۇ شۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن. قەشقەر

① «دىۋان»، ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرى، 1 - توم، 86 - بەت.

② «دىۋان»، ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرى، 1 - توم، 99 - بەت.

③ «دىۋان»، ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرى، 1 - توم، 152 - بەت.

ئەتراپىدىكى باشقا جايلارنىڭ ناملىرىنى ئىزاھلىغاندا، «بىزنىڭ» دېگەن ئىبارە ئىشلىتىلمىگەن، بەلكى اسم قىرىيە الكاشغەر (قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ ئىسمى) دەپ ئىزاھلىغان. يۇقىرىدىكىلەرنى شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۇغۇلغان ۋە ياشىغان يۇرتى قەشقەرنىڭ ئوپال يېزىسىدىكى ئازىغ (ئازىق) كەنتى. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۇغۇلغان، ياشىغان يۇرتى ۋە مازىرى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلەر ① ھەم كېيىنكى ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر بىزنىڭ بۇ پەرىزىمىزنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. يەنە كىشىنى قىزىقتۇرىدىغان بىر مەلۇمات شۇكى، تۈركىيەلىك ئىسھاق رىفئەت (ئېشتىمان) ئۆزىنىڭ 1932 - يىلى ئېلان قىلغان «تىل قۇرۇلتىيى مۇناسىۋىتى بىلەن تۈركچە ئۈچۈن بىر دوكلات» دېگەن ئەسىرىدە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھاياتى ۋە ئەسىرى توغرىسىدا قىسقا لېكىن مەزمۇنلۇق مەلۇمات بېرىدۇ. ئەمما، ئىسھاق رىفئەت بۇ مەلۇماتلارنىڭ ھېچقانداق مەنبەسىنى كۆرسەتمەيدۇ ۋە مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدە: «مەھمۇد ئوپال يېزىسىدىن ئىدى، دادىسى قەشقەرنىڭ ئوپال يېزىسىغا كۆچۈپ بارغان، مەھمۇد شۇ يەردە تۇغۇلغان» ② دەيدۇ. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تەتقىقاتچىلىرى ئىبراھىم مۇتىئى ۋە مېرسۇلتان ئوسمانوف مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆز يۇرتى توغرىسىدا «دىۋان» دا بەرگەن بېشارەتلەرنى يىپ ئۈچى قىلىپ تۇرۇپ، 1982 - يىلى قەشقەر ۋە ئوپالدا ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولدىكى، مەھمۇد كاشغەرىي «بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دەپ ئىزاھلىغان ئازىغ دېگەن يەر خۇددى شۇ ئوپالنىڭ غەربىي شىمالغا جايلاشقان «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەخمىنەن 300 - 400 مېتىر جەنۇبىدىكى «ئازىق تىكەن دارىسى» (ھازىرقى ئاتىلىشى «سۆسەر ئاغزى») دېگەن ئېقىننىڭ ئاغزىغا جايلاشقان (قەدىمكى ازغ ئىسمىدىكى «غ» تاۋۇشى «ق» تاۋۇشىغا ئايلىنىپ كەتكەن). ئۇلار يەنە «ھەزرىتى موللام» مازىرى توغرىسىدىكى تەزكىرىلەر، خاتىرىلەر ۋە خەلق ئاغزىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان رىۋايەتلەرنى سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئازىق كەنتىدە تۇغۇلغانلىقى ۋە شۇ يەردە ياشىغانلىقى، باغداتتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىنمۇ ئوپالدىكى «مەھمۇدىيە» مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغانلىقى ۋە 97 يېشىدا ئوپالدىكى ئازىقتا ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى. ③ 1983 - يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى «ھەزرىتى موللام» مازىرىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەبرىسى دەپ بېكىتىپ، ئۇنى ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورۇنلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈشنى قارار قىلدى.

«دىۋان» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى كۆپلىگەن ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بىزنى ھەر جەھەتتىن مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» نىدا تۈركىي قەبىلىلەرنى تەپسىلىي تونۇشتۇرغان، ئۇلارنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيەلىك جايلىشىشلىرىنى

① ئابلىمىت روزى: «ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرى، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئىجتىمائىي پەن قىسمى)، 1981 - يىلى، 1 - سان، 17 - بەت.

② م. شاكىر ئۆلكۈ تاشر (تۈركىيە): «بۈيۈك تىلچى مەھمۇد كاشغەرىي»، 141 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 2000 - يىلى.

③ ئىبراھىم مۇتىئى، مېرسۇلتان ئوسمانوف: «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى توغرىسىدا».

چۈشەندۈرگەن. تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان جايلار، بولۇپمۇ قاراخانىيلارنىڭ شۇ چاغدىكى تېررىتورىيەسى، شۇنىڭدەك تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن قوشنا ئەللەرگە دائىر جۇغراپىيەۋى ناملار بېرىلگەن. ئۇ غەربتىن باشلاپ شەرققە قەدەر سوزۇلۇپ ياتقان كەڭ زېمىندىكى تۈركىي قەبىلىلەرنى ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان ياكى مۇسۇلمان ئەمەسلىكىگە قارىماي بىر مۇبىر تونۇشتۇرغان. مۇئەللىپ شۇ چاغلاردا تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنى تونۇشتۇرغاندىمۇ ئۇلارنى زور ئىشتىياقى بىلەن تىلغا ئالغان ۋە ئۇلارنىڭ ياشىغان شەھەرلىرىنى بىر - بىرلەپ ئاتا ئۆتكەن. مەھمۇد كاشغەرىي «دائىرە» دەپ ئاتالغان بىر خەرىتە ئارقىلىق تۈركىي قەبىلىلەر جايلاشقان تېررىتورىيەنى كۆرسىتىپ بەرگەن. بۇ خەرىتىدە تۈركىي قەبىلىلەر جايلاشقان كەڭ زېمىننىڭ جۇغراپىيەلىك تۈزۈلۈشى، تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى، تاغ، دېڭىز، دەريا، كۆلەر كۆرسىتىلگەن. مۇئەللىپ «دىۋان»دا كۆرسىتىلگەن نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن ئەدەبىي پارچىلار (شېئىر - قوشاقلار)، ماقال - تەمسىللەر ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەر بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن. مانا بۇلار بەكمۇ قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«دىۋان»نىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق كىتابى بىلەن ھەممىدىن بۇرۇن 11 - ئەسىردە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىنى ياراتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ شاھانە ئەسىرىدە «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكىلىق، گىرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى ۋە لېكسىكولوگىيەسىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر تىللىرىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنى ناھايىتى ئىخچام ۋە ئوقۇشلۇق قىلىپ چۈشەندۈرگەن. «دىۋان»دا تونۇشتۇرۇلغان سۆزلەر ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋىي تۇرمۇشىغا دائىر ئەھمىيەتلىك مەلۇماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق (ئۆسۈملۈكلەر، ھايۋاناتلار، ئۇچار قاناتلارنىڭ ئىسىملىرى) قا دائىر سۆزلەر؛ تۇرمۇش ئۇسۇللىرى ۋە ھۈنەر - سەنئەت (تۈرلۈك تاماقلار ۋە ئۇلارنى تەييارلاش ئۇسۇللىرى، مەي ئېچىتىش ئۇسۇللىرى، تۈرلۈك رەختلەرنىڭ ناملىرى ۋە ئۇلاردىن تەييارلىنىدىغان كىيىم - كېچەكلەر، چالغۇ ئەسۋابلىرى، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇللىرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇئامىلە، ئەدەپ - قائىدىلىرى، زىبۇ - زىننەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى) كە دائىر سۆزلەر؛ ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى (ھاكىمىيەت دەرىجىلىرى، ھۆكۈمران تەبىقىلەرنىڭ ناملىرى، ئۇنۋانلىرى، ھەربىي تۈزۈملىرى) غا دائىر سۆزلەر؛ ئاسترونومىيە، تېببىي ئىلىمگە دائىر سۆزلەر، ئۇيغۇر كالىپندارچىلىقىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ھەتتا ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىنىڭ بىرقەدەر يۇقىرى سەۋىيەدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بەزى ئەھۋاللارنى، مەسىلەن، شۇ چاغلاردا كىشىلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلەرگە دەزمال سېلىپ كىيىدىغانلىقى، يىپەك قول ياغلىقلارنى تۇتىدىغانلىقى قاتارلىقلارنى تونۇشتۇرغان. مۇئەللىپ مۇشۇ خىلدىكى سۆزلەرنى يورۇتۇپ بېرىشتە جانلىق ئۆرنەكلەردىن كەڭ تۈردە پايدىلانغان. بىز بۇلاردىن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى، پىكىر قىلىش ئۇسۇللىرى، پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرى، جۇغراپىيەسى، تۇرمۇش ئۇسۇللىرى، ئەخلاق - پەزىلەتلىرىگە دائىر نۇرغۇن بىلىملەرنى ئالالايمىز.

«دىۋان» نىڭ تېپىلىشى

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق بۇ ئەسىرى مىلادىيە 1072 — 1074 — يىللاردا باغداتتا يېزىلىپ، ئابباسىيلار خەلىپىلىرىنىڭ 27 — سى بولغان مۇھەممەد ئوغلى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللاغا تەقدىم قىلىنغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ ئەسەر باغداتتا بىر مەزگىل ساقلانغاندىن كېيىن قولىدىن — قولغا ئۆتۈپ كۆپ نۇسخا كۆچۈرۈلگەنلىكى مەلۇم. تۈركىيە ئالىمى م. شاكىر ئۆلكۈتاشىر «بۈيۈك تىلچى مەھمۇد كاشغەرىي» ناملىق ئەسىرىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ بىر قانچە خىل نۇسخىلىرى بولغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. ① «دىۋان» نىڭ ئەسلىي قول يازما نۇسخىسى ھازىرغىچە تېپىلمىدى، بۇ كىتاب نەچچە يۈز يىللار مابەينىدە كۆمۈلۈپ قالغانىدى. گەرچە بۇ كىتابنىڭ ئىسمى باشقا ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا چىققان ئەمەس. ئەسلىدە، ئەسەر — رەسەن، كەلگۈچى — يىقىنغا كەلگۈچى رەسەن 20 — ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدە تېپىلدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ھازىر ئىستانبۇلدا ساقلنىۋاتقان بۇ قول يازما نۇسخىسىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن نەزىق بېينىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولغان بىر ئايال ساقلانغان ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن كىتابپۇرۇش ئارقىلىق كىتاب بازىرىغا ئاپىرىپ ساتقان. شۇنىڭ بىلەن بۇ كىتاب ئاتاقلىق كىتاب ھەۋەسكارى ئەلى ئەمىرى تەرىپىدىن سېتىۋېلىنغان. ئاخىرىدا بۇ كىتاب نەشر قىلىنىدىغان بولۇپ، ئەلى ئەمىرى بۇ كىتابنى تەھرىرلەش ۋە نەشرگە تەييارلاش ئىشىنى كىلىسلىق رىفئەت ئەپەندىگە ھاۋالە قىلغان.

ئەرەبچە يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسلىدە چوڭ بىر توم بولۇپ، جەمئىي 319 ۋاراق، 638 بەتتىن ئىبارەت بولغان. كىلىسلىق رىفئەت ئەپەندى: «كىشىلەرنى بۇ كىتاب قانداق بولۇپ كېتەر، دېگەن ئەندىشىدىن خالاس قىلىش ئۈچۈن» ئۈچ تومغا ئايرىپ ئىشلەپ چىققان ۋە ھىجرىيە 1333 — 1335 — (مىلادىيە 1914 — 1917) يىللىرى ئۆز ئەينى بويىچە (ئەرەب تىلىدا) تۇنجى قېتىم مىخ مەتبەئەدە باستۇرغان. ئەسلىي كىتابتا باش قۇرلار (سۆزلەملەر) ئايرىلمىغانىكەن. ئۇ باش قۇرلارنى ئايرىپ ئوچۇق كۆرسەتكەن، كەم يەرلىرىنى تولدۇرغان. شۇنداق قىلىپ بۇ لۇغەتنى يېڭى زاماننىڭ ئۇسۇلى بويىچە نەشر قىلدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە «دىۋان» نىڭ تەھرىرلىكىنى ئۆزى ئىشلەپلا قالماستىن، كىتابنىڭ بېسىلىشىغا باشتىن — ئاخىر نازارەتچىلىك قىلغان. ئىلىمىزنىڭ تارىخىدا، ھازىرغىچە پەننىيەتتە تەتقىقاتچىلار بۇ ئەسەرنىڭ تەتقىقاتىغا ئەڭ كۆپ ھۆرمەت بېرىشكە تىرىشكەن. بۇ كىتابنىڭ تەتقىقاتىغا ئىلگىرىكىدىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ قىلغان تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ قىلغان تەتقىقاتى ئىنتايىن چەكلىنىپ قالغان. شۇنداق قىلىپ، بۇ كىتابنىڭ تەتقىقاتىغا ئىلگىرىكىدىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ قىلغان تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ قىلغان تەتقىقاتى ئىنتايىن چەكلىنىپ قالغان.

«دىۋان» تەتقىقاتى ۋە تەرجىمە، نەشر قىلىنىش ئەھۋالى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مەيدانغا چىقىشى ۋە ئۇنىڭ نەشر قىلىنىشى ياۋروپا ئىلىم ساھەسىدە، بولۇپمۇ تۈركولوگىيە تەتقىقاتى ساھەسىدە چوڭ بىر ۋەقە بولدى. «دىۋان» نى تۇنجى بولۇپ كىلىسلىق

① م. شاكىر ئۆلكۈتاشىر (تۈركىيە): «بۈيۈك تىلچى مەھمۇد كاشغەرىي»، 44، 46 — بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 2000 — يىلى. پەن-تەتقىقاتى

رىفئەت ئەپەندى ئەرەب تىلىدا مىخ مەتبەئەدە باستۇرۇپ چىقارغاندىن كېيىن، ئۇنى ئالىملار تۈرلۈك تىللارغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىشقا باشلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تەتقىق قىلىپ تۈرك، گېرمان، ۋېنگىر، رۇس، ئىنگلىز ۋە باشقا تىللاردا كىتاب ۋە ئىلمىي ماقالىلەرنى يازدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كارل بروككېلمان، ۋ. بارتولد، ئەھمەد زەكى ۋەلىدى (تۇغان)، مارتىن ھارتمان، م. شاكىر ئۆلكۈتاشىر قاتارلىق ئالىملارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ناھايىتى ئەھمىيەتلىكتۇر.

1928 - يىلى پىروفېسسور كارل بروككېلمان تۇنجى بولۇپ «دىۋان» دىكى سۆزلەرنى بىر كىتابقا توپلاپ ئېلىپ تەرتىپى بويىچە تىزىپ نەشر قىلدۇردى. ئۇ «دىۋان» نىڭ يازما نۇسخىسىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولمىغاچقا، ئەرەبچە باسما نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭ بۇ تۇنجى تەرجىمىسى «دىۋان» نى ياۋروپاغا تونۇشتۇرۇشتا ئەھمىيەتلىك رول ئوينىغان. بروككېلماننىڭ نەشرى گېرمانچە بولغاچقا، ئۇنىڭدىن كۆپلىگەن كىشىلەر پايدىلىنالمىتى. شۇڭا، تۈركىيەدە بىرقانچە ئالىملار بۇ كىتابنى تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلغان بولسىمۇ نەشر قىلىنمىدى. ئاخىر بېسىم ئاتالاي مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلدى ۋە 1939 - 1941 - يىللىرى ئۈچ توملۇق تۈركچە تەرجىمىسىنى، 1942 - يىلى فاكسىمىلى (فوتو سۈرەت نۇسخىسى) نى ۋە 1943 - يىلى ئىندېكسىنى نەشر قىلدۇردى. بېسىم ئاتالاي بۇ تەرجىمىسىگە ئۇزۇن بىر كىرىش سۆز يازغاندىن باشقا ھېچقانداق ئىلاۋە بەرمىدى. بېسىم ئاتالاي بۇ تەرجىمىلىرى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن «دىۋان» تەتقىقاتىدا زور ئىلگىرىلەش بولدى.

1960 - يىلىدىن ئېتىبارەن تاشكەنتتە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ سالىھ مۇتەللىپوف تەرىپىدىن ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئۈچ توملۇق نۇسخىسى ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىنىشقا باشلىدى. 1967 - يىلى ئۇنىڭغا ئۇلاپلا «دىۋان» نىڭ ئۆزبېكچە ئىندېكسى نەشر قىلىندى. 1 - تومغا سالىھ مۇتەللىپوف «11 - ئەسىرنىڭ بۈيۈك فىلولوگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئايىپ ئەسەرلىرى» دېگەن ماۋزۇدا ئۇزۇن ماقالە، 2 - تومنىڭ بېشىغا «سۆز بېشى ئورنىدا» دەپ كىرىش سۆز بەرگەندىن باشقا، ھەربىر تومنىڭ ئاخىرىغا يەر، قەبىلە، شەخس ناملىرى ۋە ئايرىم سۆزلەر ھەققىدە بىرمۇنچە ئىزاھلار بېرىلگەن.

1978 - يىلى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، نەشر قىلىش خىزمىتى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر بويىچە نۇقتىلىق ئىلمىي تەتقىقات پىلانغا كىرگۈزۈلگەندى. بۇ خىزمەت ئۈچۈن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ۋە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىكى بىر قىسىم ئىلمىي خادىملار ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردىكى ئىلمىي كۈچلەر جەلپ قىلىنىپ مەخسۇس گۇرۇپپا تەشكىللەنگەندى. مۇشۇ گۇرۇپپىغا قاتناشقان ئىلمىي خادىملار «دىۋان» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا يازما نۇسخىنىڭ ھازىر ئىستانبۇل گېنەل (باش) كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان، ئەسلى ئىراننىڭ ساۋە دېگەن يېرىدە تۇغۇلۇپ، كېيىن دەمەشقتە ياشىغان مۇھەممەد ئىبن ئەبى بەكرى ئىبن ئەبىلغەتھى تەرىپىدىن مۇئەللىپنىڭ ئەسلى نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنىڭ فاكسىمىلى (فوتو سۈرەت نۇسخىسى) نى ئاساس قىلغان. كىتاب ئۈچ توم

قىلىنىپ، 1980 - يىلىدىن 1984 - يىلىغىچە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى («دىۋان» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى ئۇيغۇرچىسى بىلەن بىللە ئىشلەنگەن بولسىمۇ، مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن كېچىكىپ 2002 - يىلى نەشر قىلىندى). 1 - تومغا «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى نامىدىن يېزىلغان «ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»» دېگەن ماۋزۇدا ئۇزۇن ماقالە، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى توغرىسىدا ئىزاھات بېرىلگەن ۋە «دىۋان» نىڭ فاكسىمىلىدىن تۆت بەت قوشۇمچە قىلىنغان. روبېرت دانكوف ۋە جامىس كېللىلار تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان «دىۋان» نىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى 1982 - 1985 - يىللاردا شىناسى تېگىن، گۈنۈل ئالپاي تېگىنلەر تەرىپىدىن ئىندېكىسى بىلەن قوشۇپ ئامېرىكىنىڭ خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىدا نەشر قىلىندى (ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخىدا ئەنئەنىۋى ئۈچ توم ئىككى توم قىلىنغان. ئىندېكىسى 3 - توم قىلىنغان). «دىۋان» نىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمىسىگە روبېرت دانكوف ۋە جامىس كېللىلەر تەرىپىدىن يېزىلغان، 13 ماۋزۇغا بۆلۈنگەن ناھايىتى ئۇزۇن بىر مۇقەددىمە بېرىلگەن. ① مۇقەددىمە «دىۋان» تەتقىقاتى ساھەسىدىكى كېيىنكى يىللاردا ئېرىشىلگەن تەتقىقات نەتىجىلىرى يەكۈنلىنىش ئاساسىدا بىرمۇنچە يېڭى كۆزقاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. «دىۋان» نىڭ ئىنگىلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنىشى دىۋان شۇناسلىق تەتقىقاتىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ.

قازاقىستانلىق تەتقىقاتچى زىفا ئالۇئا ئەۋەزوۋا تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان، دوكتور روبېرت ئېرمپېرس تەرىپىدىن ئىندېكىسى تۈزۈلگەن «دىۋان» نىڭ رۇس تىلى تەرجىمىسى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى پەن ۋە مائارىپ مىنىستىرلىقى ر. ب. سۇلايمانوف نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى نامىدا 2005 - يىلى ئالمۇتادىكى «دايىك - پىرس» نەشرىياتىدا نەشر قىلىندى. ئەسەرنىڭ رۇسچە تەرجىمىسى (ئىندېكىسى بىلەن قوشۇپ) بىر تومدىن ئىبارەت بولۇپ، كىتابنىڭ باش تەرىپىگە زىفا ئالۇئا ئەۋەزوۋا تەرىپىدىن يېزىلغان كىرىش سۆز بىلەن 10 ماۋزۇدىن تەركىب تاپقان ئۇزۇن بىر مۇقەددىمە بېرىلگەن. بۇ «مۇقەددىمە» «دىۋان» تەتقىقات ساھەسىگە بېغىشلانغان بولۇپ، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ نەشرلىرى توغرىسىدا، «20 - ئەسىردە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ تەتقىق قىلىنىشى»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ قول يازمىسى ھەققىدە، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نى يېزىشتىن مەقسەت»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ مۇئەللىپى توغرىسىدا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ يېزىلغان دەۋرى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنى خاتىرىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان ترانسلىتېراتسىيە (ھەرپمۇھەرپ كۆچۈرۈش شەكلى) سىستېمىسى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىلگەن.

«دىۋان» نىڭ رۇسچە تەرجىمىسىگە قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئۆزىنىڭ كېلىش تەرتىپى بويىچە نومۇر بىلەن بېرىلگەن. «دىۋان» نىڭ رۇسچە تەرجىمىسىنى ئىشلەش ۋە ئۇنى نەشرگە تەييارلاشتا تۈركىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى تەرىپىدىن 1990 - يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان يازما نۇسخىسى ئاساس قىلىنغان:

① بۇ مۇقەددىمە ئامسە ئابدۇراخمان تەرىپىدىن ئىبراھىم مۇتئىيىنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن بۇنىڭ بەش ماۋزۇسى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان. كېيىن بۇ مۇقەددىمىنىڭ 10 - ماۋزۇسى (بەزى جايلاردا بىر ئاز قىسقارتىلىپ) «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (پەلەمپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1997 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

«دىۋان» نىڭ رۇسچە تەرجىمىسىدە سۆزلەمدە كەلگەن ئىسىملار ئۆز بويىچە بېرىلگەن. پېئىللار بولسا بۇيرۇق شەكلىدە (2 - شەخس بىرلىك فورمىسىدا) بېرىلگەن. ھەر بىر سۆزلەمنىڭ ئالدىغا نومۇر قويۇلغان بولۇپ، بۇ نومۇرلار ئاشۇ سۆزلەمنىڭ رەت نومۇرىنى، شۇنداقلا پۈتۈن «دىۋان» دىكى سۆزلەمنىڭ سانىنى بىلىشكە ئىمكانىيەت ياراتقان. ئاندىن كېيىن مۇئەللىپ كۆرسەتكەن تۈركىي سۆزلەر ترانسلېتېراتسىيەلىك شەكلىدە بېرىلگەن. قالغانلىرىمۇ ئۆز تەرتىپى بويىچە بېرىلگەن. بۇلاردىن باشقا، «دىۋان» نىڭ تۈركچىگە قىلىنغان يەنە بىر نۇسخىسىمۇ «كابالىجى» (تۈركىيە) نەشرىياتىدا نەشر قىلىنغان.

مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، «دىۋان» نىڭ يەنە بىر قانچە تىللارغا قىلىنغان تەرجىمىسىنىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز. ئۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

قازاقىستانلىق تەتقىقاتچى ئەسقەر قۇرماش ئوغلى ئىگەبىيىپ «دىۋان» نى قازاق تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، 1997 - 1998 - يىللىرى ئۈچ تومغا ئايرىپ نەشر قىلدۇرغان.

ھۈسەيىن دۈزگۈن (ھۈسەيىن مۇھەممەد زادە سادىق) تەرىپىدىن «دىۋان» نىڭ پارىسچىغا تەرجىمە قىلىنغان بىر توملۇق نۇسخىسى 2004 - يىلى تېھراندىكى ئاقتار نەشرىياتىدا نەشر قىلىنغان.

رەمىز ئەسقەر تەرىپىدىن ئەزەربەيجان تىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسى ئىندېكىسى بىلەن تۆت توم قىلىنىپ، 2006 - يىلى باكۇدا نەشر قىلىنغان. بۇلار توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولمىغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە توختالمىدۇق.

«دىۋان» نىڭ تۈزۈلۈش سىستېمىسى

«دىۋان» نىڭ تۈزۈلۈش سىستېمىسى توغرىسىدا گەپ قىلىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ قانداق تارىخىي شارائىتتا يېزىلغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي ئاخىرقى ئۆمرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆتكۈزگەن باغداد ئەرەب - ئىسلام ئىمپېرىيەسىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئوغۇز تۈركمەنلىرى قۇرغان سالجۇقىلار خانلىقىنىڭ كونتروللۇقىدا بولغانىدى. شۇڭا، بۇ شەھەر ئۆز نۆۋىتىدە ئەرەبلەر بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆزئارا ئۇچرىشىش، تەسىر كۆرسىتىشىدە مۇھىم رول ئوينىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۈرك ئۆلكىلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بىرمۇنچە ئالىملار ۋە زىيالىيلار باغدادقا كېلىپ توپلىنىپ قالغانىدى. تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە باغدادتىكى ئەرەب مەھكىمىلىرى، خەلىپە سارىيى تېزلا تۈركىي خەلقلەرنىڭ نوپۇزى ئاستىغا ئۆتتى. ئەنە شۇنداق تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىت ئەرەب ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سىياسەت ۋە مەدەنىيەت ئەربابلرىنىڭ، شۇنداقلا ئاھالىنىڭ بەزى قاتلاملىرىنىڭ تۈركىي تىلىنى ئۆگىنىشكە بولغان ئېھتىياجىنى مەيدانغا كەلتۈردى. «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش

ئۈچۈن ئۇلارغا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق ئىدى»^①؛ «تۈركىي تىل ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتاتتى»^② «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەنە شۇنداق ئېھتىياج تەقەززاسى بىلەن مەيدانغا كەلدى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» تۈزۈلۈشى جەھەتتە ناھايىتى كۆپلىگەن ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئېنىسكلوپېدىيەلىك ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنيادا تەڭدىشى بولمىغان يېگانە ئەسەردۇر. ئۇنىڭدا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ماددىي ۋە مەنىۋىي تۇرمۇشىغا دائىر ئەھمىيەتلىك مەسىلىلەر ۋە بىر قىسىم تارىخ، ئەدەبىيات، ئېتنىك ئەھۋاللار، ئۆرپ - ئادەت، شۇنىڭدەك پەلسەپە، ئەخلاقىي قاراشلار ھەم قەبىلىلەر ياشىغان جايلارنىڭ جۇغراپىيەسى كەڭ دائىرىدە يورۇتۇپ بېرىلگەن. مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ ئىزدىنىشلىرى توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «... ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھراىلىرىنى باشتىن - ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيەلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۇختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم»^③ يۇقىرىدىكى سۆزلەردىن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ قىممەتلىك ماتېرىياللارنى ئەنە شۇنداق جاپالىق، ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر ئارقىسىدا توپلىغانلىقىنى، ئۇنىڭ يالغۇز تىلشۇناس بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز دەۋرىنىڭ ھەر جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەن، يۇقىرى بىلىم سەۋىيەسىگە ئىگە جەمئىيەتشۇناس ئالىم ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ئۆز زامانىسىنىڭ مۇرەككەپ نەمۇنە سىستېمىسى ئاساسىدا تۈزۈپ، لۇغەتشۇناسلىق ئىلمىدە يېڭى بىر ئۆلگە ياراتقان ۋە مۇشۇنداق بىر چوڭ ئەسەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈچۈن تۈرك يۇرتلىرىنى ئارىلاپ، نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللارنى رەتلەپ، شۇ ماتېرىياللىرى ئاساسىدا تەتقىقات ئېلىپ بارغان ھەم لۇغەتنى قانداق ئۇسۇلدا تۈزۈش توغرىسىدا كۆپ ئىزدەنگەن.

مۇئەللىپ «دىۋان» نى قانداق ئۇسۇلدا تۈزگەنلىكى توغرىسىدا توختىلىپ: «مەن بۇ ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم. بۇ يازغان ئەسىرىم تەلەپكە ئۇيغۇن بولسۇن، پايدىلانغۇچىلارغا قوللانما بولغۇدەك بىر قىممەتكە ئىگە بولسۇن، دېگەن نىيەت بىلەن بىرمۇنچە قائىدىلەرنى تۈزۈپ، يېڭى - يېڭى ئۆلچەملەرنى قويدۇم»^④ دەيدۇ. ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىدىن قارىغاندا، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋان» دىكى تۈركىي سۆزلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ئەرەب تىلشۇناسلىقىنىڭ مېتودولوگىيەسىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي قوللانغان بۇ سىستېمىنى ئۆز زامانىسىغىچە پەقەت بىرلا ئەرەب لۇغەتشۇناسى - «دىۋانول ئەدەب فى بايان لۇغاتول ئەرەب» («ئەرەب تىلىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان ئەدەبىيات دىۋانى») ناملىق ئەرەبچە لۇغەتنىڭ مۇئەللىپى ئەبۇ ئىبراھىم ئىسھاق ئىبن ئىبراھىم ئەلفارابىي (ھىجرىيە 350 - يىلى، مىلادى 961 - يىلى) قوللانغان. ئۇنى مەھمۇد كاشغەرىيدىن باشقا ھېچبىر تۈرك ياكى پارس لۇغەتشۇناسى قوللىنىپ باقمىغان.^⑤ بۇ يەردە ئېيتىلغان «ئەرەب»

① «دىۋان»، ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرى، 1 - توم 2 - بەت.
 ② «دىۋان»، ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرى، 1 - توم 5 - بەت.
 ③ «دىۋان»، ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرى، 1 - توم 3 - بەت.
 ④ «دىۋان»، ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرى، 1 - توم، 86 - بەت.
 ⑤ «دىۋان»، ئىنگلىزچە نەشرى، 1 - توم، 31 - 32 - بەتلەر، خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1982 - يىلى.

تومۇرىنىڭ ئاخىرقى ھەرپلىرى ئاساس قىلىنىپ، شۇ خىل ھەرپ بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر ئېلىپبە تەرتىپى ئاساسىدا بىر قاتارغا تىزىلغان. پېئىللاردا بولسا، پېئىل يىلتىزىنى ئاساس قىلغان. بۇ يىلتىز پېئىلنىڭ بۇيرۇق مەنىسىنى ئالغان تۈپ شەكلى بولۇپ، ئۇلارمۇ ئۆز رېتىدە يەنە ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلغان. «دىۋان» دىكى بۇ خىل تىزىلىشلارنىڭ ھەممىسى ئەرەب ھەرپىنىڭ ئۈزۈك تاۋۇش شەكلىنى ئاساس قىلغان ۋە ئۇنىڭغا ھەرىكىلەر (ئەرەبچىدە سوزۇق تاۋۇشلار ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان بەلگىلەر)نى قويۇش ئارقىلىق سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىگەن. ھەرپلەرنىڭ ۋە ھەرىكىلەرنىڭ بۇنداق ئىلگىرى - كېيىن كېلىشىمۇ مەلۇم تەرتىپكە ئاساسلانغان. مۇئەللىپ سۆزلەرنى مۇشۇ «قېلىپ»تا تىزىش ئۇسۇلىنى ئىنتايىن ئۈنۈملۈك قوللانغان. ھەممىسىمۇ رىقابەتچىلىك رەسىمىدە.

«دىۋان»دا سۆزلەر ئىككىگە ئايرىپ كۆرسىتىلگەن، يەنى ئالدى بىلەن ئىسىملار، ئاندىن كېيىن پېئىللار كۆرسىتىلگەن. مۇشۇ ئىككى چوڭ سۆز تۈركۈمىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆزلەرمۇ مۇشۇ ئىككى دائىرە ئىچىدە بايان قىلىنغان. مەيلى ئىسىملاردا بولسۇن ياكى پېئىللاردا بولسۇن ئاۋۋال ھەمىزلىك ھەرپلەر بىلەن باشلانغان سۆزلەر، ئاندىن باشقا ھەرپلەر بىلەن باشلانغان سۆزلەر ئېلىپبە تەرتىپىدە بېرىلگەن. مۇئەللىپنىڭ كۆرسىتىشىچە، تۈركىي تىللاردا ئەڭ ئاز ھەرپلىك سۆزلەر ئىككى ھەرپتىن، ئەڭ كۆپ ھەرپلىك سۆزلەر يەتتە ھەرپتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلارمۇ ھەرپ سانىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ شۇ تەرتىپتە بېرىلگەن.

يازما نۇسخىدا ھەر بىر باب ۋە ماۋزۇلاردا كەلگەن سۆزلەر تۈركۈمىنىڭ باش تەرىپىگە چىقىرىپ كۆرسىتىلگەن، ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن كەلگەن قىزىل سىياھلىق ھەرپلەرنى كۆرىمىز. دىققەت بىلەن قارىغىنىمىزدا، بۇ تەركىبىدە شۇ ھەرپ بولغان سۆزلەر تۈركۈمىنى كۆرسىتىدۇ، يەنى ئاشۇ ھەرپ بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر تۈركۈمى دېگەنگە ئىشارىدۇر. سۆزلەر تۈركۈمىنى بۇ خىل ئۇسۇلدا تىزىش مەھمۇد كاشغەرىينىڭ لۇغەت تۈزۈشتىكى بىر ئۆزگىچىلىكىدۇر. ئۇنىڭ بۇ ئۇسۇلى كىلىسلىق رىفئەت ئەپەندى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «دىۋان» نىڭ ئەرەبچە (مىخ مەتبەئەلىك) نەشرىدە كۆرسىتىلگەن ۋە «دىۋان»نىڭ كېيىنكى چاغلاردا نەشر قىلىنغان ئىنگىلىزچە ھەم رۇسچە تەرجىمە نۇسخىلىرىدا كۆرسىتىلگەن.

«دىۋان» تۈزۈلۈشىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرىنى ھېسابقا ئالغىنىمىزدا «دىۋان»دىن سۆزلەرنى تېپىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئاسانغا چۈشمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئىلىم ساھەسىدە بۇنداق ئەسەرلەردىن پايدىلىنىشنىڭ بىردىنبىر يولى ئىندېكس تۈزۈش ئۇسۇلىدۇر. بىز مۇشۇ مەقسەتنى نەزەردە تۇتۇپ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئىندېكسنى تۈزۈپ چىقتۇق. «ئىندېكس» دېگەن بۇ لاتىنچە سۆزنىڭ مەنىسى كىتابنىڭ ئىچىدىكىلىرىنى ئېلىپبە تەرتىپىگە سېلىپ تىزىپ كۆرسىتىپ بېرىش، دېگەنلىك بولىدۇ. شۇڭا، بىزنىڭ ئۇسۇلىمىزمۇ «دىۋان»دىكى بارلىق سۆزلەرنى ئېلىپبە تەرتىپىگە چۈشۈرۈپ، ئۇنى تىرانسكرىپسىيە ئارقىلىق كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولدى. بۇنداق بولغاندا «دىۋان»دىكى سۆزلەرنى تېپىش ئاسان بولىدۇ. بىزمۇ بۇ ئىسىم ئۈستىدە قايتا - قايتا ئويلىنىپ، خەلقئارادا قوللىنىلىۋاتقان «ئىندېكس» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى كىتابىمىزنىڭ ئىسمى قىلىپ قوللىنىشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

«دىۋان» نىڭ ھەر خىل تىللاردىكى نەشرلىرىگە تۈزۈلگەن ئىندېكسلار

«دىۋان» نىڭ ئىندېكسلرى توغرىلۇق سۆز بولغاندا، ئالدى بىلەن يەنىلا گېرمانىيە ئالىمى پروفېسسور كارل بروككېلماننى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈركىيەدە كىلىسلىق رىفئەت ئەپەندى «دىۋان» نى ئۈچ تومغا بۆلۈپ، ئۆز ئەينى بويىچە (ئەرەبچە) نەشر قىلدۇرغاندىن كېيىن، كارل بروككېلمان «دىۋان» نى تونۇشتۇرۇپ كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. ئۇ 1928 - يىلى «دىۋان» دىكى بارلىق سۆزلەرنى بىر تومغا جەملەپ، ئېلىپبە تەرتىپىگە سېلىپ، گېرمان تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە «دىۋان» دىن پايدىلىنىش ئىشى خېلى دەرىجىدە ئاسانلاشتى. بۇ «دىۋان» نىڭ دەسلەپكى ئىندېكسى بولۇپ، «دىۋان» نى ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە تونۇشتۇرۇشتا ئەھمىيەتلىك رول ئوينىدى. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرىدە بىر قىسىم سەۋەنلىكلەر كۆرۈلگەن بولسىمۇ، يەنە بىر جەھەتتىن بۇ ئالىم «دىۋان» دىكى نۇرغۇن سۆزلەرگە ئۆز بىلىم دائىرىسى ئاساسىدا تۈزىتىش كىرگۈزگەن، يەنى «دىۋان» دا خاتا كۆچۈرۈلۈپ قالغان بەزى سۆزلەرگە تارىخىي مەنبەلەردىن ئاساس تېپىپ ئۇنى تۈزەتكەن. مەيلى قانداقلا بولسۇن، بروككېلماننىڭ بىرىنچى بولۇپ «دىۋان» دىكى سۆزلەرنى نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىپ، ئىندېكس تۈزۈپ نەشر قىلدۇرغانلىقى ئىلىم ساھەسىدە دىققەتكە سازاۋەر چوڭ ئىشتۇر.

1943 - يىلى ئەنقەرەدە بېسىم ئاتالاي تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنغان ئىندېكس (دىزىن) «دىۋان» نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىگە بېغىشلانغان بولۇپ، مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلەنگەن ئىندېكستۇر. 7443 سۆزدىن تەركىب تاپقان بۇ ئىندېكسنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇنىڭدا «دىۋان» دىكى سۆزلەر ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى، شۇنداقلا تېكىستتە كەلگەن سۆزلەرنىڭ تۈرلەنگەن، ياسالغان شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى قوبۇل قىلىنىپ، تۈپ سۆز ۋە يېنىل يىلتىزلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۇلارنىڭ تۈرلىنىش ۋە ياسىلىش شەكىللىرى ئايرىم - ئايرىم كۆرسىتىلگەن. ئاندىن سۆزلەرنىڭ قىسقىچە مەنىلىرى بېرىلىپ، ئاخىرىدا شۇ سۆز ئۇچرايدىغان توم، بەت، قۇر نومۇرلىرى كۆرسىتىلگەن؛ ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، ئىندېكسقا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنى «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى» (Türkische Turfan Texte)، ئورخۇن يېزىقلىرى قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەردە ئۇچرايدىغان شۇ خىلدىكى سۆزلەرگە ۋە شۇنىڭدەك باشقا تۈركىي تىللار ھەم دىيالېكتلارغا سېلىشتۇرۇپ كۆرسەتكەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئىندېكسنى بۇنداق تۈزۈش تەتقىقات ئەھمىيىتىگە ئىگە بولۇپ، دىۋان شۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۇ يەنە ئىندېكسنىڭ ئاخىرىغا «خاس ئىسىملار» نامىدا «دىۋان» دا ئۇچرايدىغان ئادەم ئىسىملىرى، قەبىلە ئىسىملىرى ۋە جۇغراپىيەلىك ئىسىملارنى ئېلىپبە تەرتىپىگە سېلىپ قوشۇمچە قىلغان. بۇمۇ بىزنى ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ماتېرىياللارنىڭ ئىسمىنىڭ رىسسىيە

بىسىم ئاتالاي «دىۋان» نى تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىش جەريانىدا (1 -، 2 -، 3 - توملاردا)

كۆرۈلگەن بەزى خاتالىقلارنى بۇ ئىندېكستا تۈزەتكەنلىكىنى، ئەگەر تەرجىمە توملىرىدىكى بىر قىسىم سۆزلەردە پەرقلەر كۆرۈلسە، ئىندېكستىكى شەكىلنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر تۈزۈش جەدۋىلى تۈزۈپ، بۇنىڭدا يازما نۇسخىنىڭ بەت نومۇرلىرى بىلەن كىلىسلىق رىفئەت نەشر قىلدۇرغان (ئەرەبچە) باسما نۇسخىسىنىڭ توم، بەت، قۇر نومۇرلىرى ۋە تۈركچە تەرجىمە نۇسخىنىڭ توم، بەت، قۇر نومۇرلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەتكەن. شۇڭلاشقا، بېسىم ئاتالغىنىڭ بۇ ئىندېكسنى ئىلمىيلىققا ئىگە بولغان، مەلۇم سىستېما ئاساسىدا تۈزۈلگەن ۋە تەتقىقات خاراكتېرىنى ئالغان ئىندېكس دەپ قارايمىز. لېكىن، شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىندېكستا «دىۋان»دىكى تۈركىي سۆزلەرنىڭ لاتىن ھەرپلىرى ئاساسىدىكى تىرانسكرىپسىيەسى بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىش شەكىللىرى كۆرسىتىلمىگەن. شۇڭلاشقا، بۇنىڭدىن پايدىلانغاندا، «دىۋان»نىڭ ئەسلىي يازما نۇسخىسىغا سېلىشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

تۈرك تىل جەمئىيىتىنىڭ مۇتەخەسسسلەردىن دەھرى دىلچىن تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1957 - يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان «دىۋان»نىڭ ئەرەب ئېلىپبەسىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن ئىندېكس بېسىم ئاتالغىنىڭ ئەمگىكىنى تولۇقلىدى. چۈنكى، ئەرەب يېزىقىنىڭ ھەرپ شەكىللىرى بىلەن لاتىن يېزىقىنىڭ ھەرپ شەكىللىرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئەسلىي يازما نۇسخىدا سۆزلەرنىڭ قايسى ھەرپ بىلەن ۋە قايسى شەكىلدە يېزىلغانلىقىنى بېسىم ئاتالغىنىڭ ئىندېكسىدىن كۆرۈش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىل سۆزلەرنىڭ قايسى ھەرپ بىلەن يېزىلغانلىقىنى بىلىش توغرا كەلگەندە، يەنىلا ئەسلىي يازما نۇسخىغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلەتتى. دەھرى دىلچىن «دىۋان»دىكى پۈتۈن تۈركىي سۆزلەرنىڭ ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىش شەكىلىنى ئەرەب ئېلىپبەسى تەرتىپىگە سېلىپ بىر ئىندېكس تۈزۈپ نەشر قىلدۇرۇش ئارقىلىق تۈركىي سۆزلەرنىڭ ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىش شەكىلىنى كۆرسىتىپ بۇ مەسىلىنى ھەل قىلدى.

دىلچىن تۈزگەن بۇ ئىندېكس چوڭ ھەجىملىك (448 بەتلىك) بولۇپ، 15872 سۆزدىن تەركىب تاپقان. ئۇلار سۆزلەمدە كەلگەن سۆزلەر، تېكىستتە كەلگەن سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ۋارىيانتلىرى (باشقىچە يېزىلىش شەكىللىرى)نى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئىندېكسقا قوبۇل قىلىنغان بۇ سۆزلەر «دىۋان»دىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلەنگەن ۋە ياسالغان شەكىللىرى ھەم مەستەر شەكىللىرى بويىچە ئەرەب ھەرپلىرىنىڭ ئېلىپبە تەرتىپى ئاساسىدا تىزىلغان. شۇنىڭدەك، بۇ سۆزلەرنىڭ تۈركىي تەرجىمىسىدە قايسى توم، قايسى بەت، قايسى قۇردا كەلگەنلىكىمۇ كۆرسىتىلگەن. بۇ ئىندېكسنىڭ ئاساسىدا تۈزۈلۈپ، 1967 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئىندېكسى «دىۋان»نىڭ ئۆزبېكچە تەرجىمىسىگە ئاتالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىندېكس — لۇغەتتۇر. ئىندېكس — لۇغەت ئەنە شۇ ئۆزبېكچە تەرجىمە نۇسخا ۋە كىلىسلىق رىفئەت تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئەرەبچە باسما نۇسخىسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ يۇقىرىدا بىز كۆرۈپ ئۆتكەن ئىندېكسلاردىن پەرقلىنىدۇ. 8030 سۆزدىن تەركىب تاپقان بۇ ئىندېكس — لۇغەتتە «دىۋان»دا ئۇچرايدىغان تۈركىي سۆزلەر

سىلاۋىيان ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ترانسكرىپسىيە شەكلى بىلەن بېرىلگەن. ئالدى بىلەن سۆزنىڭ مەنىلىرى (مەنە ئالاھىدىلىكلىرى ۋە كۆچمە مەنىلىرى) بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ رۇسچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. سۆز مەنىلىرىدىن كېيىن ئۆزبېكچە تەرجىمىنىڭ توم، بەت، قۇر نومۇرلىرى بىلەن ئەرەبچە باسما نۇسخىسىنىڭ توم، بەت ۋە قۇر نومۇرلىرى بېرىلگەن. سۆزلەر ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن تىزىلىپ، ئىسىملار باش كېلىش شەكلىدە، پېئىللار ئۆتكەن زامان شەكلىدە بېرىلگەن. سۆزلەرنىڭ تۈرلەنگەن شەكىللىرى ئىندېكسقا كىرگۈزۈلمىگەن. ھەر خىل ئوقۇلۇشى مۇمكىن بولغان سۆزلەر (ھەرىكىسىز ياكى تۈرلۈك ھەرىكىلەر بىلەن بېرىلگەن سۆزلەر) نىڭ ترانسكرىپسىيەسى يېنىدا شۇ سۆزنىڭ ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن يېزىلغان شەكلى كۆرسىتىلگەن. ئىندېكس — لۇغەتنىڭ ئاخىرىغا خاس ئىسىملار، گىرامماتىكىلىق كۆرسەتكۈچ ۋە 11 - ئەسىر قەدىمكى تۈركىي تىللىرىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئۆچپىرىكى ئايرىم - ئايرىم بېرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە «دىۋان» دا ئۇچرايدىغان ماقال - تەمسىللەر قوشۇمچە قىلىنغان.

1972 - يىلى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» كىتابىنىڭ يېزىلىشىغا باشلانغانلىقىنىڭ 900 يىللىقى ۋە تۈرك تىل جەمئىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن تۈرك تىل جەمئىيىتى ئەنقەرەدە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنىڭ ئىندېكسىنى يېڭىباشتىن تۈزۈپ نەشر قىلدى. 8308 سۆزدىن تەركىب تاپقان بۇ ئىندېكس تۈركىيەدە تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنغان ئىككىنچى ئىندېكس بولۇپ، ئالدىنقى ئىندېكستىن تۈزۈلۈش جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ئىندېكستىكى تۈركىي سۆزلەرمۇ ئالدىنقى ئىندېكستىكىگە ئوخشاش لاتىن ھەرپى ئاساسىدىكى ترانسكرىپسىيە شەكلى بىلەن بېرىلگەن. بىرىنچى نەشردە سۆزلەمدە كەلگەن پېئىلنىڭ ئاستىدا تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ۋە ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن كەلگەن تۈپ سۆزلەرمۇ سۆزلەم قىلىپ بېرىلگەندى. بۇ نەشرىدە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن كەلگەن تۈپ سۆزلەر سۆزلەم قىلىپ ئېلىنماي، پەقەت ئۇلارنىڭ توم ۋە بەت نومۇرلىرى پېئىللارنىڭ ئىچىگە ئېلىنغان. ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن كەلگەن تۈپ سۆزلەر سۆزلەم قىلىپ ئېلىنغان. سۆزلەم قىلىپ ئېلىنغان سۆزلەردىن كېيىن سۆزنىڭ مەنىلىرى بېرىلىپ، ئاندىن تۈركچە تەرجىمىنىڭ توم ۋە بەت نومۇرلىرى بېرىلگەن. شۇنىڭدەك، ترانسكرىپسىيەسىدە خاس تاۋۇشلارنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن بىرىنچى نەشرىدە قوللىنىلغان بەزى تاۋۇش بەلگىلىرى ئۆزگەرتىلىش بىلەن بىللە، بىرىنچى نەشرىنىڭ بەزى جايلىرىدىكى تۈزىتىش ئىشارىلىرى ئۈچۈن بېرىلگەن سۆزلەرمۇ بۇ قېتىم ئۆزگەرتىلگەن.

ئىندېكسنىڭ باش تەرىپىگە ئەھمەد جەفەر ئوغلىنىڭ «قەشقەرلىك مەھمۇد ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئىلمىي ماقالىسى، ئاندىن «دىۋان» دىكى ماقال - تەمسىللەر، ئەدەبىي پارچىلاردىن ئۆرنەكلەر بېرىلگەن. ئىندېكس قىسمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىرىش سۆزىنىڭ بىر قىسمى بىلەن باشلانغان بولۇپ، ئىندېكسنىڭ ئاخىرىغا «دىۋان» دا ئۇچرايدىغان شېۋىلەرگە ياتىدىغان سۆزلەر ۋە بېلىيوگرافىيە قوشۇمچە قىلىنغان.

روپېرت دانكوف ۋە جامىس كېللىلەر تەرىپىدىن «دىۋان» نىڭ ئىنگىلىزچە نەشرى ئۈچۈن ئاتاپ

تۈزۈلگەن، 2981 سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ ئىندېكس بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن ئىندېكسلارغا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ساھەلەرگە بۆلۈنۈشى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئىندېكس — ئاساسىي ئىندېكس، خاس ئىسىملار ئىندېكسى (بۇ جۇغراپىيەلىك ناملار، ئادەم ۋە قەبىلە ئىسىملىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئاتالمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ناملار ئىندېكسى، دىيالېكتلار ئىندېكسى («دىۋان» دا ئۇچرايدىغان بارلىق دىيالېكتىك سۆزلەرنى فونېتىكىلىق، مورفولوگىيەلىك، لېكسىكىلىق، سېمانتىكىلىق نۇقتىسىدىن گۇرۇپپىلارغا ئايرىپ كۆرسەتكەن)، شېئىر — قوشاقلار ئىندېكسى، ئەرەبچە سۆزلەر ئىندېكسى قاتارلىق ئالتە قىسىمدىن تەركىب تاپقان. ئىندېكسنىڭ ئاخىرىغا «دىۋان» نىڭ گىرامماتىكىسى، شېئىر ۋە ماقال — تەمسىللەرگە خاس شەكىللەر، شېئىر ۋە ماقال — تەمسىللەردە ئۇچرايدىغان دىيالېكت شەكىللەر قاتارلىق ئۈچ پارچە ماتېرىيال قوشۇمچە قىلىنغان. ئاساسىي ئىندېكسقا «دىۋان» دا ئۇچرايدىغان بارلىق تۈركىي سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ياسىلىش شەكىللىرى بېرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر تومۇردىن كەلگەن ھەرقانداق بىر سۆزنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيەلىك ۋە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلىرى كۆرسىتىلگەن.

ئىندېكستا سۆزلەمگە كىرگۈزۈلگەن سۆزلەر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە ئىسىم ۋە پېئىلنىڭ تومۇرى شەكىلىدە بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن كەلگەن نومۇر يازما نۇسخىنىڭ بەت نومۇرىنى كۆرسىتىدۇ. يازما نۇسخىنىڭ بەت نومۇرىدىن كېيىن شۇ سۆزنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن بېرىلگەن كىۋادرات تىرناق ئىچىدىكى سۆز مۇئەللىپنىڭ يازما نۇسخىسىدا شۇ سۆزگە بەرگەن ئەرەبچە شەرھىسىدۇر. ئۇنىڭ ئاستىدا شۇ تەرتىپ بىلەن كەلگەن سۆزلەر ئاشۇ سۆزلەرنىڭ (ياكى پېئىل شەكىللىرىنىڭ) «دىۋان» دا قايسى سۆز — ئىبارە ياكى قايسى ساھەدە كەلگەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئەرەبچە شەرھىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن سانلارمۇ ئوخشاشلا يازما نۇسخىنىڭ بەت نومۇرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىندېكسنىڭ بىز كۆرۈپ ئۆتكەن ئىندېكسلارغا ئوخشىمايدىغان يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا «دىۋان» دىكى ھەر بىر تۈركىي سۆزنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى مۇئەللىپنىڭ يازما نۇسخىسىدىكى ئەرەبچە شەرھىسىگە باغلاپ كۆرسىتىلگەن. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئىندېكستا ھەرقايسى ساھەلەرنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن مەلۇم بەلگىلەر كۆرسىتىلگەن. مەسىلەن، دىيالېكت سۆزلىرىنى D بىلەن، گىرامماتىكىلىق مەلۇماتلارنى G بىلەن ئىپادىلىگەن. بۇ خىل ساھەلەر بويىچە كۆرسىتىش ئۇسۇلى مەيلى ئىندېكستا بولسۇن، ياكى ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ۋارىقىنىڭ چېتىدىكى ئىندېكستا بولسۇن، ئىزچىل ھالدا داۋاملاشتۇرۇلغان. مۇئەللىپ بۇ ئۇسۇلنى ئالاھىدە چۈشەندۈرۈپ: «بۇنداق ئىندېكس تۈزۈشتىكى مەقسەت، ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىنى ھەر خىل مەخسۇس تېمىلار ۋە مەخسۇس ماتېرىياللارغا جەلپ قىلىشتىن ئىبارەت»^① دەيدۇ.

① «دىۋان»، ئىنگلىزچە نەشرى، 1 - توم 2 - بەت، خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1982 - يىلى.

«دىۋان» نىڭ رۇسچە تەرجىمىسىگە بېغىشلاپ دوكتور روبېرت ئېرمېرس تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، جەمئىي 10,196 سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ ئىندېكس سۆزلەرنىڭ قوبۇل قىلىنىش ئەھۋالى ۋە ئىندېكسنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتە باشقا ئىندېكسلاردىن پەرقلىنىدۇ.

ئىندېكس ئۆز ئىچىدە ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن: ئالدىنقىسى تۈركىي سۆزلەرنىڭ ئېلىپبەلىك ئىندېكسى يەنى ئاساسىي ئىندېكس. كېيىنكىسى ئىندېكسقا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ساھەلەرگە بۆلۈنگەن كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت.

ئالدىنقى قىسىمدا «دىۋان» دىكى بارلىق تۈركىي سۆزلەر مەيلى سۆزلەمدە، مەيلى مىسالدا كەلگەن بولسۇن، ھەممىسى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار ئېلىپبەلىك تەرتىپ بويىچە تىزىلغان. سۆزلەرنىڭ تۈپ شەكلى، ياسالما شەكىللىرى ۋە تۈرلەنگەن شەكىللىرى ئۇلارنىڭ ۋارىيانتلىرىمۇ، شۇنداقلا خاس ئىسىملارمۇ كىرگۈزۈلگەن. پېئىللار بولسا، بۇيرۇق شەكلىدە (2 - شەخس بىرلىك فورمىسىدا) بېرىلگەن. «دىۋان» دا ئۇچرايدىغان بارلىق تۈركىي سۆزلەر ئېلىپبە تەرتىپىگە كەلتۈرۈلۈپ، سىلاۋىيان ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ترانسلىتراتسىيەلىك شەكلىدە كۆرسىتىلگەن.

ئىندېكسقا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۈچ خىل شەكىلدىكى سانلار بېرىلگەن. قېنىق قارا شەكىلدە بېرىلگەن سانلار لۇغەت تەرتىپىنى كۆرسىتىش بىلەن بىللە يەنە شۇ سۆزنىڭ سۆزلەمدە كەلگەنلىكىگە قارىتىلغان؛ ئادەتتىكى (سۆس) شەكىلدە بېرىلگەن سانلار لۇغەت تەرتىپىنى كۆرسىتىش بىلەن بىللە يەنە شۇ سۆزنىڭ «دىۋان» دا ئۇچرايدىغان بەت نومۇرىغا قارىتىلغان؛ يانتۇ يېزىلىش شەكلى بىلەن بېرىلگەن سانلار يازما نۇسخىنىڭ بەت نومۇرىغا قارىتىلغان.

ئىندېكسنىڭ ئىككىنچى قىسىمدا ئىندېكسقا كىرگۈزۈلگەن (خاس ئىسىملارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) سۆزلەر ساھەلەرگە بۆلۈپ كۆرسىتىلگەن. بۇ ساھەلەر تۆت قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلار 17 چوڭ ساھە، 288 تارماق ساھەگە بۆلۈنگەن. ئىندېكسقا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر قايسى ساھەگە تەئەللۇق بولسا، شۇ ساھەنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇلارمۇ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلغان. سۆزلەرنى بۇنداق تىزىش ئېھتىمال، سۆزلەرنى ساھە بويىچە تېپىشنى ئاسانلاشتۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان ئۇسۇل بولسا كېرەك.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى قىسىمى ئاخىرقى سۆز بولۇپ، ئۇلار قازاق ۋە ئىنگىلىز تىللىرىدا بېرىلگەن ئەڭ ئاخىرىغا رۇس تىلىدا مۇندەرىجە بېرىلگەن.

تۈركىيەدە تەتقىقاتچى شاپان قۇرت تەرىپىدىن مەھمۇد كاشغەرىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1000 يىللىق مەرىكىسىگە ئاتاپ تەييارلانغان «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك دىزىنى» نامىدىكى ئىندېكسلىق فاكسىمىل 2008 - يىلى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مەدەنىيەت ۋە ساياھەت مىنىستىرلىقى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بۇ ئەسەر «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخىسىنىڭ فاكسىمىلىغا بېغىشلانغان بولۇپ، يازما نۇسخىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتكۈزىدىغان تۇنجى ئىندېكستۇر. ئەسەر ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئالدىنقى قىسىمى ئاساسىي ئىندېكس، كېيىنكى قىسىمى «دىۋان» يازما نۇسخىسىنىڭ فاكسىمىلىدۇر.

ئىندېكسنىڭ باش تەرىپىگە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مەدەنىيەت ۋە ساياھەت مىنىستىرى ئەرتۇغرۇل گۈنەي تەرىپىدىن يېزىلغان باش سۆز ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن نەشرگە تەييارلىغۇچى شاپان قۇرت تەرىپىدىن يېزىلغان كىرىش سۆز بېرىلگەن. ئاپتور كىرىش سۆزىدە: ئۇزاق يىللىق ئىزدىنىش جەريانىدا «دىۋان» نىڭ فاكسىمىلى بىلەن ئىندېكسلىرى ئوتتۇرىسىدا بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ يېزىلىش شەكلىدە مەلۇم پەرقلەرنىڭ كۆرۈلگەنلىكىنى ۋە بەزى سۆزلەرنىڭ مەنە (ئوقۇم) جەھەتتە مەلۇم پەرقلەرنىڭ كۆرۈلگەنلىكىنى ھېس قىلغانلىقىنى، بۇ مەسىلىلەرنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئىلگىرى «دىۋان» غا ئاتاپ نەشر قىلىنغان ھەر خىل ئىندېكسلارنى كۆرۈپ چىققانلىقىنى، لېكىن بۈگۈنگە قەدەر نەشر قىلىنغان ئىندېكسلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ياكى مۇئەللىم كىلىسلىق رىفئەتنىڭ نەشرىدىن ۋە ياكى بېسىم ئاتالايىنىڭ تەرجىمىسىدىن ئىشلەنگەنلىكى ئۈچۈن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلغىلى بولمىغانلىقىنى، ئاخىر 1990 - يىلى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان رەڭلىك فاكسىمىلىنى باشتىن - ئاياغ ئوقۇپ چىققانلىقىنى ۋە بۇنىڭدىمۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغان بەزى سۆزلەرنىڭ پەرقلىق بولغانلىقىنى يازدۇ. ئاپتور كىرىش سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، بۇ يېتەرسىزلىكلەر مەدەنىي ھاياتىمىزدا ناھايىتى ئاز تىلغا ئېلىنماقتا. مەدەنىيەت ۋە ساياھەت مىنىستىرلىقىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1000 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىلىنى 2008 - يىلى نەشر قىلىش پىلانىغا كىرگۈزگەنلىكى بۇ يېتەرسىزلىكنى تولدۇرۇشقا ئىمكانىيەت ياراتتى، دەپ يازدۇ. ئاندىن كېيىن «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈركنىڭ فاكسىمىلى توغرىسىدا»، «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈركنىڭ ئىندېكسى توغرىسىدا»، «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈركنىڭ يازما نۇسخىلىرى، تەرجىمىلىرى، نەشرلىرى، ئىندېكسلىرى» ماۋزۇلىرى ئاستىدا قىسقىچە ئوبزورلار بېرىلگەن. بۇلاردا ئاساسەن مۇنۇلار يېزىلغان: 1941 - يىلى بېسىم ئاتالاي نەشر قىلدۇرغان فاكسىمىل بىلەن 1990 - يىلى نەشر قىلىنغان رەڭلىك فاكسىمىل تونۇشتۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ قېتىم تۈزۈلگەن «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» ئىندېكسنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە «دىۋان» فاكسىمىللىرىدىكى تۈركىي سۆزلەر ۋە خاس ئىسىملارنىڭ قانداق ئېلىنغانلىقى بايان قىلىنغان. «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخىسىدا يېزىق (ئىملا) بىرلىكى بولمىغاچقا، يازما نۇسخىدىكى بارلىق تۈركىي سۆزلەر قانداق يېزىلغان بولسا، چېكىت ۋە ھەرىكىلىرى ھېچبىر ئۆزگەرتىلمەي ئەينەن ئېلىنغان. ئەسەردىكى تۈركىي سۆزلەر بىلەن كەلگەن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەرەبچە، پارسچە بارلىق خاس ئىسىملار يېزىلىش ھالىتى بويىچە ئەينەن ئېلىنغان. سۆزلەم بولۇپ ئىزاھلانغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى قېنىق قارا ھەرپ بىلەن ئېلىنغان. بارلىق خاس ئىسىملار، ۋاراق چېتىگە قوشۇمچە قىلىنغان تۈركىي سۆزلەر سۇس قارا ھەرپ بىلەن ئېلىنغان. يازما نۇسخىنى ئىلگىرى نۇرغۇن قەلەم ئىگىلىرى تۈزەتكەچكە، ھەر خىل ھەرپ شەكىللىرى يېزىلىپ قالغان، ھەرىكىلەرمۇ ئېگىز - پەس قويۇلۇپ قالغان. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا بۇ خىل شەكىللەرنىڭ ھەممىسى ئۆز ئەينى بويىچە ئىندېكسقا ئېلىنغان.

ئاخىرىدا ئاپتور «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» نىڭ يازما نۇسخىلىرى، باسما نۇسخىسى،

فاكسىمىللىرى، تەرجىمىلىرى، نەشرلىرى ۋە ئىندېكسلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن. ئۇلار: 1. مەھمۇد كاشغەرىي تەرىپىدىن ئابباسىيلار خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا ئىبنى مۇھەممەدۇل مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلىنغان مۇئەللىپ نۇسخىسى. 2. ساۋالىق كېيىن شاملىق مۇھەممەد ئىبنى ئەبى بەكر ئىبنى ئەبىل فەتھىنىڭ مۇئەللىپىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىدىن كۆچۈرگەن، ھازىر ئىستانبۇل كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان نۇسخىسى. 3. مۇئەللىم كىلىسلىق رىفئەت تەرىپىدىن يۇقىرىدىكى قول يازمىدىن كۆچۈرۈلگەن، ھازىر ئىستانبۇل ئارخېئولوگىيە مۇزېي كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان مۇئەللىم كىلىسلىق رىفئەتنىڭ يازما نۇسخىسىدۇر.

«كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» نىڭ باسما نۇسخىسى مۇئەللىم كىلىسلىق رىفئەت تەرىپىدىن 1915 -، 1917 - يىللىرى نەشر قىلىنغان ئۈچ توملۇق ئەسەردىن ئىبارەت. نىسبەتەن مۇھىم نۇسخىسى. «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» نىڭ فاكسىمىللىرى:

1. 1941 - يىلى بېسىم ئاتالايىنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن نەشر قىلىنغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك دىزىنى» (رەئىس فاكسىمىل). نىسبەتەن مۇھىم نۇسخىسى.

2. 1990 - يىلى تۈركىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى تەرىپىدىن قايتا نەشر قىلىنغان «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىلى (رەئىس). نىسبەتەن مۇھىم نۇسخىسى. «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» نىڭ تەرجىمىلىرى:

1. بېسىم ئاتالاي تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك تەرجىمىسى» نامىدىكى تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسى، 1939 -، 1940 -، 1942 - يىللىرى نەشر قىلىنغان. نىسبەتەن مۇھىم نۇسخىسى.

2. سالىھ مۇتەللىپوف تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئۈچ توملۇق «مەھمۇد كاشغەرىي، تۈركىي سۆزلەر دىۋانى (دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)» نامىدىكى ئۆزبېكچە تەرجىمە نۇسخىسى، 1960 -، 1961 -، 1963 - يىللىرى نەشر قىلىنغان. نىسبەتەن مۇھىم نۇسخىسى.

3. ئابدۇسالام ئابباس قاتارلىق بىر گۇرۇپپا كىشىلەر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان، ئۈچ توملۇق «مەھمۇد كاشغەرىي، تۈركىي تىللار دىۋانى (دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)» نامىدىكى ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى، 1981 -، 1983 -، 1984 - يىللىرى نەشر قىلىنغان. بۇ تەرجىمىنىڭ يېڭى نۇسخىسى ئىمىن تۇرسۇن قاتارلىق بىر گۇرۇپپا كىشىلەر تەرىپىدىن تەييارلانغان بولۇپ، 2008 - يىلى نەشر قىلىنغان. نىسبەتەن مۇھىم نۇسخىسى.

4. روبېرت دانكوف ۋە جامېس كېللىلەر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئىككى توملۇق «مەھمۇد ئەلكاشغەرىي، تۈرك شېۋىلىرى لۇغىتى (دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)» نامىدىكى ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخىسى، 1982 - ۋە 1984 - يىلى نەشر قىلىنغان. نىسبەتەن مۇھىم نۇسخىسى.

5. ئەسقەر قۇرمانش ئوغلى ئېگەيىيايىف تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئۈچ توملۇق «مەھمۇد كاشغەرىي، تۈرك سۆزدىكى» نامىدىكى قازاقچە تەرجىمە نۇسخىسى، 1997 -، 1998 - يىللىرى نەشر قىلىنغان. نىسبەتەن مۇھىم نۇسخىسى.

6. خې رۇي قاتارلىق بىر گۇرۇپپا كىشىلەر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئۈچ توملۇق «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىدىكى خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى، 2002 - يىلى ئۈچ توم بىر قېتىمدا نەشر قىلىنغان.
7. ھۈسەيىن دۈزگۈن (ھۈسەيىن مۇھەممەد زادە سادىخ) تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان بىر توملۇق «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىدىكى پارسچە تەرجىمە نۇسخىسى، 2004 - يىلى نەشر قىلىنغان.
8. A - Z. ئەۋەزوۋا تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان بىر توملۇق (ئىندېكس بىلەن) «مەھمۇد ئەلكاشغەرىي، دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىدىكى رۇسچە تەرجىمە نۇسخىسى، 2005 - يىلى نەشر قىلىنغان.
9. رەمىز ئەسقەر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان تۆت توملۇق (تۆتىنچى توم ئىندېكس) «مەھمۇد كاشغەرىي، دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىدىكى ئەزەربەيجانچە تەرجىمە نۇسخىسى، 2006 - يىلى بىر قېتىمدا نەشر قىلىنغان.
- ماقالىنىڭ ئاخىرىدا «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» كە بېغىشلاپ تۈزۈلگەن ئىندېكسلاردىن بىر قىسمىنى - دەھرى دىلچىن تەرىپىدىن ئەرەب ئېلىپبەسىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن ئىندېكس، ئىزاھلىق ئىندېكسلاردىن كارل بروككېلماننىڭ گېرمانچە ئىندېكسى، بېسىم ئاتالغىنىڭ تۈركچە ئىندېكسى، 1972 - يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان تۈركچە ئىندېكس، سەيد مۇھەممەد دەبىر سىياقىنىڭ پارسچە ئىندېكسى، سېچكىن ئەردى ۋە سەراب تۇغبا يۇرتسېۋەرلەر تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئىندېكس ۋە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي خادىملىرى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ئۇيغۇرچە ئىندېكسلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ. بۇ مۇشۇلاردىن كېيىن «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك، تۈركىي سۆزلەر ۋە خاس ئىسىملار دىزىنى» نامى بىلەن ئاساسىي ئىندېكس بېرىلگەن. ھەر بىر بېتى تۆت ئىستوندىن تىزىلغان، 223 بەتلىك چوڭ ھەجىمىدىكى بۇ ئىندېكس 21403 سۆزدىن تەركىب تاپقان. ئاساسىي ئىندېكسنىڭ ئاخىرىغا «دىۋان» دا ئۇچرايدىغان سىمۋول خاراكتېرلىك تامغىلارنىڭ شەكىللىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھەرپ شەكىللىرى، «دىۋان» فاكسىمىلىدا ئۇچرايدىغان بىر قىسىم ئوقۇغىلى بولمايدىغان سۆزلەرنىڭ ئىندېكسى بېرىلگەن. ئەسەرنىڭ كېيىنكى قىسمىغا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخىسىنىڭ فاكسىمىلى بېرىلگەن.
- يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللاردىن شۇنى كۆرەلەيمىزكى، «دىۋان» توغرىسىدا تۈزۈلگەن ئىندېكسلارنىڭ تۈزۈلۈش ئۇسۇلى ۋە ئالاھىدىلىكى ھەر خىل بولسىمۇ، «دىۋان»دىكى سۆزلەرنى تېپىشنى ئاسانلاشتۇرۇشى ئورتاقلىققا ئىگىدۇر. بۇ مۇھىم نۇقتىنى ئىشەنچ بىلەن بىلدۈرۈشكە بولىدۇ.
- پايدىلانغان ماتېرىياللار:
1. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرى، 1 -، 2 -، 3 - توم، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - 1984 - يىللار.
  2. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە ئىندېكسى، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 -

- يىلى.
3. بېسىم ئاتالاي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك، تەرجىمىسى»، 1 -، 2 -، 3 - توم، ئەقەرە، 1939 - 1941 - يىللار.
  4. بېسىم ئاتالاي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك، دىزىنى» (ئىندېكسى)، ئەقەرە، 1943 - يىلى.
  5. د. دىلچىن: «ئەرەب ئېلىپبەسىگە ئاساسەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك، دىزىنى» (ئىندېكسى)، ئەقەرە، 1957 - يىلى.
  6. س. مۇتەللىپوف: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۆزبېكچە نەشرى، 1 -، 2 -، 3 - توم، تاشكەنت، 1960 - 1963 - يىللار.
  7. غ. ئابدۇراخمانوف، س. مۇتەللىپوف: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ئىندېكس - لۇغەت»، تاشكەنت، 1967 - يىلى.
  8. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك دىزىنى» (ئىندېكس)، ئەقەرە، 1972 - يىلى.
  9. ر. دانكوف، جامېس كېللى: «تۈرك شېۋىلىرى لۇغىتى، ۋە ئۇنىڭ ئىندېكسى»، ئىنگىلىزچە نەشرى، 1 -، 2 -، 3 - توم، خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1982 - 1985 - يىللار.
  10. ز. ئا. ئەۋەزوۋا، ر. ئېرمېرس: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك، ۋە ئۇنىڭ ئىندېكسى»، رۇسچە نەشرى، ئالمۇتا، 2005 - يىلى.
  11. شاپان قۇرت: «كىتابۇ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك»، تۈركىي سۆزلەر ۋە خاس ئىسىملار دىزىنى»، ئەقەرە، 2008 - يىلى.
  12. ئىبراھىم مۇتئى، مېرسۇلتان ئوسمانوف: «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى توغرىسىدا»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1984 - يىللىق 3 - سان.
  13. ئە. ر. تېنىشىف (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا مۇقەددىمە»، بېيجىڭ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1982 - يىلى.
  14. م. شاكىر ئۆلكۈ تاشىر (تۈركىيە): «بۈيۈك تىلچى مەھمۇد كاشغەرىي»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى.
  15. شۈكۈرۇ خالۇك ئاكالىن: «مىڭ يىل بۇرۇن، مىڭ يىل كېيىن مەھمۇد كاشغەرىي ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئەقەرە، 2008 - يىلى.
- (ئاپتور شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ئورنىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

ئىدالىن دىۋانۇ لۇغەت * رىشىپ

ئۇيغۇرلاردا ئۆلۈم ئۆزىنىڭ ئادەتلىرى

ئابلز مۇھەممەت سايرامى

6) مانىزم دەۋرىدىكى ئۆلۈم ئېڭى ۋە ئۆلۈم پەرھىزلىرى

مانى دىنى — بابىلۇننىڭ نەھر — قۇتا (Nahr – Kutha) دەرياسى بويىدىكى مەردىنۇن (Mardinun) دېگەن يېزىدا تۇغۇلغان مانى (275 – 240) دېگەن كىشى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان ھەمدە مىلادىيە 4 – ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا چۇ دەريا ۋادىسى – سۇياپ – ئاقپىشىم تەرەپتىن دىيارىمىزغا تارقىلىپ كىرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ مانى دىنى لوپنۇر، كىروران ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا خېلى چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقى مەلۇم. تارىخى ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، سوغدىلار مانى دىنى مۇرىتلىرى بولۇپ، ئۇلار يىپەك يولى بويلاپ لوپنۇر، كىروران، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ (ھەتتا كەنت – مەھەللىلەر بىنا قىلىشىپ) سودا – تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان، ھەتتا تۇرپاندا مانى دىنى دۆلەت دىنى قىلىنغان.

مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇرلارغا بولغان ئىدىئولوگىيەلىك تەسىرى گەرچە بۇددىزمىدەك چوڭقۇر ھەم كۈچلۈك بولمىسىمۇ، ئەمما مانىزمىنىڭمۇ خۇددى باشقا دىنلارغا ئوخشاش بىر يۈرۈش ئالەم قارىشى، ئۆلۈم ئېڭى ۋە ئۆلۈم پەرھىزلىرى بولغانلىقى ھەقىقەت.

مەسىلەن، مانى تەلىماتى «ئىككى يىلتىز، ئۈچ ئۆتكۈ (زامان)» نى ئاساس قىلغان. ئۇ يورۇقلۇق، ئىزگۈلۈك بىلەن قاراڭغۇلۇق (جاھالەت) — قاباھەتنى ئالەمنىڭ بىر – بىرىگە زىت ئىككى يىلتىزى (مەنبەسى) دەپ قارايتتى. مانىچە، ئەسلىدە يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق چەك – چېگراسى ئېنىق ئىككى ئىقلىم ئىدى. ئۆتمۈش (بىرىنچى) زاماندا قاراڭغۇلۇق يورۇقلۇققا زوراۋانلىق قىلىپ كۈرەش قوزغىدى. ھازىرقى (ئىككىنچى) زامان دەل ھەر ئىككى كۈچنىڭ كۈرەش دەۋرىدىن ئىبارەت. كەلگۈسى (ئۈچىنچى) زامان يورۇقلۇقنىڭ غەلبە زامانى بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى يىلتىزلىق كۈچ ئۆز دائىرىسىدە بولىدۇ. قاراڭغۇلۇق، قاباھەت، زورلۇق – زومبۇلۇق قىلالمايدۇ. مانى تەلىماتىدا ئۇلۇغ نۇر تەڭرى (يارۇق بۇرھان)، تەڭرى نۇرى (ئاي، كۈن، يۇلتۇزلار)، تەڭرى قۇدرىتى (پاك ۋە خىسلەتلىك سۇ، ئوت، شامال ۋە پاك نەپەس)، تەڭرى پاراستى (مانىزمىنىڭ يەتتە دەستۇرى، ئۈچ چەكلەش، ئون قىلماسلىق) تىن ئىبارەت تۆت مۇقەددىملىك گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئالەمنىڭ قارمۇقارشى ئىككى كۈچ كۈرىشى تەكىتلەنگەن مانىزم

* بېشى ئۆتكەن ساندا

پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ كونكرېت ئاساسى، مۇھىمى ئىجتىمائىي تەلىمات سۈپىتىدە تەڭسىزلىككە قارشى تەڭ تەقسىماتچىلىق ۋە مۈلۈك ئومۇمىيلىقى قاراشلىرىنى ئۆز پائالىيىتىنىڭ يېتەكچى پىرىنسىپى قىلغانىدى. ⑩

بىز كىروران، لوپنۇر ۋادىسىنىڭ نەچچە يۈز يىل بۇرۇنلا قۇرغاقچىلىق زەربىسىدىن ئېغىر ۋەيران بولۇپ كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن ئۇ جايلارنىڭ مانىزم ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت مەلۇماتلارغا ئىگە بولالمىساقمۇ، ئەمما تۇرپان ۋادىسىدىن بۇ ھەقتە بەزى ئۇچۇرلارنى ئالالايمىز. مەسىلەن، گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئاخبار» (گۈزەل خەۋەرلەر) ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە بايان قىلىنىشىچە، قوچۇ ئۇيغۇر خانى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، ھەر كۈنى 300 — 400 كىشى مانى ئىبادەتخانىسى ئەتراپىغا توپلىشىپ مانى دىنى دەستۇرلىرىنى قىرائەت قىلىشقان. ⑪

تۇرپاندىن تېپىلغان مانى ئىبادەتخانىسىنى باشقۇرۇش نىزامنامىسىگە قارىغاندا، مانى دىنى ۋە مانى ئىبادەتخانىلىرى پائالىيىتى ھوقۇق ھەم زور ئىقتىساد بىلەن تەمىنلەنگەنلىكى مەلۇم. نىزامنامىدە: «ئۇلۇغ قۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى، نىڭ مانى دىنىنى قوغدايدىغانلىقى، ئۇلارغا بېرىلگەن ئىمتىياز ۋە راسخوت، باش راھىب «ئىۋرخان تەڭرى مۇزاك»، باش ئۆلىما «ئاختادان»، ئەر — ئوپاس، ئايال — ئوپاسانخ، راھىب — رەھبەلەرنىڭ ھوقۇق — ۋەزىپىلىرى، جارجى (شروخان)، تېۋىپ (ئوتاجى)، مالچى (سۈگۈنچ)، جېسەكچى (يارغان) ۋە جازا (قاۋىرىق) قاتارلىقلارنىڭ ئىش — ئەمەللىرى ناھايىتى ئېنىق قانۇنلاشتۇرۇلغان. ⑫

مانى دىنى ئەقىدىلىرى ئۇيغۇر ئۆلۈم ئېڭى ۋە ئۆلۈم پەرھىزلىرىگە مەلۇم تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنىدى، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە دەپنە مۇراسىم ئىشلىرىدا ئىپادىلەنگەنىدى. شۇڭا، بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە ئادىتىدە مېيىت كېپەنلەنمەي تۇغما ھالەتتە دەپنە قىلىنىدىغان بولغانىدى. ⑬

مىلادىيە 8، 9 — ئەسىرلەرگە كەلگەندە مانى دىنى پەقەت ئورخۇن — سېلىنگا دەريا ۋادىلىرىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ئەۋج ئېلىپلا قالماي، يەنە سۈلى (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن)، كۈسەن (كۇچا)، ئىدىقۇت (تۇرپان) ۋە كىروران قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ خېلى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى. يۇقىرىدىكى جايلاردىكى ئۇيغۇرلار مانى دىنى ئۆلۈم ئېڭى ۋە ئۆلۈم پەرھىزلىرى بويىچە «ئادەم بۇ دۇنياغا يالىڭاچ كەلگەنكەن، يەنە خۇدانىڭ دەرگاھىغا يالىڭاچ بېرىشى كېرەك» دەپ قاراپ، دەپنە مۇراسىملاردا مېيىتنى تۇغما ھالەتتە يالىڭاچلاپ ئاندىن دەپنە قىلىدىغان بولغان. ⑭

بىلىشكە بولىدۇكى، بۇ ۋاقىتتا مېيىتنى كېپەنلەش پەرھىز تۇتۇلغان بولۇپ، بۇنداق قىلىش شۇ دىننىڭ ئىدىئولوگىيەسىنى تېخىمۇ ئېنىق ئېچىپ بېرىدۇ. 840 — يىلى شەرقتىكى ئۇيغۇرلار غەربكە، يەنى ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ ماكانى تارىم ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، مانى دىنىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە تارىم ۋادىسىغا ئېلىپ كەلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مانى دىنىنىڭ بەزى دەپنە مۇراسىم ئادەتلىرى خېلى ئۇزاققىچە ئۇيغۇرلار ھاياتىدا ساقلىنىپ كەلدى.

يېقىنقى يىللاردا خوتەن، قەشقەر، كۇچا، لوپنۇر، چەرچەن، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش — قېزىشلاردا مانى دىنى شارائىتىدا دەپنە قىلىنغان يالىڭاچ جەسەتلەر تېپىلدى، بۇ پاكىتلار يۇقىرىدىكى بايانلىرىمىزنى دەلىللەيدۇ، ئەلۋەتتە.

7) ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى ئۆلۈم ئېڭى ۋە ئۆلۈم پەرھىزلىرى

مىلادىيە 10 - ئەسىردە ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەت دەۋرىگە قەدەم قويدى، ئىسلاملىشىش بىر پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقىدە بەش ئەسىرچە داۋاملاشتى. ئۇيغۇر خەلقى ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئالەم ۋە ئۇنىڭ مەنبەسى، ئادەم ۋە ئۇنىڭ تەڭرى ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى توغرىسىدىكى شاماننىزىم، ئاتەشپەرەسلىك، بۇددىزىم ۋە مانىزىملىق تەسەۋۋۇر ۋە ئەقىدىلەر ئورنىغا «ئاللانىڭ بىرلىكى» ۋە ئۇنىڭ سۈپەتلىرى، ئادەمنىڭ يارىتىلىشى ۋە ئۆلۈشى، ئالەم قارشى، شۇنداقلا مۇسۇلمانچىلىق مەجبۇرىيەتلىرى توغرىسىدىكى يېڭى قاراش ۋە ئەقىدىلەرنى ئالماشتۇردى. ئىسلام مۇسۇلمانچىلىقنىڭ پەرھىزلىرى — ئىمان، ناماز، روزا، زاكات، ھەج قىلىش شەرتلىرى ئۇيغۇر روھىيىتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە ئورنىشىپ غايەت زور دائىمىي ئېتىقاد دىنىي پائالىيەت تۈسىنى ئالدى. ئۇيغۇرلاردا مەخسۇس دىنىي تەبىقىلەر — شەيخۇلئىسلام، ئىمام — مەزىنلىرى، مازار — ماشايخ شەيخلىرى، دىنىي مەدرىسە — مەكتەپ مۇدەررىسە ئۆلىمالىرى مەيدانغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە شاماننىزىم، ئاتەشپەرەسلىك، بۇددىزىم دەۋرىدىكى بىر قاتار ئەم — ئىرىم، تەبىر — جوراش، ئۆرپ — ئادەت، ئۆلۈم ئېڭى ۋە ئۆلۈم ئۆزىتىش، مۇراسىم — ئايەم قائىدىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. ئۇلار بۇ قەدىمكى قائىدە — ئادەتلەرنى ئىسلام دىنىنىڭ تۈسىگە كىرگۈزۈۋېلىشتى. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى قايسىبىرىنىڭ ئىسلامچە ۋە قايسىبىرىنىڭ غەيرىي ئىسلامچە ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتەلمىدى. تۈرلۈك سەيلىلەر، نورۇز بايراملىرى، قاپاق كۆيدۈرۈش ئايىمى، باخشى — داخانلىق، ھەر خىل دۇئا ئىبەت قىلىش، تېببىي ئەم — ئىرىم ۋە توي — تۆكۈن، ئۆلۈم — يېتىم، نەزىر — چىراغ، مېھىت ئۆزىتىش ئادەتلىرىنى بۇنىڭغا مىسال قىلىش مۇمكىن. ھەتتا بىر قاتار غەيرىي ئىسلام شەخسلەرنىڭ قەبرىلىرى ئىسلام نۇر چەمبىرىكى ئاستىدا ساقلاپ قېلىندى. ⑩

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇپ كەلدى. بۇ ئوخشىمىغان سەنئەت زانىرلىرىدا ئوخشىمىغان ئۇيغۇر ئىسلام سەنئىتى ئۇسلۇبى بەرپا قىلدى. مۇزىكا — ئۇسسۇل سەنئىتى ساھەسىدە، ئۇيغۇر خەلقىدە «گاھىدا خۇدا بىلەن رۇسۇل، گاھىدا دۇتار بىلەن ئۇسسۇل» دېگەن سۆزدە گەۋدىلەنگەندەك ئىسلام بىلەن مىللىي سەنئەت بىللە تۇرىدىغان ھالەت شەكىللەندى. مۇقاملار خانىقالاردا، سەيلىلەردە، خەلق مەشرەپلىرىدە، ھەتتا ئوردىلاردا ئۆزىنىڭ قىزغىن، مۇڭلۇق، تەسىرلىك كۈيلىرىنى توختاتمىدى. ئۇسسۇللار ئۆز سەنئەت — جۇلالىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. ئۇيغۇر خەلقى ئېگىز — ئېگىز مۇنارلار، پەشتاقلار بىلەن بېزەلگەن ئىبادەتخانىلار ئۈستىگە ئىسلام زاھىتىلىرى نەزىرىدە «شەيتان ئويۇنى» دەپ قارالغان ناغرا — سۇنايلارنى ئاچىقىپ چېلىپ، چوڭ — چوڭ ساما سورۇنلىرى قۇرۇشتى. ئىسلام مەدەنىيىتى ئائىلە، يۇرت — مەھەللە، شەھەر قۇرۇلۇشلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىگە خاس بىناكارلىق ئۇسلۇبى شەكىللەندۈرى. ئوردا — قەسىر، جامائە — مەسچىت، مەقبەرە — گۈمبەزلىرىنىڭ ياسىلىشىدا ئەڭ نەپىس ئىسلام نەقىشلىرىنىڭ شەكىل ۋە نۇسخىلىرى بىلەن مىللىي نەقىشلەرنى بىرلەشتۈردى. بۇ ئەسلىدىمۇ ئىسلام مەدەنىيىتىگە توپلانغان ھەرقايسى ئەللەر بىناكارلىق تەجرىبىلىرىنىڭ ئوتۇقى ئىدى.

گەرچە تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ پورتىرېت شەكلى تەقەب قىلىنغان بولسىمۇ، تەدرىجىي ئادەم، ھايۋان، قۇش ۋە ئۆسۈملۈكلەر تەسۋىرلەنگەن تام رەسىملىرى ۋە قىستۇرما رەسىملىرى داۋاملىق ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى. ئەمما يەنىلا تەسۋىرلەش «تەسۋىر» دېگەن كىتابتىكى رەسىمىيەت رىئايىسىنىڭ قىممىتىنى كۆرسەتتى. ئەمما يەنىلا تەسۋىرلەش «تەسۋىر» دېگەن كىتابتىكى رەسىمىيەت رىئايىسىنىڭ قىممىتىنى كۆرسەتتى.

ئەرەب يېزىقى تەدرىجىي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ سۆڭىكى بولۇپ قالدى. ئۇيغۇر تىلى تەركىبىگە پارس ۋە ئەرەب ئىبارىلىرى كۆپلەپ كىرىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا پارس ۋە ئەرەب ئىبارىلىرى كۆپلەپ كىرىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا پارس ۋە ئەرەب ئىبارىلىرى كۆپلەپ كىرىپ كەلدى.

قىسقىسى، ئىسلامىيەت پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتى ۋە ئىدىئولوگىيەلىك قاراشلىرى، تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. شۇ قاتاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆلۈم ئېڭى ۋە ئۆلۈم پەرھىزلىرىگىمۇ غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىمۇ پۈتۈنلەي ئىسلامىيەت ئەقىدە - پىرىنسىپلىرىنى ئۈلگە قىلىشقا يۈزلەندى. ئىسلامىيەت پىرىنسىپلىرىنى ئۈلگە قىلىشقا يۈزلەندى.

10 - ئەسىردە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆلۈم - يېتىم، نەزىر - چىراغ، ئۆلۈمنى ئۈزۈش، قارىلىق تۇتۇش ئىشلىرىدىمۇ ئىسلامىيەت پىرىنسىپلىرىنى ئۈلگە قىلىشقا باشلىدى. ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە «ئاللا بەندىلىرىنى تۇپراقتىن ياراتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئەسلىي ماكانغا - تۇپراققا دەپنە قىلىش كېرەك» دەپ قارىلىپ، شامان دىنى دەۋرىدىن تاكى بۇددىزم دەۋرىگىچە داۋاملاشقان مېيىتنى ئوتتا كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىشتەك ئادەتلەرگە خاتىمە بېرىلىپ، مېيىت كېپەنلىنىپ، يەرلىك كولانغاندىن كېيىن دەپنە قىلىنىدىغان بولدى. ئىسلام دىنىنىڭ ئىلگىرىكى دىنلارغا ئوخشىمايدىغان بۇ تەرەپلىرى ئۆلۈم ئىشلىرىدىكى پەرھىزلىرىمۇ ئىسلاملاشتۇرۇۋەتتى. ئادەتتە ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە ئۆلگۈچى ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ۋەسىيەت قالدۇرىدۇ، ۋاپات بولغاندىن كېيىن دەرھال ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، يار - بۇرادەرلىرىگە خەۋەر يەتكۈزۈلىدۇ ۋە مەسچىتكە ئېلىپ بېرىلىپ نامىزى چۈشۈرۈلىدۇ، تۇغۇلۇپ ئۇنى چىقىمىغان بوۋاقلارنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈش پەرھىز قىلىنىدۇ. ئايرىم رايونلاردا ھاۋاسى سالقىن بولسا ئۆلگۈچىنىڭ يىراق - يېقىندىكى تۇغقانلىرى يېتىپ كېلەلمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئىككى - ئۈچ كۈنگىچە دەپنە قىلماي ساقلايدۇ، بولمىسا ئادەتتە مېيىتنى بىر كۈندىن ئارتۇق ساقلاشقا بولمايدۇ، مېيىتنى يۇغاندا ئالدى بىلەن تەرەت ئالدۇرۇلىدۇ. يۇغاندا زاۋۇت سوپۇنى ئىشلىتىش پەرھىز قىلىنغانلىقتىن يەرلىك سوپۇن ئىشلىتىلىدۇ. ئەگەر مېيىت يۇيىدىغان سۇ يىراقراق يەردىن ئېلىپ كېلىنمەكچى بولسا، يولدا دەم ئېلىپ ئەكېلىشكە بولمايدۇ. مېيىتنى يۇغاندىمۇ سۇنى ئوڭ قول بىلەن ئەمەس سول قول بىلەن قويىدۇ، ئادەت كۆرۈپ تۈگەپ كەتكەن ئاياللار ئىككى قېتىم سۇغا سېلىنىدۇ. كېپەنلىك تىكىشتە كېپەن تۆمۈر يىڭنە بىلەن تىكىلمەي مۇۋاپىق ئۇسۇلدا كېپەنلىك رەختنىڭ ئۆزىدىن يىپ سۇغۇرۇۋېلىنىپ، شۇ يىپ بىلەن يونۇپ چىگىپ قويۇلىدۇ. كېپەنلىكنى يۆگىگەندە، ئوڭ يۆگىمەي تەتۈر يۆگەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن مېيىت يۇيىش پەرھىز قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پارس ۋە ئەرەب ئىبارىلىرى كۆپلەپ كىرىپ كەلدى.

ئۆلگۈچى ئايال بولسا ئېرى، ئەر بولسا ئايالى ۋىدالىشىشقا قاتناشمايدۇ، چۈنكى ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە «جان چىققاندىن كېيىن نىكاھ مۇناسىۋىتى ئۈزۈلىدۇ - دە، ئەر - ئايال بىر - بىرىگە نامەھرىم بولىدۇ» دەپ قارىلىدۇ. مېيىت يۇيۇلۇپ، ئۆيىدىن ياكى يۇغان جايىدىن ئېلىپ چىقىلغاندا مېيىت باش تەرەپتىن ئېلىپ چىقىلىدۇ، چۈنكى پۈت تەرەپتىن ئېلىپ چىقىش پەرھىز قىلىنغان بولۇپ، پەقەت تىرىك ئادەملەرنى پۈت تەرەپتىن ئېلىپ چىقىدۇ. تاۋۇتقا سالغاندىمۇ ئوڭ تەرەپتىن سېلىپ، ئوڭ

تەرەپتىن ئالدىدۇ، تاۋۇتنى كۆتۈرگەندە، بىر خىل مېڭىشتا ئېلىپ ماڭىدۇ، چۈنكى ئىسلام دىنىدا تاۋۇت كۆتۈرگەندە ئۆلۈكنى مىدىرلىتىۋېتىشتىن قاتتىق پەرھىز تۇتۇلىدۇ. «ئىسقات» تارقىتىدىغان ۋاقىتتا، ئادەتتە ئەرلەر ياكى ئاياللار ئۈچۈن «ئىسقات» تارقىتىلىدۇ. كىچىك بالىلار ئۈچۈن «ئىسقات» تارقىتىلمايدۇ، چۈنكى «سەغىزىلەر پاك بولىدۇ» دەپ قارىلىدۇ. نامىزى چۈشۈرۈلۈپ، قەبرىستانلىققا ئېلىپ ماڭغاندا ھازىدارلار تاۋۇت ئالدىدا ھازا ئېچىپ ماڭىدۇ. قىز - ئاياللارنىڭ مېھىت نامىزىغا بېرىشى ۋە قەبرە بېشىغا چىقىشى پەرھىز قىلىنىدۇ. ئىسلام قائىدىسىدە شامان دىنىدىكىگە ئوخشاش ساز چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۈسسۈل ئويناپ ھازا ئېچىش پەرھىز قىلىنغان بولۇپ، ھازىدارلار پەقەت ئۈنسىز كۆز يېشى قىلىپ ھازا ئېچىشقا بولىدۇ. مېھىت يەرلىككە قويۇلغاندا، دەسلەپكى يەتتە كەتمەن توپىنى مەرھۇمنىڭ ئوغلىدىن باشقىلارنىڭ تاشلىشىغا بولمايدۇ، ئوغلى بولمىغان ئەھۋالدا يېقىن تۇغقانلىرى تاشلىسا بولىدۇ. مېھىت يەرلىككە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، كەم دېگەندە ئۈچ كۈنگىچە ئۆلگۈچىنىڭ بالىلىرى ياكى يېقىن تۇغقانلىرىدىن بىرى مەرھۇمنىڭ بېشىدا قۇرئان ئوقۇيدۇ، بۇنىڭدىن مەقسەت، بىر تەرەپتىن مەرھۇمنىڭ روھىغا مەدەت بېرىش ئۈچۈن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەرھۇمنىڭ روھىنى يالغۇز قويماسلىق ئۈچۈن بولىدۇ. ئۆلگۈچى دەپنە قىلىنىپ يەتتە كۈنگىچە مېھىت ئۈزۈتىلغان ئۆيدە تاماق ئېتىش، ئۆي سۈپۈرۈش، ئەخلەت ئېلىش - تۆكۈش، سۇ سېپىش قاتتىق پەرھىز قىلىنىدۇ (قەشقەرنىڭ بەزى تاغلىق رايونلىرىدا بىرەر ئۆيدە ئۆلۈم بولسا بەزى كىشىلەر نەچچە تاغدىن ئۆتۈپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇلارغا تاماق بېرىپ، ئاندىن مېھىت ئۈزۈتىلىدۇ. بۇ ئايرىم ئەھۋال بولۇپ، بۇ بەلكىم ئادەت بىلەن باغلىنىپ كەتكەنلىكىدىن بولسا كېرەك)، شۇنداقلا قىرىق كۈنگىچە شۇ ئۆيدە لەڭمەن ئېتىش قاتتىق پەرھىز قىلىنىدۇ. چۈنكى كىشىلەر ئارىسىدا «40 كۈن ئىچىدە شۇ ئۆيدە لەڭمەن ئەتسە، كۆڭۈلىسىز ئىشلارمۇ لەڭمەندەك ئۈزىراپ كېتىدۇ» دېگەن قاراش بار. بۇ جەرياندا قولۇم - قوشنىلار بۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالىدۇ، 40 كۈنگىچە شۇ ئۆيىنىڭ چىرىغى ئۆچۈرۈلمەيدۇ. 40 - كۈنى «قىرىق نەزىرى» بېرىلىپ ئەرلەر ساقاللىرىنى ئالدۇرىدۇ، ئاياللار چاچلىرىنى يۇيۇپ، تارايدۇ، چۈنكى، مۇشۇ 40 كۈن ئىچىدە ساقال ئېلىش، چاچ تاراش، ئەر - خوتۇنچىلىق قىلىش، رەڭدار كىيىملەرنى كىيىش قاتتىق پەرھىز قىلىنىدۇ. مەرھۇم ئۈچۈن قارىلىق تۇتقانلار 40 كۈنگىچە (بەزىلەر يىلى توشقۇچە) ئويۇن - كۈلكىدىن قاتتىق ساقلىنىدۇ، توي - تۆكۈنگە بارمايدۇ، ئائىلە باشلىقى ۋاپات بولغان ئۆيلەردە بىر يىلغىچە توي - تۆكۈن مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمەيدۇ. مەسىلەن مەھەلە رايونىدا مەھەلە ئۇيغۇرلار زاراتگاھلارنى ئادەتتە مال قوتىنى ياكى جەڭ بولغان جايلاردىن قىلمايدۇ. زاراتگاھلىق ئىچىگە غەربنىڭكىگە ئوخشاش دەل - دەرەخ تىكىپ باغچە قىلىپمۇ كەتمەيدۇ، زاراتگاھلار كۆپىنچە يول بويلىرىدا بولىدۇ، بۇنىڭدا يولدىن ئۆتكۈچىلەرنىڭ ئۆلگەنلەر روھىغا ئاتا پۇشا قىلىپ ئۆتۈشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. قەبرىستانلىققا بارغاندا، قەبرە ئىچىگە كىرىش، قەبرىنىڭ ئارىسىغا تولا كىرىپ - چىقىپ يۈرۈش، قەبرىنى ئايلىنىش، قەبرىنىڭ بېشىغا بىرەر نەرسە ئېلىش، قەبرىگە يۆلىنىش، قول ئۈزۈتىش، دەسسەش، قەبرىنى رېمونت قىلىش، قەبرىگە تام قوپۇرۇش، قەبرىستانلىقلارنىڭ گىياھلىرىنى كېسىش، ئوتۇن، ئوت - چۆپلەرنى ئىشلىتىش، ئوتۇن - چاۋارلىرىنى تېرىش، يەرلىكنىڭ توپىسىنى ئىشلىتىش، قەبرىستانلىقتا ناشايان ئىشلارنى قىلىش، مال بېقىش، تاماق يېيىش، خاتىرە تاشلاردىكى خەتلەرنى

ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ئاندىن لاڭ ئاندرېۋ (Lang Andrev)، ج. گ. فرازېر (J.G. Frazer)، فرانز بوئاس (Franz Boas)، ۋ. ب. مالنوۋسكى (W.B. malnowski) قاتارلىق ئىنسانشۇناسلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆلۈم ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى كەينى - كەينىدىن ئېلان قىلغان. ④. 1968 - يىلى ئامېرىكا خارۋارد تېببىي ئىنستىتۇتى ئالاھىدە كومىتېتى ئۆلۈمگە «ئۆزۈڭسىز خۇدنى يوقىتىش ياكى مېڭە ئۆلۈش» دەپ ئېنىقلىما بەردى ۋە ئۇنىڭ ئۆلچىمىنى «تەسىرات ۋە ئىنكاسچانلىقى بولماسلىق» دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. ⑤. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا «ئۆلۈم» دېگەن سۆزنى «ئالەمدىن ئۆتمەك، ۋاپات بولماق، ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلماق، قازا قىلماق» قاتارلىق سىلىق سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەپ ئىستېمال قىلىمىزكى، ھەرگىز «ئۆلدى، ئۆلۈپتۇ» دېگەندەك قوپال سۆزلەرنى ئىشلەتمەيمىز. بۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈمنى ئۇلۇغلايدىغانلىقى، ئۆلۈمگە ئېتىبار بېرىدىغانلىقى، ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ سۆزنىڭ كىشىلەر قەلبىگە تەسىر قىلغان ۋاقىتتا روھىي جەھەتتىن قاتتىق ئازابلىنىپ، قايغۇ - ھەسرەت ۋە دەرد - ئەلەمگە مۇپتىلا بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ⑥.

يۇقىرىقىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ توتېم دەۋرى، كۆپ خۇدالىق دىن دەۋرى ۋە بىر خۇدالىق دىن دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن، مۇشۇ جەرياندا ئۇلارنىڭ دەپنە مۇراسىم ئادەتلىرىمۇ دىنلارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بارغان، شۇنداقلا بۇ خىل دەپنە مۇراسىم ئادەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۆلۈم پەرىھىزلىرىمۇ كۆپ خىل ئۆزگىرىشلەر بولغان. قىسقىسى، ئۆلۈم ئىنسانلارغا نىسبەتەن بىر خىل ۋەھىملىك ھەم قورقۇنچلۇق ھادىسە بولغانلىقى ئۈچۈن، دۇنيادىكى ھەممە مىللەتلەر قەدىمدىنلا ئۆزلىرىنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ئۆلۈم ۋە ئۆلۈم ۋەھىمىسىنى يېڭىشكە ئۇرۇنغان، شۇنداقلا ئۆلۈم ھەققىدىكى گەپ - سۆزلەرنى بىۋاسىتە ئېيتىش مەنىسى قىلىنغان بولۇپ، كۆچمە مەنىدە ياكى يوشۇرۇن مەنىلىك سۆز - ئىبارىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەش ئادەتكە ئايلانغان. ⑦. كىشىلەر ئادەمنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا سۆزلەشكەندە، دائىم «قازا قىلدى»، «تۈگەپ كەتتى»، «ئالەمدىن ئۆتتى»، «تۇپراققا كىرىپ كەتتى»، «ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى»، «چىرىغى ئۆچتى» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى قوللىنىپ ئىپادىلەيدۇ ۋە بۇ خىل سىلىق سۆزلەرنى ئىشلەتكەندىن سىرت، بالىلارنىڭ ئائىلىلەردە ئۆلۈمنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشىگە، ئۆلۈمدىن كېلىپ چىقىدىغان تەشۋىش ۋە قالايمىقانچىلىقلارنى بېشىدىن كەچۈرۈشىگە يول قويمىدۇ (كىنو - تېلېۋىزىيەدىكى ئۆلۈم كۆرۈنۈشلىرى چەكلەنمىگەندىن سىرت)، شۇنداقلا كۆپىنچە ئەھۋاللاردا كىشىلەر ئۆلۈم خەۋىرىنى باشقىلارغا تويۇقسىز يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ⑧. مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا بۇ خىل ھەرىكەتلەر ئەمەلىيەتتە ئۆلۈمگە بولغان پوزىتسىيەلىك ئەكسىگە قايتىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردىن يېقىنقى زامانغىچە، ئائىلە ئەزالىرى ۋە قوشنىلىرى سەكراتتا ياتقۇچىنىڭ ئۆيىگە قىستىلىشىپ كىرەتتى - دە، ئۆلگۈچى ئۈچۈن ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ تەييارلىق قىلىشاتتى. ھازىر كىشىلەر كېسەللىك ئېغىرلىشىپ قالغان ياكى ياشانغان ئادەمنىڭ ئۆزىگە ئۆلۈم توغرىلىق ھېچنەمنى بىلدۈرمەسلىككە

ئەمما، ئازابنىڭ ماھىيىتى كىشىلەرنىڭ ھايات قارشى، ياشاش مەقسىتى ۋە قىلمىشلىرىنىڭ مۇقەررىر ئاقىۋىتى بولغانلىقتىن، ئۆلۈمنىڭ ئازاب ئېلىپ كېلىدىغانلىرىمۇ - كەلمەيدىغانلىرىمۇ، مەدەنىيەلەشكە تېگىشلىكلىرىمۇ - تېگىشلىك ئەمەسلىرىمۇ، شەرەپلىك بولىدىغانلىرىمۇ - بولمايدىغانلىرىمۇ بولىدۇ، چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ چىنلىقى، ياخشىلىقى، ئىلغارلىقى، ھەققانىيلىقى بىلەن ئۇلارنىڭ يامانلىقى، خۇنۇكلۇك، رەزىللىك، ساختىلىق، قالاچلىق تەرەپلىرى ئۇلارنىڭ ھايات يولىنى تاللايدىغان ھەم بەلگىلەيدىغان پىرىنسىپ بولۇپ، بۇ كۈرەشنىڭ خۇلاسىسى، ماھىيىتى ئۆلۈمدە ئىپادىلىنىپ ئەكس ئېتىدۇ⁶⁶. شۇ سەۋەبتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمىدىكى ئازاب ئېڭى بىلەن ئۆلۈم قارشىنى ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ ئوبرازلىق كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان تەرەپلەر، دەل ئۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى، توتېم، شامان ۋە بۇددا دىنى ئېتىقادلىرى ئارىلاشقان ئىسلام پەلسەپىۋى قاراشلىرىدىن ئىبارەت. بۇ قاراشلار دىن ۋە مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىگە ئاستا - ئاستا سىڭىپ كىرىشكە باشلاپ، ئۆلۈمنى ھۆرمەتلەش ئاساسىدا ئازابنى يەڭگىلەشتۈرۈش ئۈچۈن بىر قاتار ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇنلار ۋە ھازا قوشاقلىرى پەيدا بولغان بولۇپ، بۇلار ئۆلۈمنى ئۇلۇغلاش، ئازابنى يەڭگىلەشتۈرۈش رولىنى ئوينىغان. بولۇپمۇ قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئۆلۈمگە بولغان پوزىتسىيە ۋە ئۆرپ - ئادەتلەر بىرقەدەر ئالاھىدە بولۇپ، يۈزىنى تىلىپ يىغلاش، قۇلقىنى كېسىش، چېچىنى كېسىش ۋە چېچىنى يېيىپ ھازا ئېچىش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن⁶⁷. مەسىلەن، قەدىمدە ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ھۇن، تۈرك قاتارلىق مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ دەپنە ئىشلىرىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، «كېيىنكى خەننامە» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «گېڭ بىڭ قەيسەر، قابىل ئادەم ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ قوشۇنى باشقۇرۇشى ناھايىتى ئاددىي ئىدى. ھەربىي يۈرۈش ۋاقتىدا ئۆزى دائىم ساۋۇت كىيىپ، قىسمىنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى. دەم ئالغاندا قىسمىنىڭ تەرتىپى بويىچە قارارگاھ قۇرمايتتى. يىراقلارغا چارلىغۇچى ئەۋەتىپ، ئىسىم بېكىتىپ قوياتتى. بىرەر خەۋەر بولۇپ قالسىلا، قىسىملارنى دەرھال جەڭگىۋار سەپكە تۇرغۇزاتتى. لەشكەرلەر ئۇنىڭ ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلاتتى. خەن جېدىنىڭ يۇڭيۈەن 2 - يىلى (مىلادىيە 90 - يىلى) ئۇ خۇەن يۇنىڭ ئورنىغا تۆھپىكار دانىش بەگ بولدى. خەن جېدىنىڭ يۇڭيۈەن 3 - يىلى (مىلادىيە 91 - يىلى) يازدا ئاغرىپ ئۆلدى. ئۇ 50 نەچچە يىل ئۆمۈر كۆردى. خەن جېدى قىزىل رەڭلىك ئۆلۈم ساندۇقى، قاشتېشىدا بېزەلگەن كېپەنلىك تەقدىم قىلدى. تەمىراتىپىگىنى ئەۋەتىپ قەبرە ياساتتى. مېيىتىنى ھەربىي ئورگېستىر بىلەن 300 دىن ئوشۇق چەۋەنداز ۋە لەشكەر ئۈزىتىپ چىقتى. ئۇنىڭغا «ھەيۋەتلىك تۆرە» دېگەن پەخىرىي ئۇنۋان بېرىلدى. گېڭ بىڭنىڭ ئۆلگەنلىك خەۋىرى ھۇنلارغا يەتكەندىن كېيىن، پۈتكۈل دۆلەت خەلقى يىغلاپ كەتتى. بەزىلەر ھەتتا يۈزىنى تىلىپ، قان چىقىرىپ تەزىيە بىلدۈردى»⁶⁸.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن راھىب خۇي شېڭ غەربكە نوم ئالغىلى ماڭغاندا خوتەندە توختاپ تەلىم ئېلىپ، بىلىم ئاشۇرغان بولۇپ، ئۇ ئۆز خاتىرىسىدە: «خوتەن بۇددىستلىرى ئۆلگۈچىنى كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى كۆمۈزەككە قاچىلاپ يەرگە كۆمىدىكەن. خاتىرىلەپ تۇرۇش ئۈچۈن، يېنىغا بۇت ئورنىتىدىكەن. ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى چېچىنى قىرقىپ، يۈزىنى مورلاپ، ھازا بىلدۈرىدىكەن. پادىشاھنىڭ جەستى كۆيدۈرۈلمەي تاۋۇتقا سېلىنىپ، يىراق دالاغا دەپنە قىلىنىدىكەن.

كىشىلەرنىڭ دائىم يوقلاپ تۇرۇشى ئۈچۈن، قەبرە يېنىغا بۇتخانا سېلىنىدىكەن» ❶ دەپ يازغان. «ئىسلام ئېنىسكلوپېدىيەسى» دە بولسا: «ئىككىنچى موڭغۇل ئىمپېراتورى ئۆگدەي خان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن موڭغۇللارنىڭ پايتەختىگە كەلگەن مەشھۇر سانغۇن مېڭ خۇڭغا، جۇپ خان ئىسىملىك بىر ئاق تاتار سانغۇنىنى مېھماندار قىلىپ بېكىتتى. سانغۇن مېڭ خۇڭنىڭ: «موڭغۇل ۋە تاتارلارنىڭ شىمالىدىكى رايونلار، ماۋزۇلۇق پەۋقۇلئادە ساياھەتنامىسىدە جۇپ خاننىڭ خەنزۇ ئەدەبىياتى، پەلسەپىسى ۋە ماقال - تەمسىللىرىدىن كۆپ خەۋەردار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان سۈپەتلەر ۋە مەزمۇنلار سۆزلەنگەن بولۇپ، جۇپ خاننىڭ دانىشمەنلىكى ھەر جەھەتتە ئۈستۈن ھېسابلىنىدىغان سانغۇن مېڭ خۇڭنى ھەيران قالدۇرغانىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر كېلەچەكتە ئۆزلىرىگە زور تەھدىت ئەكىلىدىغان موڭغۇللارنىڭ ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، پۈتۈن ئۆمىدلىرىنى بۇ ئەلچىنىڭ دوكلاتىغا باغلىغانىدى. بۇ چاغدا سانغۇن مېڭ خۇڭ ئاق تاتار جۇپ خاننىڭ يۈزىنى تىلغانلىقىنى كۆردى ۋە قىزىقىپ بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىدى. ئۇ ئاق تاتار جۇپ خاندىن ماتەم مۇراسىملىرىدا يۈزلىرىنى پىچاق بىلەن جىجاپ قان چىقىرىدىغانلىقى ۋە بۇ قانلارنى كۆز ياشلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرىدىغانلىقى ھەققىدىكى جاۋابىنى ئېلىپ، خالا - خالىماس قەدىمكى كۆك تۈرك ئادەتلىرىنى ئېسىگە ئالدى. ئۇنىڭ نەقەدەر ئالىي مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان ئاق تاتارلارنىڭ قانداق قىلىپ مۇشۇنداق ئىپتىدائىي ئادەتلەرنى شۇ ۋاقىتلارغىچە داۋاملاشتۇرغانلىقىغا بولغان ھەيرانلىقى، ئۇنىڭ ساياھەتنامىسىدە مەخسۇس ئىپادىلەندى. بۇ خاتىرە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر مەدەنىيەت تارىخى جەھەتتىن پەۋقۇلئادە زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى» ❷ دەپ يېزىلغان. «ئىسلام ئېنىسكلوپېدىيەسى» دە بولسا: «ئىككىنچى موڭغۇل ئىمپېراتورى ئۆگدەي خان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەلچىسى مېڭ خۇڭنىڭ ئۆزىگە يول باشلىغۇچى بولغان، ئاق تاتارلاردىن كېلىپ چىققان موڭغۇل سانغۇنى جۇپ خاننىڭ ماتەم مۇراسىمىدا يۈزىنى تىلىپ، قۇلقىنى كەسكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ خىل ئادەتنىڭ ئەسلىدە كۆك تۈركلەرنىڭ ئادىتى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئوتتۇق. ئەمدى كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرىدە ئورنىتىلغان «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» غا ئويۇلغان بايانلارنى كۆرۈپ باقايلى: «مۇشۇنچىۋالا غەلىبىلەرنى قازىنىپ، ئاتام ئىت يىلى 10 - ئاينىڭ 26 - كۈنى قازا تاپتى. توڭگۇز يىلى 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈدۈم. تۇتۇق... ئاتىسى لىسۇن دېگەن چوڭ سانغۇن 500 ئەرنى باشلاپ كەلدى. مەزىزىلىك... ئالتۇن، كۈمۈشلەردىن ناھايىتى نۇرغۇن كەلتۈردى. دەپنە مۇراسىمى ئۈچۈن (ئىشلىتىدىغان) ئىسرىقدان ۋە ئىپارلارنى كەلتۈرۈپ، ھەممىسىنى ئورنىتىپ بەردى. سەندەل ياغىچىدىن كەلتۈرۈپ، ئۆز... مۇنچىۋالا خەلق چېچىنى كەستى، قۇلقىنى تىلدى» ❸. «ئۇيغۇر تارىخ ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام» ناملىق ئەسەردە، ئۇيغۇرلاردىن بىلگە قاغان ۋاپات بولغاندا، نىڭگۇ مەلىكىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە يۈزىنى تىلىپ قان چىقىرىپ، يىغلاپ كۆز ياشلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرغانلىقى بايان قىلىنغان. ❹. ئەسەرگە بېرىلگەن ئىزاھاتتا بولسا: «قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكىلەرنىڭ ئادىتىدە، ۋاپات بولغۇچىنىڭ جەستىنى چېدىر ئىچىگە قويۇپ، بالىلىرى، تۇغقانلىرى، ئەر - ئاياللىرىنىڭ ھەممىسى كالا، ئات ئۆلتۈرۈپ، چېدىرنىڭ ئالدىدا نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزىدۇ. بۇنى يەتتە قېتىم تەكرارلاپ ئاندىن توختىتىدۇ» ❺ دېيىلگەن. مېڭ خەننىڭ «جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامانىدىكى ئاز

سانلىق مىللەتلەرنىڭ «يۈزىنى تىلىش» ئۆرپ - ئادىتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» ناملىق ماقالىسىدىمۇ، قەدىمدە ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالدا ياشىغان ھۇن، تۈرك، ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ماتەم مۇراسىمىدا «يۈزىنى ۋە قۇلقىنى تىلىپ، چېچىنى كېسىپ»، ئۆلگۈچىگە تەزىيە بىلدۈرىدىغان ئۆرپ - ئادىتىنىڭ بارلىقى بايان قىلىنغان، شۇنداقلا ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ماتەم مۇراسىمىدا «يۈزىنى ۋە قۇلقىنى تىلىپ، چېچىنى كېسىپ تەزىيە بىلدۈرۈش» ئۆرپ - ئادىتىنىڭ ئاۋۋال قايسى مىللەت ۋە خەلق تەرىپىدىن پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلگەن. ئەڭ ئاخىرىدا ئاپتور ماقالىسىدە، ھېرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىدىكى سېكتايىلار (ساكلار) نىڭ پادىشاھى ئۆلگەن ۋاقىتتا، جەستىنى ئۆتكۈزۈۋالغىلى كەلگەنلەر ۋە پادىشاھنىڭ ئۇرۇق - جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئوخشاش بىر ئىشنى قىلغانلىقى، ئۇ بولسىمۇ ھەممىسىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قۇلقىنىڭ بىر قىسمىنى كەسكەنلىكىنى، چېچىنى چۈشۈرگەنلىكى، بىلىكىنى ئايلاندۇرۇپ جىجاپ جاراھەتلەندۈرگەنلىكى، پېشانىسىنى ۋە بۇرنىنى كەسكەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، «يۈزىنى ۋە قۇلقىنى تىلىپ، چېچىنى كېسىش» ئۆرپ - ئادىتىنىڭ ئالدى بىلەن ساكلاردا پەيدا بولغانلىقىنى، كېيىنچە ساكلارنىڭ خوتەن تەرەپلەرگە كېلىپ يەرلىشىشى بىلەن، بۇ خىل ئۆرپ - ئادەتنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالدا ئوت - چۆپ ۋە سۇ قوغلىشىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەت ۋە خەلقلەرگە تارقالغانلىقىنى بايان قىلىدۇ^⑤. بۇلار، قەدىمكى زاماندىن تارتىپلا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان ھۇن، تۈرك، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئۆزىگە خاس مىللىي مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ - ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ^⑥.

قەدىمكى دەۋرلەردە ھۇن، تۈرك، ئۇيغۇر، قىرغىز، جۇرچىت، چياڭ، ئېفتالىت، خەنزۇ، تۈبۈت، تاڭغىت قاتارلىق مىللەت ۋە قەبىلىلەر ئارىسىغا ھازا تۇتۇش ئادىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ، بۇ خىل ئۆرپ - ئادەت ئىنتايىن قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپلا مەۋجۇت ئىدى. ئۇلار يۈزلىرىنى تىلىپ ۋە قۇلقىنى كېسىپ قان ئاقتۇرۇش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ مەرھۇمغا بولغان ساداقىتىنى ئىپادە قىلاتتى ھەمدە ئۆلگۈچىنىڭ كېيىنكى روھى ئالىمىدە مەڭگۈ ياشىشىغا ئىشەنچ بىلدۈرەتتى. قان چىقىرىش، توتېم قىلىنغان ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈپ ئۆلگۈچىنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىش بولسا ياخشىلىق ۋە بەخت - سائادەتكە تەلپۈنۈشنى بىلدۈرەتتى ھەمدە بەخت، خۇشاللىقنىڭ بەلگىسى بولغان يېڭى ھاياتلىقنىڭ باشلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى^⑦. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان توتېم قىلىنغان ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈپ قان چىقىرىپ ھازا ئېچىش ئۆرپ - ئادىتى، بۇنى تېخىمۇ ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، قەدىمكى دەۋردە، ناخشا - قوشاق ئۆلۈكلەرنىڭ ئازابىنى يەڭگىلەتتىدۇ، ئوت بولسا ئۇنىڭ روھىنى ئەكەتتىدۇ، دېگەن قاراش بولغاچقا، مېيىتىنى كۆيدۈرۈپ ئۈزۈش ۋە ئۇنىڭغا ناخشا، ئۇسسۇل، مۇزىكا بىلەن جور بولۇش قاتارلىق ئادەتلەر تۈركىي تىللىق قوۋملاردا خېلى ئۇزاققىچە ساقلانغان. بۇ ھەقتە موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى خوتەننى مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «ئول زامانلاردا ئاتا - ئانىسى، بالىلىرى ئۆلگەندە مۇسەبەت - ماتەمدە تەمبۈر چېلىپ يىغلاپ، ئۆلۈكنى كۆيدۈرۈۋېتىش رەسمى (ئادىتى) بار ئىدى»^⑧. شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرلەردىكى دەپنە مۇراسىملىرىدا ئوت،

ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكا قاتارلىقلار ئۆزئارا بىرىكىپ كەتكەن. شۇنداقلا تىرىكلەر بىلەن ئۆلگۈچىلەر روھىغا باغلاش ئىستىكلىرى ئاساسىدىكى روھىي ھالەتلەر ئۈستىگە قۇرۇلغان بەزىبىر پائالىيەتلەردە روشەن گەۋدىلەنگەن. دەرۋەقە، ئۆلۈم ئۆز ماھىيىتى بىلەن سۈرلۈك تۈسكە ئىگە. شۇڭا، ئىپتىدائىي ئېتىقادلارنىڭ كۆپىنچىسىدە، ئۆلگۈچى بىلەن ئايرىلالماسلىق، ئۇنى خۇش قىلىش، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش ھېسسىياتىدىن كۆرە ئۇنىڭدىن قېچىش ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلەيدۇ. مەرھۇم ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «بىز ئامۇ - ئارال كۆلى ۋادىسىغا جايلاشقان كۆك قالادىكى 7 -، 8 - ئەسىرلەرگە ئائىت ماتەم كۆرۈنۈشىدىنمۇ بىر خىل كىيىنىش ئۆلگۈچىلەرنى كۆرىمىز. ماتەمدە خۇددى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا نەقىل كەلتۈرگەن ئافراسىياپ ھەققىدىكى مەرسىيە قوشىقىدا ئىپادىلەنگەندەك ھازىدارلارنىڭ ياقا يىرتىپ، چاچ يۈلۈپ تۇرغانلىقى گەۋدىلەندۈرۈلگەن» ① دەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرى ئۇلارنىڭ ئالەم، دۇنيا ۋە ھاياتلىق ئېڭىنىڭ نەزەرىيەۋى شەكلى سۈپىتىدە مىلادىيە 5 -، 6 - ئەسىرلەردىكى شېئىر - قوشاقلاردا بىرقەدەر ساددا ئىپادىلەنگەن دەپ قارىساق، ئۇ ھالدا مەڭگۈتاش ۋە «دىۋان» دىكى بەدىئىي تەسۋىرلەردە، تەبىئەت مۇنازىرىسى، پەسىللەردىن قايغۇرۇش، ئۆلۈمگە ئېچىنىش، ئاتا - بوۋىلىرىنى سېغىنىش، قىز - يىگىتلەر مۇھەببىتى، جەمئىيەتتىن نارازى بولۇش قاتارلىقلار كۆپ خىل شەكىللەر بىلەن ئەكس ئەتكۈزۈلگەن دېيىشكە بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» دا يەنە خەلقنىڭ تىنچ - خاتىرجەم جەمئىيەتكە ئىنتىلىشىنى ئىپادىلەپ، ئازاب - قايغۇنى يوقىتىشنىڭ ئاساسى دەپ قارايدۇ. كىشىلىك ھاياتتا قايغۇرۇش، ئىنسان پىسخىك قاتلىمىدا «دىۋان» دىكى قوشاقلاردا خېلى كۆپ تەسۋىرلىنىدۇ. ②

«دىۋان» دىكى جەڭ، ئوۋ، پەسىل ۋە مۇراسىم قوشاقلاردا، قەھرىمانلارنىڭ جەڭ مەيدانىدىكى باتۇرلۇقى ۋە كىشىلەرنىڭ ئۇلارنىڭ ۋاپاتىغا چوڭقۇر قايغۇرۇش ۋە ئۇلارنى سېغىنىش ھېسسىياتى ئىنتايىن تەسىرلىك ئىپادىلەنگەن. جەڭ رەھبەرلىكى، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» دىكى قوشاقلاردا خېلى كۆپ تەسۋىرلىنىدۇ. ③

ئۇيغۇرلاردىكى ئۆلۈمگە بولغان قايغۇ - ھەسرەتنى ئىپادىلەيدىغان ھازا قوشاقلارنى ئوبيېكتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1. قەھرىمانلارغا ۋە مەشھۇر شەخسلەرگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلرى
ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ، ۋاپاسىز دۇنيا ئۆلدىمۇ. پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ، ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.	بەگلەر ئېتىن ئارغۇزدى، قايغۇ ئۇلارنى تۇرغۇزدى. مەڭزى يۈزى سارغايىدى، خۇددى زەپىران سۈرتكەندەك بولدى.

بۇ قوشاقتا قەبىلە كىشىلىرىنىڭ ئالىپ ئەرتۇڭا ۋاپاتىغا بولغان كۈچلۈك ھەسرەت، قايغۇسى خۇددى بەگلەرنىڭ ئېتى ھېرىپ، قايغۇدىن چىرايى زەپىران بولغاندەك سارغىيىپ كەتكەنلىكىگە ئوخشىتىلىپ تەسۋىرلەنسە، بۇ ئۆلۈمنىڭ ئەرلەرنىڭ قەلبىنى ۋەھىمە ۋە لەرزىگە سالغانلىقى:

ئەرلەر بۆرىدەك ھۇۋلىشىپ، ئۇنىڭ بارىچە چىرقىراپ، ئۇنىڭ كۆزى ئۆرتىلۈر. ئۆكسۈپ كۆزى ئۆرتىلۈر. دېگەن مىسرالاردا ناھايىتى ئېنىق تەسۋىرلەنگەن.

2. ئاتىلارغا بېغىشلانغان ھازا قوشاقلرى

(1) ئاياللارنىڭ يولدىشىغا ئاتاپ ئېيتقان ھازا قوشاقلرى

- داموللام خۇمارىم، ئاخۇن دادىدىن ئايرىلىپ،
- بوينۇمدىكى تۇمارىم. سۇندى قاناتىم قايرىلىپ.
- ئاي بىلەن كۈن ئايرىلغاندەك، مەن يىغلىماي كىم يىغلىسۇن.
- ئايرىلىپ كەتتى خۇمارىم. گۆھەر دادىدىن ئايرىلىپ.
- داموللا دەپ ئېتى قالدى، ئوغۇل بالغا نېمە بولاتتى،
- بىرلىك سەپتە خېتى قالدى. تۆت قىزىغا يامان بولدى.
- خېتىنى ئوقۇپ باقساڭلار، مەرە قىزىغا ئۇۋال بولدى.
- يەتتە بالام يېتىم قالدى.
- مۈرەبىم، ۋاي مۈرەبىم، نەدىن ئىزدەي مۈرەبىم،
- قىز چېغىمدا تېگىپتىم. قايدىن تاپاي مۈرەبىم.
- ئۆلۈپ قالار دېمەپتىم، سىزدىن كېيىن قالغۇچە،
- غېرىب بولدۇم مۈرەبىم. مەنمۇ ئۆلەي مۈرەبىم.
- ئېتىز - دالا باغرىغا، قايغۇ غەملىك بېشىمغا،
- كۆك ئۈندۈرگەن مۈرەبىم، كۇلاھ كىيەي مۈرەبىم.
- باغى ئېرەم ئىچىگە، ھاسا ئېلىپ قولۇمغا،
- گۈل ئۈندۈرگەن مۈرەبىم. بىللە كېتەي مۈرەبىم.

بۇ قوشاقتا بىر تەرەپتىن، ھازىدار ئايالنىڭ ئۆزىنىڭ ھالال جۈپتى، ئۆمۈرلۈك يولدىشى، ئائىلىنىڭ تۈۋرۈكى، بالىلارنىڭ دادىسىغا بولغان كۈچلۈك مېھىر - مۇھەببىتى، قايغۇ - ھەسرەتتى، دەرد - ئەلىمى تەسۋىرلەنگەن بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ ئايالنىڭ ھالاۋەت ھەم جاپادىمۇ بىللە بولغان، يوقنى بار قىلىپ، بارنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، بىر نان تاپسا تەڭ يەپ، ھايات يولىدىكى ئۇزۇن مۇساپىنى بىللە ئۆتكۈزگەن، نۇرغۇن ئەگرى - توقايلىق، جەبىر - جاپالىق كۈنلەردە بىللە بولغان، يىغلىسا تەڭ يىغلاپ، كۈلسە تەڭ كۈلۈپ، غەم - قايغۇغا تەڭ شېرىك بولغان، كۆڭلى - كۆكسى كەڭ ۋە مەرد - مەردانە،

جاسارەتلىك، ئالىجاناب، مېھرىبان يولدىشىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى، چۈشەنچىسىزلىك، جانلىق، ئوبرازلىق، ئىخچام، يەڭگىل تىللار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.
 (2) بالىلارنىڭ ئاتلارغا ئاتاپ ئېيتقان ھازا قوشاقلرى

ئاسماندا يۇلتۇز تولا، ساماۋاردا چاي قاينايدۇ،
 بىر - بىرىگە ئوخشامدۇ، توختىماستىن تاشىدۇ.
 قەشقەردە ئادەم تولا، داموللامنىڭ قىزلىرى
 دادام داموللامغا ئوخشامدۇ، قار - يامغۇردەك يىغلايدۇ.
 باغقا كىرسەم باقىدۇ، باغقا كىرسەم بېدىلەر،
 بۇلبۇل قاناتىنى قاقىدۇ، بىر ئورامغا يەتكەندۇر.
 يىغلىماڭ جانىم ئانا، مېنىڭ يىغلىغان يىغام،
 بىزنى خۇدايىم باقىدۇ، خۇداغا نالە يەتكەندۇر.

سەھەردە سايىرىغان بۇلبۇل، قوي قوراسىدىن ئايرىلغاندەك،
 خۇداغا نالە قىلمامدۇ، گويا شېخىدىن قايرىلغاندەك.
 ئولتۇرۇپ مەن يىغلىسام، مارجان يىپىدىن سۇغۇرۇلغاندەك،
 خۇدايىم رەھىم قىلمامدۇ، ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلىپ قالغان
 بۇۋى مەرىيەم قىزلىرىدىن.

دۇنيادا ئاتىدىن ئايرىلىپ قېلىشتەك ئېغىر ئازاب بولمىسا كېرەك. ① دەرۋەقە، ئاتا بىر ئۆيىنىڭ تۈۋرۈكى، بالىلارنىڭ يۈرىكى، توڭلىسا يېپىنچا، ئىسسىسا سايىۋەن بولىدىغان ئالىجاناب كىشى، شۇنداق بولغانىكەن. ئاتىنىڭ ئورنىنى قانداقمۇ باشقا نەرسىلەر ئالالىسۇن، ئۇ مەيلى ياخشى ياكى يامان بولسۇن، بەربىر ئاتا - ئانىنىڭ ئۆلۈمى، يەنى ئۇنىڭ بۇ دۇنيادىن مەڭگۈلۈك خوشلىشىشى قايسىبىر پەرزەنتكە ئېغىر كەلمىسۇن، يۈرىكى پۇچىلانمىسۇن، دەرد - ھەسرەتكە تولمىسۇن؟ بۇ قوشاقلار نەق مەيداندا ئىجاد قىلىنىپ ئېيتىلغان بولۇپ، ئاتىسىدىن ئايرىلىپ قالغان پەرزەنتلىرىنىڭ قايغۇ - ھەسرەتى، دەرد - ئەلىمى، ئاتىسىغا بولغان كۈچلۈك مېھىر - مۇھەببەتتىن، سېغىنىشى، ئۇلارنىڭ ئاشۇ ۋاقىتتىكى مۇرەككەپ ئىچكى ھېسسىياتى ۋە روھىي ھالىتى جانلىق، ئوبرازلىق، يەڭگىل تىللار بىلەن ئىپادىلەنگەن.

3. ئانىلارغا بېغىشلانغان ھازا قوشاقلرى

(1) ئاتلارنىڭ ئاياللىرىغا ئاتاپ ئېيتقان ھازا قوشاقلرى

ئاغىچام، ۋاي ئاغىچام، ھەپتىدە يۈزىنى يۇمايتتى،
 غېرىب بولدۇم، ئاغىچام. ناماز گۈزەر، ئاغىچام.

نەگە باراي، ئاغىچام، مەلە پىلا
 نەدە تۇراي، ئاغىچام.
 ئالتە كۆمەچ ناشتلىق،
 كەم غىزايى، ئاغىچام.
 بىر جىڭ پاختا ئۈچ يىللىق،
 ئوقت گۈزە ئاغىچام.
 جاينامازغا باغلاپ قويسام،
 ئارغامچا ئۈزەر، ئاغىچام.
 قانداق قىلاي، ئاغىچام،
 قانداق ئېيتاي، ئاغىچام.
 ئوتىڭىزغا پايلىماي،
 ھەجگە كېتەي، ئاغىچام.

بۇ قوشاقتا بىر تەرەپتىن، بىر ئەرنىڭ ئۆزىنىڭ ھالال جۈپتى، مەرھۇم ئايالىغا بولغان مېھىر - مۇھەببىتى، سېغىنىش ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك رەپىقىسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، بۇ ئەلەمگە چىدىماي سەرسانلىق تۇرمۇشىغا ئاتلىنىپ، ئاللا يولىدا ئاشىق بولۇشقا تەييارلىنىشتەك مەزمۇن ئىپادىلەنگەن.

(2) بالىلارنىڭ ئانىلىرىغا ئاتا ئېيتقان ھازا قوشاقلرى

سز سەكراتقا چۈشكەندە، ئانام، ئانام، ئانام،
 خورەك تارتتى دەپتىمەن، ئانام، ئانام، ئانام.
 كۆزلىرىڭىز يۇمۇلغاندا، ئانام، ئانام، ئانام،
 ئۇخلاپ قالدى دەپتىمەن، ئانام، ئانام، ئانام.
 ئېڭىڭىز تېڭىلغاندا، ئانام، ئانام، ئانام،
 رومال ئارتتى دەپتىمەن، ئانام، ئانام، ئانام.
 غۇسلى سۈيى قويۇلغاندا، ئانام، ئانام، ئانام،
 تەرەت ئالدى دەپتىمەن، ئانام، ئانام، ئانام.
 كېپەن تونى كىيگەندە، ئانام، ئانام، ئانام،
 كۆڭلەك كىيدى دەپتىمەن، ئانام، ئانام، ئانام.
 جىنازىغا سالغاندا، ئانام، ئانام، ئانام،
 مەپىگە چۈشتى دەپتىمەن، ئانام، ئانام، ئانام.
 خەلقىئالەم يىغىلغاندا، ئانام، ئانام، ئانام،
 تويى بولدى دەپتىمەن، ئانام، ئانام، ئانام.
 يېتىپ باردۇق مازارغا، ئانام، ئانام، ئانام،
 كىرىپ كەتتىڭىز ساراينغا، ئانام، ئانام، ئانام.
 قاراپ قالدۇق كامارغا، ئانام، ئانام، ئانام،
 يېتىپ قالدۇق تالادا، ئانام، ئانام، ئانام.

ئانا ئۇلۇغ، ئانا مۇقەددەس، ئانىنىڭ بىر تېمىم سۈتى ھەققىگە ئۇنى يەتتە قېتىم يۈدۈپ مەككىگە

ئاپارسىمۇ ئازلىق قىلىدۇ. بولۇپمۇ ئانىنىڭ ئۆلۈمى ۋە ۋاپاتىغا كىممۇ قايغۇرماي تۇرالىسۇن. ئۇنىڭغا ئىنسان بالىسىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئالەم سۈكۈتتە تۇرۇپ ماتەم بىلدۈرىدۇ. يۇقىرىقى قوشاقتا، پەرزەنتلەرنىڭ ئانىسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، چوڭقۇر قايغۇ - ھەسرەتكە چۆمگەنلىكى، مېيىتىنى يۇيۇپ - تاراش، كېپەن كىيدۈرۈش، ئۇنى ئۈزۈش، ئومۇمەن يەرلىككە قويغۇچە بولغان بارلىق ئىشلار ئىنتايىن يۇقىرى ماھارەت بىلەن جانلىق، ئوبرازلىق تىللار ئارقىلىق تەسۋىرلەنگەن^{③۸}.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بالىلارغا ئاتا ئېيتىلغان ھازا قوشاقلار، قېرىنداشلىرىغا ئاتا ئېيتىدىغان ھازا قوشاقلار، جىنازا ئارقىسىدىكى ھازا قوشاقلار ۋە مېيىتىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى مەسلىھەت سوراھ نالە - پەرياد قوشاقلار دېگەندەك نۇرغۇن قوشاقلار بارلىققا كەلگەن. بۇ قوشاقلارنىڭ ھەممىسى مەرھۇمنىڭ ئۆلۈمىگە قايغۇرۇش، ئازابلىنىش، ئۆلۈمنىڭ قەدىر - قىممىتىنى قىلىپ ئۇلۇغلاش ۋە ئازابىنى پەسەيتىشنى مەقسەت قىلغان.

دېمەك، ئۇيغۇرلاردىكى ھازا قوشاقلار مانا مۇشۇنداق بىر قانچە تۈرگە ئايرىلغان بولۇپ، ھازا ئوبيېكتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، ئۇنىڭغا ئاتا ئېيتىلىدىغان قوشاقلارمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بۇ ھازا قوشاقلار كۈچلۈك قايغۇ - ئازابىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىرىي ئاھاڭدارلىققا ۋە مۇزىكا رىتىمىغا ئىگە. بۇ خىل ھازا قوشاقلارنى ئېيتىش، ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا يوق دېيەرلىك. بۇ ئادەتنىڭ بەزى رايونلاردا مەۋجۇت بولۇپ، بەزى رايونلاردا مەۋجۇت بولماسلىقى توغرىسىدا ھازىرغىچە ئېنىق مەلۇمات يوق. ھەتتا بەزى جايلاردا بولۇپمۇ لوپنۇردا مەخسۇس ھازىچى ئاياللار بار بولۇپ، ئۇلاردا ھاسسىنى توكۇلدىتىپ ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىپ يۈرۈپ ھازا ئېچىش ئادىتى بار، بۇنىڭمۇ قانداق پەيدا بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس^{③۹}.

بۇ يەردە، ئۇيغۇر تىلىدىكى ھازا قوشاقلارنىڭ ئىنتايىن كۆپ بولۇشىغا، ئۇنىڭغا ئاتا ئېيتىلىدىغان قوشاقلارمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بۇ ھازا قوشاقلار كۈچلۈك قايغۇ - ئازابىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىرىي ئاھاڭدارلىققا ۋە مۇزىكا رىتىمىغا ئىگە. بۇ خىل ھازا قوشاقلارنى ئېيتىش، ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا يوق دېيەرلىك. بۇ ئادەتنىڭ بەزى رايونلاردا مەۋجۇت بولۇپ، بەزى رايونلاردا مەۋجۇت بولماسلىقى توغرىسىدا ھازىرغىچە ئېنىق مەلۇمات يوق. ھەتتا بەزى جايلاردا بولۇپمۇ لوپنۇردا مەخسۇس ھازىچى ئاياللار بار بولۇپ، ئۇلاردا ھاسسىنى توكۇلدىتىپ ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىپ يۈرۈپ ھازا ئېچىش ئادىتى بار، بۇنىڭمۇ قانداق پەيدا بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس^{③۹}.

ئىزاھاتلار:

- ③۸ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەئىتى»، 340 - بەت.
- ③۹ يۇقىرىدىكى كىتاب، 345 - بەت.
- ④۰ يۇقىرىدىكى كىتاب، 346 - بەت.
- ④۱ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ تارىخى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1958 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 451 - بەت.
- ④۲ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 70116 - بەتتىن ئېلىندى.
- ④۳ ④۴ ئاينۇرە دولات: «ئۇيغۇرلاردىكى ئۆلۈم پەرھىزى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2000 - يىللىق 4 - سان، 64 - ، 65 - بەتلەردىن ئېلىندى.
- ④۵ ④۶ ④۷ رەيھانگۈل يۈسۈپ: «ئۇيغۇرلاردىكى ئۆلۈم ئېڭى ۋە ھازا قوشاقلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى، 2008 - يىللىق 4 - سان، 1 - بەتتىن ئېلىندى.
- ④۸ ④۹ ⑤۰ يۇقىرىقى ماقالىدىن ئېلىندى.
- ⑤۱ ⑤۲ 27 - ئىزاھات بىلەن ئوخشاش.

53 54 55 56 ئىقبال تۇرسۇن: «ئۇيغۇرلاردا ھايات ھېكمىتى ۋە ئۆلۈم ئېڭى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى، يۇقىرىدىكى ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن ئېلىندى.

57 يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

58 تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتنىڭ: «قەدىمكى زاماندىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ «يۈزىنى تىلىش، ئۆرپ - ئادىتى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2002 - يىللىق 4 - سان؛ «كېيىنكى خەننامە» 3 - جىلد، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرى، 718 - بەت.

59 «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى (ئۇيغۇرچە)، 1985 - يىللىق 1 - سان.

60 «ئىسلام ئېنىسكلوپېدىيەسى»، 12 - توم 1 - قىسىم، 1979 - يىلى تۈركچە نەشرى، 55 - بەت.

61 ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 105 - بەت.

62 63 64 تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتنىڭ «قەدىمكى زاماندىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ «يۈزىنى تىلىش، ئۆرپ - ئادىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2002 - يىللىق 4 - سان، 73 - ، 75 - بەتلەر.

65 رەيھانگۈل يۈسۈپ: «ئۇيغۇرلاردىكى ئۆلۈم ئېڭى ۋە ھازا قوشاقلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى»، 2008 - يىللىق 4 - سان، 94 - بەتتىن ئېلىندى.

66 يۇقىرىدىكى ماقالىنىڭ 96 - بېتىدىن ئېلىندى.

67 ئاينۇرە دولات: «ئۇيغۇرلاردىكى ئۆلۈم پەرھىزى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2000 - يىللىق 12 - سان، 61 - بەت.

68 ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «سېكاناي - ساك ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىدىكى ئېتنولوگىيەلىك ئىزچىللىق توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1992 - يىللىق 3 - سان.

69 ئىقبال تۇرسۇن: «ئۇيغۇرلاردا ھايات ھېكمىتى ۋە ئۆلۈم ئېڭى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، رەيھانگۈل يۈسۈپنىڭ يۇقىرىدىكى ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن ئېلىندى.

70 رەيھانگۈل يۈسۈپ: «ئۇيغۇرلاردىكى ئۆلۈم ئېڭى ۋە ھازا قوشاقلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى»، 2008 - يىللىق 4 - سان، 98 - ، 99 - بەتلەردىن ئېلىندى.

71 يۇقىرىقى ماقالىنىڭ 99 - بېتىدىن ئېلىندى.

72 73 يۇقىرىقى ماقالىنىڭ 100 - بېتىدىن ئېلىندى.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشتە)

ئۇيغۇر چىلاشتۇرغۇچى: روزىبۇھەممەت مۇتەللىپ

ھىجرىيە 311 - يىلى، يەنى مىلادىيە 933 - يىلىنىڭ ياز پەسلى يازغا ئوخشىمىدى. نورۇز كۈنلىرىدە باغداتتىن يولغا چىققان كارۋان ھەلەبكە كېلىشى بىلەنلا قارا بوران ئىچىدە قالدى. كۆكلەمنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىسپاھان ئۇنى مۆلدۈر بىلەن قارشى ئالدى. يازنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇخارا يى شەرىفتە ئۆتكەن ئۈچ كۈن جەرياندا خۇددى كۈز پەسلىدىكىدەك شارقىراپ ياغقان يامغۇر كارۋان ئەھلىنىڭ يۈرەك - باغرىنى ئېزىپ خۇن قىلىۋەتكەندەك بولدى. مانا، كارۋان يازنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە خۇپتەن ۋاقتىدا سەمەرقەند دەرۋازىسىدىن قەدىمىي شاش قەلئەسىگە كىرىپ كەلگەندە كۆڭۈللەرنىمۇ خەش قىلىپ يەنە يامغۇر تامچىلاۋاتقانىدى. كارۋان تۆت كۈچىنىڭ كېسىشكەن يېرىگە يېتىپ كەلگەندە يامغۇر كۈچىيىپ تېخىمۇ قاتتىق شارقىراپ يېغىشقا باشلىدى. ئاسماننىڭ تۆۋى تېشىلىپ، توپان قوپتۇمۇ، نېمە بالا بۇ! يامغۇر دېگەن مۇشۇنداقمۇ ياغقان بارمۇ؟ كارۋاننىڭ باش قىسمى چەپكە، يەنى ئوتتۇرا دەرۋازىسى تەرەپكە بۇرۇلغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن قاتتىق يامغۇردا تۈگۈلۈپ قالغان ئۈچ پىيادە يولۇچى ئايرىلىپ چىقتى. ئۇلارنىڭ ئەڭ ئالدىدا كېتىۋاتقانى 60 ياشلاردىن ھالقىغان، ئېگىز قەددى خېلىلا مۈكچىيىپ قالغان ياشانغان بىر كىشى، ئوتتۇرىسىدىكى 40 ياشلار ئەتراپىدىكى ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم، ئۇلارنىڭ ئارقىدىن سەكرەپ - تاقلاپ مېڭىۋاتقانى 20 ياشلاردىكى بىر يىگىت ئىدى.

ئوتتۇرىدا مېڭىۋاتقان ئادەم مۆلدۈردىن يۈزىنى ئالسىقلىرى بىلەن دالدا قىلغان ھالدا ئالدىدىكى ياشانغان ئادەمگە دېدى:

— بۇ قانداق بولغىنى، ئۇستاز، ئايىغىمىز ياراشمىدىمۇ ياكى بىز بىلەن يىغلاپ كۆرۈشمەكچىمىدۇ؟
 ياشانغان ئادەم يېتىنى بۇزماي مېڭىۋەرگەن ھالدا شاگىرتىغا تەنبىھ بەردى:
 — شۈكۈر قىلىڭ، سەئىد ئەلى، بوتام! خۇدانىڭ سۈيى، رەھمىتىڭمۇ بۇ! بۇ نېمەتكە زار بولۇپ يۈرگەنلەر تالاي!

يىگىت قەدىمىنى تېزلىتىپ، ئوتتۇرىدىكى ئادەمگە يېتىشىپ گەپ قوشتى:
 — ھەئە، ئۇستاز، «ھەسەلنىڭ ئۆزى شېرىن» دېگىنىڭىزدەك بىز بېلىقمىدۇقكىن، بۇ مۆلدۈردە يايىرىغىلى...

ياشاغان كىشى ئارقىسىغا قىيا باقتى:

— سەۋر قىلىڭ، نەسىردىن، ئوغلۇم! غۇلاچقا چىدىدىڭىز، غېرىچقىمۇ چىداڭ! مانا ماۋۇ دوقمۇشتا 41 يىل بۇرۇن بۇخاراى شەرىفتە بىللە ئىلىم تەھسىل قىلغان قەدىردانىم تۇراتتى، نېسىپ بولسا، شۇنىڭ ئۆيىدە پۈتۈن كۆرگەن - كەچۈرگەنلىرىمىز ئۇنتۇلغاي!

ياشاغان كىشى تېزلىك بىلەن بېرىپ ئىشكىنى تاقىلدىتىۋىدى، نەقىشلىك دەرۋازىنى بىر قولىدا يامغۇرلۇق، يەنە بىر قولىدا پانۇس كۆتۈرگەن 30 ياشلاردىكى ئادەم ئاچتى. پانۇسنىڭ خىرە يورۇقىدا ياشانغان يولۇچىنىڭ سۇ يالىغان قىيادەك چىڭ، قاتمال يۈزلىرى ۋە ئوتتەك چاقناپ تۇرغان كۆزلىرىدە ئىككىلىنىش پەيدا بولدى:

— قەدىردانىم مۇھەممەدنىڭ قۇتلۇق ئۆيىمۇ بۇ، بوتام؟

پانۇس كۆتۈرگەن ئادەم باش لىڭشىتتى:

— شۇنداق، تەخسىر.

— جانابلىرى ئۆيدە بارمىكىن؟

— شۇنداق، تەخسىر... قېنى، مەرھەمەت قىلىشىلا...

مېھمانخاندا ئۈستىگە كىمخاب تون كىيىپ، بېشىغا سەللە ئورنغان ئۆچكە ساقال ئادەم ئۇلارنى كۈتۈۋالدى. ئىككى مويىسىپت يۈزمۇيۈز كەلگەندە، بىر - بىرلىرىگە تىكىلگەنچە دەققە جىمىپ قالدى. ئاخىر، جىملىقنى مېھمان بۇزدى:

— تەخسىرىم، پېقىرنى تونۇمايراق قالدىلىغۇ دەيمەن؟

ساھىبخانىڭ خۇددى يىگىتلەرنىڭكىدەك سىلىق ۋە سېمىز يۈزىدە جانلىنىش ئالامەتلىرى كۆرۈندى:

— بولدى، بولدى، ئەمدى ئاۋازىڭىزدىن تونۇدۇم! مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد ئەل فارابى ئەت تۈركىي!

ۋاي خۇدايىم، كۆزلىرىمگە ئىشەنمەيۋاتىمەن! كەچ بولغاندا باغدادتەك يىراق جايدىن غېرىبانە كۆلىمىزگە

قانداق كېلىپ قالدىڭىز؟ چۈشۈمۈ بۇ، ئوڭۇمۇ؟ قېنى، بىر كۆرۈشەيلى! — ساھىبخانا شۇنداق دەپ

قۇچاق ئاچتى، — سىزدەك زامانىمىزنىڭ ئەللامىسىنى قانداق شامال بۇ يەرگە ئېلىپ كەلدى، دوستۇم؟! —

مېھمان ئۆزرە سورىغاندەك قول قوۋۇشتۇردى:

— يۇرتۇمنىڭ شامىلى... بىراق كۆرۈپ تۇرۇپسىز، ئۈستى - بېشىم چىلىققىدە ھۆل! —

ساھىبخانا ھەسۋەبىتىنىڭ يېلىڭغىنا ئۈستى - بېشىنى ئەمدى كۆرۈۋاتقاندا بىر ئاز ئىككىلىنىپ

غۇلجىنى يىغدى - دە، بەدىنىگە ماس كەلمەيدىغان سالاپەت بىلەن قول سوزدى:

— ئۇنداقتا قول ئېلىشىپ كۆرۈشەيلى! خۇش كەپسىز، قەدەملىرىڭىزگە مۇبارەك!

— خۇشۋاق بولۇڭ، ئەزىز دوستۇم!

ئۆي ئىگىسى باشقا مېھمانلار بىلەنمۇ بىر قۇر قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئۇلارنى

تۆردىكى شىرە ئەتراپىغا تەكلىپ قىلدى. پاتىھە ئوقۇلغاندىن كېيىن ئادەت بويىچە ھال - ئەھۋال

سوراشتى، شۇ جەرياندا مېھمانلار ئۈستىدىكى ھۆل كىيىملىرىنى يېشىپ، ساھىبخانا بىر مۇبىر تارقىتىپ

چىققان ئاپپاق لۆڭگە بىلەن يۈز - كۆزلىرىنى، بويۇنلىرىنى ئېرتىۋاتقاندا، يىگىت شوخلۇق بىلەن

كۈلدى:

ئەسلىگە قايتىپ، مېھمانلارغا يۇقىرىدىن نەزەر تاشلىدى: «ئەي مېھمان، نەزەردىن نەزەرگە ئالغاندا، سىلەر...»
 — ئەمدى، دوستۇم، سىلەر يول يۈرۈپ چارچاپ قالدىڭلار. بەھۇزۇر دەم ئېلىپ تۇرغايىسىلەر... مەن... ئوچۇقنى ئېيتسام، شەھەر ھاكىمى ئەتە ئۆزىنىڭ پەيغەمبەر يېشى بىلەن نەۋرىسىنىڭ سۈننەت توپىنى قوشۇپ قىلماقچى. شۇڭا، بۈگۈن كەچقۇرۇن شەھەرنىڭ كاتتىلىرىنى مەسلىھەت ئېشىغا چاقىرغانىكەن، كۆرۈنۈش بەرمىسەم بولماس. بىللە بارامىز — ھە، دوستۇم؟ نى — نى مازارلارنى بېسىپ، كۆپنى كۆرۈپ كەلگەنسۇز؟
 — ياشانغان مېھمان قەددىنى رۇسلاپ، مىڭ يىللىق قىيادەك تىكلەندى: «...»
 — كەمىنە كەمتەر بىر غېرىب ئالىم، ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇساپىرمەن. شۇڭا، تونۇمايدىغان شەھەر ھاكىمىنىڭ ھۇزۇرىغا چاقىرىلمىغان مېھمان بولۇپ بارسام... كۆرگەن كۆزگىمۇ، ئاڭلىغان قۇلاققىمۇ ياقماس. سىز بىمالال بېرىۋېرىڭ، دوستۇم، بىزنى دەپ كۆپ ئەرزىيەت چەكمەڭ!...»
 — ئۇنداقتا سىلەر بەھۇزۇر دەم ئېلىپ تۇرغايىسىلەر. مانا ئۆي — جاي، مانا ئاش — چاي، مانا خىزمەتكار — مۇلازىملار!...»

ئۈچ مېھمان خالىي قالغاندىن كېيىن، مويسىپىت ھەمراھلىرىغا سىناق نەزىرى بىلەن تىكلدى:
 — مەن سىلەرگە ئېيتسام، بۇ ئائىلىدىكى سەپىرىمىزمۇ ئاخىرلىشىشقا يۈز تۈتتى، ئەزىز بۇرادەرلەر. ئەمدى ئۆي ئىگىسى كەتكەندىن كېيىن... بىزمۇ قوزغىلارمىز!...»
 — سەئىد ئەلى ئۇستازغا ئەجەبلىنىپ قارىدى: «...»
 — سىرتتا مۆلدۈر، زىمىستان... 40 يىللىق قەدىردانىڭنىڭ يورۇق ئۆيىنى تەرك ئېتىپ، يەنە نەگە، ئۇستاز؟... ئىسپاھاندىن چىقىپ، بەلختە، ھىراتتا، تېرىمىز بىلەن نەسەبتە، ھەتتا بۇخاراينى شەرىفتە كۆرگەن — كەچۈرگەنلىرىمىزنى چۈشىنىمەن. بىراق... ئۆي ئىگىسىنىڭ ئىشى — ھەرىكەتلىرىنى ۋە سىزنىڭ بۇ گەپلىرىڭىزنى چۈشەنمەي قالدىمغۇ، ئۇستاز؟...»
 — بوۋاي ئاچچىق كۈلدى:

— بۇ جاي سىزنىڭ ئەربىستانىڭىز ۋە ياكى ئارىستوتىل ھەزرەتلىرىنىڭ يۇنانى ئەمەس، تۈركىستان دەيدۇ بۇ يۇرتنى، سەئىد ئەلى، بوتام! بۇ ئۇلۇسنى خۇي — پەيلىنى ئوبدان بىلىمەنۇ، چۈشەنمەيمەن، سىز قانداق چۈشىنەرسىز؟! «قېرى قىزنىڭ كۆڭلى نازۇك» دېگەندەك، تۈركىستانلىقنىڭ كۆڭلى شۇ قەدەر نازۇكى، ئۇنىڭغا بىر گەپ كەملىك، ئىككى گەپ كۆپلۈك قىلىدۇ. نېمىلا بولسۇن، ياراتقۇچىنىڭ دەرگاھى مانا بۇ ھەشەمەتلىك ئۆيدىن كەڭرەك!...»
 شاگىرت بىلەن ئوغۇل بوۋاينىڭ ئىرادىسىگە بويسۇندى، ئۈچى مېھمانخانىدىن چىقىۋاتقاندا، ئوغۇل داستىخان ئۈستىدە بىر پارچە قەغەزگە — ئاتىسى يېزىپ قالدۇرغان ئىككى سەترگە ئىختىيارسىز كۆز تاشلىدى: «قورسىقىمغا ئەمەس، قەدىرىمگە يىغلايمەن. دىدار غەنىمەت ئىدىغۇ، ئەي دوست!»
 ئۇلار تاشقىرىغا چىقىپ، شارقىراپ يېغىۋاتقان يامغۇر ئاستىدا يەنە يولىنى داۋام قىلدى، بوۋاي قاراڭغۇ ئاسمانغا كۆزىنى تىكتى: «كۈندىن — كۈنگە مەجەزى چۈس، تەبىئىتى نازۇك بولۇپ كېتىۋاتقان گۇناھكار بەندەڭنى ئۆزۈڭ كەچۈر، كىرەملىك خۇدا! ھالاۋەتسىز كۆڭلۈمنىڭ كوچا — كويلىرى ۋە بۇ

ئۇلۇسنىڭ مەجەز - خاراكتېرىنى مانا بۇ ئەرەب شاگىرتىم بىلەن يالغۇز ئوغلۇمغا قانداق چۈشەندۈرەي؟ مۇھەممەد دوست ئەمدى مۇھەممەد دوست ئەمەس، ئۇنىڭ ھەتتا سېنىڭ بەندەڭ ئەمەس، دۇنياغا كۆڭۈل قويغان نەپىس بەندىسى ئىكەنلىكىنى بۇلارغا قانداق چۈشەندۈرەي؟ 40 يىللىق قەدىردانى ئۈچۈن ئاچقان غۇلجىنى ئۆزىنىڭ ئۈستى - بېشىنى دەپ قايتا يىغىشتۇرغان دوست دوست ھېسابلىنامدۇ؟ ئۆزۈڭ ئېيت، پەرۋەردىگارى ئالەم؟! بۇ پانىي دۇنيانىڭ مېلى سەۋەبلىك مۇھەممەدنىڭ ئۈمىتىگە دوست بولالمىغان ئاجىز بەندەڭ پەيغەمبەر ئەكرەمگە ۋە يا ئۆزۈڭگە چىن دوست بولالايتتىمۇ، يا ئاللا؟! «...»
 دوست - «ئۈچ مۇھەممەد» تىن بىرى، بىمەھەل دۇنيادىن كېتىپ قالغان ئاتەش نەپەس شائىر دوستى مۇھەممەد يارنىڭ بىر شېئىرى قۇيۇندەك ئايلاندى: «...»

دوست قايدادۇر، دوست قايدا، ھەق دوست، يا ئاللا!
 كۈندىمىدۇر يا ئايدا، ھەق دوست، يا ئاللا!
 ئاستانەڭگە باش ئۇراي، ھەق دوست، يا ئاللا!
 دوست بارمىكىن بۇ جايدا، ھەق دوست، يا ئاللا!
 «بۇ ئالەمدە ئۆيلەر كۆپ، دېمەك دوستلارمۇ كۆپ! پەقەت ئەستايىدىل قىدىرىش ۋە تېپىش كېرەك! - دەپ ئويلىدى ئۆزىچە ئەبۇ نەسر مۇھەممەد، - ئىزدەپ يۈرۈپ مەككىنى تاپقان ئادەم بۇ ئەزىم زېمىندا، ئۆزىنىڭ ئانا دىيارىدا بىر سادىق دوست تاپالماسمۇ؟!»
 ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنىڭ خىيالىنى ئوغلى نەسرەددىننىڭ بىر سوئالى، توغرىسى، ئويلانماستىن ئېيتقان تېگى زىل ھەزىلى بۇزدى:

«...»
 ئەمدى پۈتۈن كېچە شارقىراپ ياغقان يامغۇردا سەيلە قىلىمىزمۇ، ئاتا؟!
 «ئاه، سەۋرىسىز بالام، تاقەتسىز بالام! سەۋرىچان بولغىن، ئانا يۇرتتا كوچىدا قالماستىن، بەلكىم! بۇ ئالدىراڭغۇ مەجەزنىڭ بىلەن ئاتاڭنىڭمۇ ھەمدە ئانا يۇرتۇڭنىڭمۇ ئىچكى ئەھۋالىنى تېرەنرەك ھېس قىلىپ، توغرا چۈشىنەلسەنمۇ تاڭ؟!...»
 ئەمما، ئۇنىڭ ئوغلنىڭ ھالىغا قاراپ رەھىمى كەلدى. شاگىرتىنىڭ ھالىغىمۇ ئېچىنىش بىلەن كۆز يۈگۈرتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ دۇچ كەلگەن بىر كۆرۈمىسىز ئىشىكنى كۈچ بىلەن قاقتى. كۆپ ئۆتمەي ئىچكىرىدىن توۋلىغان ئاۋاز ئاڭلاندى:

«...»
 كىم ئۇ ئوچۇق ئىشىكنىڭ ئىلغۇچىنى بۇزۇۋاتقان؟!
 - خۇدا ئاتا قىلغان مېھمانلار!
 ئىشىك ئىچكىرىدىن تارتىپ ئېچىلىپ، يالاڭ ئاياغلىرىغا چىڭ كېپىش كىيگەن 50 ياشلاردىكى يالاڭباش، يېلىڭ كىيىملىك ئادەم كۆرۈندى:
 - ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! قەدەملىرىگە مۇبارەك! ئەزىز مېھمانلار، ئوچۇق ئىشىكتىن بىمالال كىرىۋەرگەيسىزلەر! قېنى، مەرھەمەت، تەخسىرلەر!

تۆت كىشى تارغىنا ئۆي ئوتتۇرىسىدىكى سەندەلنىڭ تۆت تەرىپىدىن ئورۇن ئېلىشتى. پاتمە ئوقۇشتى. ھال - ئەھۋال سوراشتى. ئاندىن ئۆي ئىگىسى ئېچىلىپ گەپ باشلىدى: «ئەي، ئەمە، ئەمە، ئەمە...»
 — بۇنى قاراڭلار، بۇنى قاراڭلار! خۇدا بېرىمەن دەپسە بېرىۋېرىدىكەن - ھە! — ئۇ ئەمدىلا قاينىغان قىزىق شورپىنى داستىخانغا قويدى، — «ھەي، شۇ تاپتا ئۆز ئارا ھال - مۇڭ بولۇپ، سۆھبەت قۇرىدىغان بىرەر دىلكەش بولغان بولسا!» دەپ تۇرغىنىدا، خۇدايىمىدىن ئايلىناي، بىراقلا ئۈچ مېھماننى يەتكۈزدى دەپسە! بۇنىڭغا نېمە دېگۈلۈك؟! قېنى، ئەزىزلىرىم، تاپقان - تەرگەنلىرىمىزمۇ، كۆڭلىمىزمۇ، پانىي دۇنيانىڭ پۈتۈن مال - مۈلكىمۇ ئوتتۇرىمىزدا، بىر تال ئۈزۈمنى 40 كىشى بۆلۈپ يېگەن يەردە تۆتىمىز چاھار دەرۋىشتەك تۆت قۇتۇپنى ئوتتۇرىدا تەڭ كۆرەلمەيمىزمۇ؟!
 ئۆي ئىگىسى كۈتكەندىنمۇ ئارتۇق ئادەم - تىلىدا دىلكەش سۆھبەتداش چىقىپ قالدى. قولى قولىغا تەگمەي ئىلتىپات كۆرسىتىۋېتىپ، لېۋى لېۋىگە تەگمەي گەپنى گەپكە ئۆلدى:

— ئەمدى، ئەزىزلىرىم، ئاۋۋال ئۆزۈمنى تونۇشتۇراي. ئەنە ئاۋۋ قوشنا مەدرىستە ھەسەن يولداش ئاتلىق، ھەسەن كەيپى لەقەملىك مۇدەررىس بولغىنىدىن بېرى كۈندىلىك تىرىكچىلىكىم ئاساسەن سۆزلەش بىلەن ئۆتىدۇ. سىلەرگە ئېيتسام، كەمىنىڭ ئەڭ كۆپ ئىشلىتىدىغان ئەزالىرىم تىل بىلەن چاغ. ئەمما، تىلى تىلىمغا چۈشىدىغان ئادەمنى تاپسام، مەي ئىچمەسمۇ، بۇرۇننى بۇرۇنغا سۈركەپ قۇرۇلىدىغان سۆھبەتنى جاناندىنمۇ بەكرەك كەيپ قىلىمەن - ھەسەن كەيپىمەن!
 سەئىد ئەلى بىردە ئۇستازى ئەبۇ نەسر مۇھەممەدگە، بىردە ئۇستازىنىڭ ئوغلى نەسرەددىنگە ئاستىرتىن كۆز يۈگۈرتۈپ، مەنىلىك كۆلدى:

— جانان سۆھبەتكە خۇشىڭىز يوق ئىكەن، يەنە مەدرىستە مۇدەررىس ئىكەنسىز، نېمىشقا شەھەر ھاكىمىنىڭ مەسلىھەت ئېشىغا بارماي يالغۇز ئولتۇرىسىز، ئاكا؟ سىز شەھەرنىڭ كاتتىلىرىدىن ئەمەسمۇ - يا؟ ساھىبخانا ئۆزىنى قويۇۋېتىپ كۆلدى:

— ھەي، ياشاڭ، مېھمان! سىزمۇ مەن بىلەن ئوخشاشتىن چىقىپ قالدىڭىزغۇ! گەپنىڭ تېگىنى بىلىدىكەنسىز! لېكىن، ھەممە نەرسىگە يەتكەن ئەقلىڭىز مانا بۇ تىلىم بىلەن جاۋىغىمىنىڭ كۈچىگە يەتمەيدۇ جۇمۇ! مېنىڭ تىلىم شۇنداق دەھشەتلىك، يۈزۈڭدە كۆزۈڭ بارمۇ دېمەي ھەق سۆزنى ئېيتىشقا باشلىغىنىدا... ئادەم بالىسى چىدىيالىماي قالىدۇ. ھەرقانداق توپنى ھازىغا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. بەزىدە ئۆزۈم چىدىيالىمايمەنۇ، شەھەر ھاكىمى قانداق چىدىسۇن بۇ تىلغا؟! كۆرىمىز تېخى، سىلەر قاچانغىچە چىدىيالارسىلەر كىن؟

سەئىد ئەلى ئەمدى نەسرەددىنگە مەنىلىك قارىدى:
 — بۇ ئادەمنىڭ ئېتىكىنى مەھكەم تۇتۇپمەن، موللا نەسرەددىن ئىنىم؟ «نەسرەددىن ئەپەندىمەن» دېگەن ئارزۇيۇڭغا يېتىشنىڭ ئۈچۈن ساڭا ئۇستازلىققا مانا مۇشۇ ئادەم يارايدۇ. قانداق دەيسەن؟
 نەسرەددىن ئاۋۋال سەئىد ئەلىگە، ئاندىن ھەسەن كەيپىگە ھۆرمەت بىلەن قارىدى:

— بۇمۇ مەيلى. بىراق... ئىسپاھان بىلەن بۇخارا دىكى نى - نى ئەپەندىلەر مەن چۈشكەن چاقچاق مەيدانىدا بىر چوقۇشقا چىدىماي قېچىپ كەتكىنىنى ئۆزىڭىز كۆردىڭىز. بىلىمىدىم، بۇ ئاكىمىزنىڭ بىر چوقۇغۇدەك ھالى بارمىكىنىڭ! ...

ئەبۇ نەسر مۇھەممەد ئوغلىغا تەھدىتلىك قاراپ، ئۇنىڭغا ئاتلارچە تەنبە بەردى، ئالدىنقى زاماندا...

— ئۆپكىڭىزنى بېسىۋېلىڭ، ئوغلۇم! «ئەبۇ نەسر مەن» دەپ پەخىرلىنىپ يۈرگەننىمۇ ئىخلاستىمىنى قايتۇرماڭ. ئۆزىڭىزنى ئەر بىلىشىڭىز، ئۆزگىلەرنى شىر بىلىڭ! ئىسپاھان ئەمەس، تۈركىستان دەپ ئاتايدۇ بۇ يۇرتنى! بۇ يۇرتتا ھەر بىر لەۋزى لۇتقىغا تەڭ شۇنداق تىلى ئۆتكۈرلەر باركى، ئۇلارنىڭ قېشىدا سىز تۈگۈل ئاتىڭىزمۇ لام — جىم دېيەلمەي قالىدۇ.

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپ ئۆي ئىگىسىگە سىناق نەزىرى بىلەن تىكىلدى ۋە سورىدى: «ئەبۇ نەسر مەن» مەدرىستە قايسى ئىلىمدىن ساۋاق بېرەرسىز، ئىنىم؟

— مەنتىق ئىلىمىدىن. مەن بۇ ئىلىمنى ئۆگەندىم، مەن بۇ ئىلىمنى ئۆگەندىم، مەن بۇ ئىلىمنى ئۆگەندىم.

— قايسى كىتابلار ئاساسىدا؟

— ئەر رازىي، ئەل كىندىي، ئەل فارابىي رسالىلىرى ئاساسىدا، تەخسىر... مەن بۇ ئىلىمنى ئۆگەندىم.

— يۇنان، ھىندى ۋە چىن ئىلىمىدىن ياخشى خەۋەردار ئوخشىمامسىز؟

— ئەپسۇس، تەخسىر... ئەمدى بىز... ناھايىتى بىر چالا ساۋات مۇدەررىس... ھەرگىزمۇ ئەل فارابىي ھەزرەتلىرى ئەمەسمىز، جاھاننىڭ 90 تىلىدا بىمالال ئوقۇپ، يېزىۋېرىدىغان... مەن بۇ ئىلىمنى ئۆگەندىم.

نەسرەدىن تېزلا ئاتىسىغا قارىدى. سەئىد ئەلى قەددىنى راسلاپ، نېمىدۇر دېمەكچى بولغاندەك ئاغزىنى ئۆمەللىۋىدى، ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنىڭ سۆھبەتنى داۋام ئەتكۈزۈشىنى خالىمايدىغانلىقى مەلۇم بولدى. ئالتە ئايدىن بۇيان ئۇ ياكى بۇ تەرزىدە تەكرارلىنىۋاتقان گەپلەر، قويۇپ بەرسە، شۇ تاپتا يەنە ئېيتىلىشقا چۈشىدۇ: «سىز ئاشۇ كىشىنى تونۇمسىز؟» «ئۇدۈلىڭىزدا ئولتۇرۇپتۇغۇ؟» «ۋاي ئاللا! بۇنى قاراڭ، بۇنى قاراڭ! تونۇماسنى سىلىماس، دېگەندەك تونۇمغاچقا...» شۇنداق قىلىپ، ئۆزى خاھلىقلار، ھەمدۇ سانالار، ھەيرەت — تەئەججۈپلەر، ھەۋەس — ھەسەتلەر... جاھان مەشھۇرى بولۇپ تۇرۇپ مۇھەممەد مۇستاپاغا چىن ئۈممەت بولۇش... ئاھ، نەقەدەر مۈشكۈل ئىش — ھە!... مەن بۇ ئىلىمنى ئۆگەندىم.

فارابىي شاگىرتى بىلەن ئوغلغا «جىم» دېگەن مەنىدە جىددىي قارىغاندىن كېيىن، ساھىبخانىغا يۈزلەندى: «ئەبۇ نەسر مۇھەممەد ئوغلىغا تەھدىتلىك قاراپ، ئۇنىڭغا ئاتلارچە تەنبە بەردى، ئالدىنقى زاماندا...»

— ئەمدى، ئىنىم، سىزنىڭ يېشىڭىز نىسبەتەن چوڭراق كۆرۈنىدۇ. دىل چىگىچىلىرىنى بۇ ئىككى ئىنىڭىز بىلەن بەھۇزۇر يېشىۋەرسىڭىز. بىز قېرىلار بىرەر خىلۋەترەك يەردە تىل بىلەن دىلنىڭ ئەمەس، ئاياغنىڭ چىگىچىنى يەشكىنىمىز ياخشىدۇر. قانداق دەيسىز؟

ساھىبخانا قولىنى كۆكسىگە قويدى: «ئەبۇ نەسر مۇھەممەد ئوغلىغا تەھدىتلىك قاراپ، ئۇنىڭغا ئاتلارچە تەنبە بەردى، ئالدىنقى زاماندا...»

— باش ئۈستىگە، تەخسىر. خۇدا ئاتا قىلغان مېھماننىڭ ئەمرى ۋاجىپ... مەن بۇ ئىلىمنى ئۆگەندىم.

ئەبۇ نەسر مۇھەممەد چىرايلىق مورا — تەكچىلەر بىلەن ياسالغان تۈركلەرگە خاس خانغا كىرىپ، يۇمشاق تۆشەككە سوزۇلدى ۋە ئۆزىنى 50 يىل بۇرۇن فارابتىكى ئۆيىدە — تەۋرەتمە ئىلەڭگۈچتە بەھۇزۇر ياتقان بالا ۋاقتىدىكىدەك سەزدى. خۇداغا شۈكۈر، مانا، ئانا يۇرتقا بارىدىغان سەپەرنىڭ كۆپى تۈگەپ، ئاز قىسمى قالدى. قول ئۇزارتسا يەتكۈدەك جايدا بالىلىقى ئۆتكەن قەدىردان فاراب، قەدىردان ئوتتار! يەنە بىر جەھەتتىن ئادەتتىكىدەك سەپەر تەسىراتلىرىنى خاتىرىسىدە بىمالال جەملەشنىڭ ئەڭ مەقبۇل ئىمكانىيىتىنى، ئۆز ئۆيۈڭدە ياتقاندەك خاتىرجەم يېتىپ خىيال سۈرۈشنىڭ پەيزىنى دېمەيسىز؟! »

ئۈزۈك - يۇ، ئۈزۈكلەرنى ئۈزۈرمەك! ...»

كۆز ئالدىدا نامايان بولغان ئاخىرقى مەنزىرىلەردىن ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنىڭ جەھلى قاتتى. بۈگۈن ئېنىق - روشەن مەلۇم بولدىكى، مۇھەممەد دوستمۇ كەم - كوتىسىز مۇھەممەد دوست ئەمەس، خام سۈت ئەمگەن ئاجىز بەندە، ئۆتۈپ كەتكەن چۈپرەندە ئادەملەردىن بىرى ئىكەن، خالاس. بەس، چۈپرەندە ئادەملەرنى قويۇپ تۇرۇپ، بۇ جاھان ئايۋىنىدا كۆزگە سۈرتكۈدەك يىرىك شەخسلەرنى ئويلىغىنى ياخشىراق ئەمەسمۇ؟ ئىنسانىيەت، ئۇلۇس، ھەتتا ھەربىر ئادەمنىڭ تەقدىرى ئاۋۋال ئەنە ئاشۇ يىرىك شەخسلەرنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرى، مەجەز - خاراكتېرلىرىغا باغلىققۇ، ئاخىر!

ئەمدى ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنىڭ كۆز ئالدىدا ئۈستازلىرى ئىمام بۇخارىي، ئىمام تېرمىزىي، مۇھەممەد خارەزمىي، ئەھمەد پەرغانىي، ئەھمەد مەرۋەزىي، ئابباس جەۋھەرىيەلەرنىڭ نۇرلۇق سىمىلىرى نامايان بولدى. ئەر رازىي، ئەل كىندىي، لوقمانى ھەكىم، ئارستوتېل، ئۇ كىشىنىڭ ئۈستازى ئەپلاتون ۋە ئۇ كىشىنىڭمۇ ئۈستازى ھەكىم سوقراتنى ... جىممىكى ئۈستازلىرىنىڭ قىياپەتلىرىنى ئۆزىچە تەسەۋۋۇر قىلدى. ئەجەبا، ھەكىمنى سوقراتنى ئولتۇرگەن ئالىماننىڭ باش ئۈستىدىكى لەئىن شەيتان ھەرقانداق ئادەم بالىسىغا ھەمىشە ھەمراھمىدۇر؟ ئەجەبا، ئۇ مۇھەممەد مۇستاپاغا چىن ئۈمىت بولۇش ئويىدىكى كامىل ئىنسانلارنىڭ كۈشەندىسى بولسۇنمۇ؟! كۈشەندىلىكلەر، پاتۇرماسلىقلار، قانخورلۇقلارنىڭ ئاخىرى بارمۇ، ئۈزۈك ئېيت، كىرەملىك خۇدا؟! قۇتۇپ يۇلتۇزى - ئالتۇن قوزۇقتەك سەرۋەرى ئالەمنى ياراتقان ئۈزۈك ... يەتتە قاراقچىدەك كۈشەندىلەرنىڭ ئېيىق پالۋانلارچە ساختا قەھرىمانلىقلىرىنى، كامىل ئىنسانلارنى ئەجدىھادەك دەم تارتىپ ياشايدىغان قارا كۆڭۈللەرنىڭ قارا قىلمىشلىرىنى ئەجەبا كۆرمەسسەنمۇ، بىلمەسسەنمۇ، قاراڭغۇ كېچىلەردە قارا تاش ئۈستىدە ئۆمىلەپ كېتىۋاتقان قاپقارا قۇرتنىڭ ئىش - ھەرىكىتىدىنمۇ ۋاقىپ ۋە ئاگاھ، مېھرىبان ۋە رەھىمدىل ئاللا! ..

ئىشىك ئاستاغىنا چېكىلدى، ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنىڭ خىياللىرى بۆلۈندى.

— كىرىڭ! ..

قىيا ئېچىلغان ئىشىكتىن ئائىلە ساھىبى كىرىپ قول قوۋۇشتۇردى.

— كېلىڭ، ھەسەن كەيپىي ئىنىم، تارتىنماي كىرىۋېرىڭ، ئۆز ئۆيىڭىز ...
— مەن گۇمراھنى ئەپۇ قىلغايلا، ھەزرىتىم ... شۇ تاپتا ئارامىڭىزنى بۇزۇشقا مەجبۇرمەن. تاشقىرىدا قەدىردانىڭىز مۇھەممەد دوست بىلەن ھاكىم جانابلىرىنىڭ ئورۇنباسالرى ئەمىرىڭىزنى كۈتۈپ، بىر ئېغىز سۆزىڭىزگە تەشنا ...

— سەۋەب؟ ...

— سەۋەب شۇكى، ھاكىم جانابلىرى سىزنى يوقلاۋېتىپتۇ ...

ئەبۇ نەسر مۇھەممەد خۇددى خاندا ھاۋا يېتىشمەۋاتقانداك بوغۇلۇپ، چوڭقۇر نەپەس ئالغاندىن كېيىن، سوغۇققىنا سورىدى:

— سىزنىڭ قۇتلۇق خانىدانىڭىزدا قونغىنىمىزنى مۇھەممەد دوست قانداق بىلىپ قايتتۇ؟

— سورىسام، «كانايچىنىڭ ئۆيىگە كانايچى، سۇنايچىنىڭ ئۆيىگە سۇنايچى كېلىدۇ» دەپ ئويلاپ، ئۈدۈل مۇشۇ يەرگە كېلىۋەردىم، دەيدۇ دوستىڭىز، ئۈستاز ...

قارىغاندا، ساختا تەكەللۇپلارغا ئوراپ - چىرمالغان سۆزلەرنى مەسخىرىۋازنىڭ توپىدەك ئېيتىپ ئويناشنىڭ ئەمدى ھاجىتى يوقتەك قىلىدۇ. مەسلىھەت، تەلپ، بۇيرۇق... ئالىي پەرمان شۇنداق: سەئىد ئەلى بىلەن نەسرەددىن خالىسا ھەسەن كەيپىنىڭ، خالىسا مۇھەممەد دوستىنىڭ خانىدانىدا تاڭغا قەدەر ھاردۇق چىقىرىدۇ ۋە تاڭ سەھەردە ھاكىم جانابلىرىنىڭ ھۇزۇرلىرىغا يېتىپ بارىدۇ. ئۇلارغا شەخسەن مۇھەممەد دوست جانابلىرى خىزمەتتە بولىدۇ. زامان ئەللامىسى بولسا، ئۆزى تېزلىك بىلەن بېرىپ، ھاكىم جانابلىرىنىڭ پەيزىلىك خانىدانىنى تېخىمۇ ئاۋات، دانا مەسلىھەتلىرى بىلەن مۇنەۋۋەر كۆڭۈللىرىنى تېخىمۇ يورۇق قىلىدۇ. تامام، باشقا گەپكە ئورۇن يوق! ...

باغداد خەلىپىسى بولمىسىمۇ، ھەرھالدا، ئوتتۇرا دەرىجىدىكى تۈرك سۇلتانىغا تەڭلەشكۈدەك ھەيۋەت، دەبدەبە بىلەن ھاكىمنىڭ ھۇزۇرىغا يول ئېلىۋېتىپ، ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنىڭ خىياللىرى قاناتلاندى. يا پەلەك! بۇ نە كۆرگۈلۈك بولدى ئەمدى؟! ئەنە ئاۋۇ ھەسەن كەيپىنىڭ پېقىرانە كۆلبىسىدە ئۆز ئۆيىدىكىدەك ھۇزۇر - ھالاۋەت ھېس قىلىپ، كۆڭلى ئەمدى ئارام تاپقىنىدا بۇنىسى قانداق «بەردار، بەردار»لىق؟! زامانە زورلىرىنىڭ دەستىمۇ، قىلچىمۇ شۇ قەدەر ئۇزۇن ۋە ئۆتكۈركى، ھەرقانداق جايغا مۆكۈنۈپ ياتساڭمۇ، سېنى دەرھال تاپقۇسىدۇر! ... ھاكىمنىڭ مۇددىئاسى نېمە؟ خەلىپەنى باغدادتەك بەيتۇل ھېكمەسى يوقتۇركى، «شۇنى باشقۇرۇڭ!» دەپ تاپشۇرىدىغان! ئىسمائىل سامانىي ياخشى نىيەتلەر بىلەن ئاساس سالغان سەلتەنەت تەختىنى بىر ئاماللار بىلەن قولغا كىرگۈزگەن پەدەر قۇش ① ھۆكۈمدار دەك «مەن ئىسكەندەرى سانىي ② مەن» دەپ دەۋا قىلىپ، ئۇنىڭغا «كېلىڭ، ئۇستاز، مېنىڭ باش مەسلىھەتچىم بولۇڭ! كەمىنە - ئىسكەندەرى سانىي، ئۆزلىرى - مۇئەللىمى سانىي ③ بولۇپ، بۇ دۆلەتنى ئىسكەندەر دۆلىتىدىن بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرەيلى!» دەپ «شاھانە ئىلتىپات» كۆرسەتمەكچىمۇ - يا؟ ... ئاشۇ نادان سامانىي ھۆكۈمدار، ئاشۇ مەنمەنچى پەدەر قۇش بىلمەيدۇكى، چاك - چېكىدىن سۆكۈلگەن خەلىپىلىك ھۇدۇدىدا، جۈملىدىن، مۇشۇ زېمىندا «مۇئەللىمى سانىي» بىر بولسا بىردۇر، يەنە بىر «مۇئەللىمى سانىي» چىقسا، تۆگە ئۆركىشىدەك مۇكچەيگەن زىممىسىدىكى تاغدەك ئېغىر يۈكنى ئۇنىڭغا بەجاندىل تاپشۇرۇپ، ئاخىرەت تەييارلىقى بىلەن مەشغۇل بولار ئىدى! لېكىن، قېنى ئاشۇ «مۇئەللىمى سانىي؟!» ئۇ ئاۋۇ سەئىد ئەلىمۇ، ھەسەن كەيپىمۇ، نەسرەددىنمۇ، مۇھەممەد دوستمۇ؟ ... نەچارە، ئۆزى يەككە - يالغۇز، تەنھا - يېگانە «مۇئەللىمى سانىي»، توغرىسى، «مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد!» لېكىن، بۇ ئۇلۇغ تۇران زېمىندا كىم كۆپ؟ «ئىسكەندەرى سانىي» كۆپ! بۇرۇنمۇ كۆپ ئىدى. خەلىپىلىك چاك - چېكىدىن سۆكۈلگەندىن كېيىن، يەنىمۇ كۆپەيدى. غەزىنەۋىيلەر سۇلتانى - بىر «ئىسكەندەرى سانىي»، خارەزمشاھ، تەبىئىكى، يەنە بىرى. بۇياقتا قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارى بۇغراخان، يەنى قەدىم تۈركىي تىلىدىكى باشقا بىر سۆز بىلەن ئېيتىلسا، «نار تۆگەخان» - «ئىسكەندەرى سانىي» لارنىڭ ئەڭ كاتتىسى! ... يەنە تۈركىي ئۇلۇسنىڭ نى - نى مەلىكۈش - شۇئارالىرى بۇ «ئىسكەندەرى سانىي» لارنىڭ كۆرسەتكەن كارامەتلىرىنى تەسۋىرلەپ داستانلارنى ئىجاد قىلسا ئەجەب ئەمەس! كىم بىلىدۇ، توپان سۈيى

① پەدەر قۇش - ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەنلەرنى كۆرسىتىدۇ. ② ئىسكەندەرى سانىي - ئىككىنچى ئىسكەندەر. ③ مۇئەللىمى سانىي - ئىككىنچى ئۇستاز.

بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا يامغۇر سۈيى بولسىمۇ يۈيۈپ تۇرغان مانا بۇ قەدىمىي شاش قەلئەسىدىن يەنە بىر «ئىسكەندەرى سانىي» چىقىپ كېلىۋاتامدۇ تېخى؟! ھەممىسى ئۆز خان كۆلەڭگىسى مەيدان، ئۆز خان — ئۆز بەگ ... ئۆزى ئۆزىگە بەگلىكنىڭ چەك - چېگراسى بارمۇ؟! ...

ھاكىمنىڭ ھۈزۈرىغا يېتىپ كەلگەنلىرىدە «جانابى ئالىيلىرى» نىڭ ئۆزلىرى كۈتۈۋېلىشقا چىقىپ، ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنىڭ مەپىدىن چوغدەك قىپقىزىل پايانداز ئۈستىگە چۈشۈشىگە ياردەملەشتى — دە، تېزلىك بىلەن ئىچكىرىگە باشلىدى ۋە لېۋى لېۋىگە تەگمەي ئەرزى ھالىنى باشلىۋەتتى: ...

— سىزدەك زامان ئەللامىسىنىڭ دانا مەسلىھەتلىرىگە شۇ تاپتا بەكمۇ، بەكمۇ موھتاجمەن، ئۇستاز! ئوچۇقنى ئېيتسام، ئەتە ئۆتكۈزمەكچى بولۇۋاتقان تويۇمنىڭ ھازىغا ئايلىنىپ قېلىشىدىن قاتتىق ئەنسىرەۋاتمەن. چۈنكى، بەگلىك ھودۇدىدىكى ئايغاقچىلار كەلتۈرگەن خەۋەرگە قارىغاندا، شۇ تاپتا قاراخانىيلارنىڭ خاقانى بۇغراخان ئوتتۇرا دەۋرى ئازىسىنىڭ تاشقىرىسىدا ئۆز قوشۇنى بىلەن ھۇجۇمغا تەل بولۇپ تۇرۇپتۇ! شەھەرنى زەبىت ئەتكەندىن كېيىن، بۇخاراغا، غەزنىگە، ئۈنئىدىن كېيىن باغدادقا قوشۇن تارتماقچىمىش! بۇ شۇم خەۋەرنىڭ ئۈستىگە قەدىردانىڭ مۇھەممەد دوست بىر خۇش خەۋەر كەلتۈردى، سىزدەك ئەقلى ئۆتكۈر زامان ئەللامىسىنىڭ ئۆز ئايىغلىرى بىلەن يۈرۈپ قەلئەگە كىرىپ كەلگىنى ئەزەل تەقدىرىنىڭ ياخشى پالى، ياراتقانىڭ ئىنايىتى بولۇپ تۇيۇلدى ماڭا! بۇ چىگىچىنى يېشىش جانابلىرىدەك ئۆتكۈر ئەقىل ساھىبىدىن باشقا ھېچكىم ھۆددىسىدىن چىقالمايدىغان مۈشكۈل مەسىلە دەپ ئويلاپ ...

ئەجەبا، پەيغەمبەر يېشىم بىلەن سۆيۈملۈك نەۋرەمنىڭ سۈننەت تويى ... ھازىغا ئايلىنارمۇ، ئۇستاز؟ ...

ھاكىمنىڭ ئاھۇزارى، گەرچە ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنىڭ غەزەپ ئوتىنى پەسەيتىمىسىمۇ، ئەسلىدىلا يۇمشاق، يىپەكتەك مۇلايىم كۆڭلىنى بىر ئاز بولسىمۇ يۇمشاتتى. شۇڭا، ئۇنىڭغا تەسەللى — تەسكىن بېرىشكە ئالدىرىدى: ...

— سەۋر قىلىڭ، ئەزىز دوستۇم! سەۋر بىلەن تەدبىر بەئەينى ئىككى قاناتتۇركى، ئادەم بالىسىنىڭ ھەرقانداق مۈشكۈلىنى ئاسان، ئۆزىنى قۇشتەك ئازاد قىلغاي. سەۋر بولسا، بىرەر تەدبىر تېپىلماي قالماست! ...

ئايىغ ئاستىغا قېلىن ئەرەب گىلەملىرى سېلىنغان، تاملارغا چوغدەك يال — يال تاۋلىنىپ تۇرغان قەدىمىي تۈركچە پەردە ۋە ھەر خىل ئىراننىڭ گىلەملىرى ئېسىلغان كۆركەم مېھمانخانىدىكى ياستۇقلۇق كۆرپىلەرگە ئولتۇرۇپ، مامۇق ياستۇقلارغا يۆلىنىپ پاتىھە ئوقۇلغاندىن كېيىن ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنىڭ يېنىدىلا ئولتۇرغان ھاكىم ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان خاس كىشىلىرىگە بۇيرۇدى: ...

— ھەممىڭلارغا رۇخسەت! ئەللامە بىلەن ئىككىمىزنىڭ سۆھبىتىمىزنى ھېچكىم بۇزغۇچى بولمىسۇن! ...

ئۇلار خالىي قېلىشقاندىن كېيىن، ئەبۇ نەسر مۇھەممەد ھاكىمنىڭ ئۆزىنى بوغۇزىدىن ئېلىپ پىچاقسىز سويۇشىنى ياخشى چۈشەنگەنلىكى ئۈچۈن ئېتىنى بۇرۇنراق قامچىلاشنى لايىق كۆردى: ...

— قېنى، سۆزلىسىلە تەخسىر، كۆڭۈللىرىدە قانداق ئويلىرى، قانداق مەخپىي پىلانلىرى، پىنھان مۇددىئالىرى بار؟ ... ئەگىتىپ ئولتۇرماي، گەپنىڭ پوسكاللىسىنى ئېيتسىلا! ...

ھاكىم ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنىڭ يېنىدىن تۇرۇپ، نازۇ نېمەتلەرگە لىق تولغان شەھەرنى ئايلىنىپ

— بۇ قىزىق ئىشقا، تەخسىر! مەن ئوقۇي، سىز ئاڭلاڭ: «مەنكى قاراخانىيلار سەلتەنەتنىڭ خاقانى بۇغراخان جانابى ھاكىمغا بۇيرۇيمەن: مۇئەللىمى سانى ئەبۇ نەسر مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى تارخان ئىبنى ئۈزلۈغ ئەل - فارابى ئەت - تۈركىي ھۈزۈرۈمغا جۈنتىلىسۇن، بولمىسا قەلئەنىڭ كۈلى كۆككە سورۇلىدۇ!» قانداق قىلىمىز ئەمدى، تەخسىر! ئەبۇ نەسر مۇھەممەد ئورنىدىن يەڭگىل قوزغىلىپ، مېيىقىدا كۈلدى: — نېمە قىلاتتىڭىز، خۇداغا شۈكۈر قىلىسىز - دە، ئەزىز دوستۇم! خۇدانىڭ مۈشكۈلىڭىزنى ئاسانلاشتۇرغىنى شۇغۇ، ئاخىر! قەدىمىي قەلئەيڭىزگە تۆلەنگەن بەدەل كەمىندەك غېرىب بىر مۇساپىر بولسا، نېمە يامىنى بار؟ ئاددىيغىنا مىس چاقىنى تىللا باھاسىدا ئوتكۈزگىنىڭىزدىن سۆيۈنمەيسىز، ئەزىز بۇرادەر؟ ... ھاكىم ئۇنىڭ كىنايىسىنى پۈتۈنلەي چۈشەنمىدى ياكى ئۆزىنى چۈشەنمىگەنگە سېلىپ، مەۋقەسى ۋە يېشىغا ياراشمايدىغان ھالەتتە كۈچۈكلەندى: — سىز نېمە دەيسىڭىز شۇ تەخسىر، پەقەت جانابلىرىنى تۈزۈكرەك مېھمان قىلىپ ئۈلگۈرەلمەي ئارماندا قالدىم - دە! ئەتىكى تويۇمنىڭ ئەڭ ئەزىز مېھمىنى ئۆزىڭىز بولار ئىدىڭىز. كۆرمەيسىز بۇ ئىشنى، كۈتۈلمىگەن تەلەپكار چىقىپ! ... يەنە بىر قېتىمدا بىمالال قوندىغان بولۇپ كېلىڭ، بولامدۇ، خاتىرجەم بىر سۆھبەتلىشەيلى ...! كاشكى، بۇ گەپلەرنى قۇلاقلىرى ئاڭلىمىسا، گاس بولسا! كاشكى بۇ كۆزلەر كور بولسا ھەم كۆرمىسەڭ، ھەم كۆيمىسەڭ! باياتىنلا «پۈتۈن ئۇلۇسنىڭ مەركىزى ئۈزۈم مەن!» دەپ دەۋا قىلىۋاتقان مانا بۇ گۇمراھ بەندەڭنى شۇ قەدەر ئەرزىمەس، كۆڭلى تار قىلىپ ياراتتىڭمۇ، خۇداۋەندە كەرىم! يەنە تېخى شۇ خۇي - پەيلى بىلەن پۈتۈن ئۇلۇسقا باش - قاش بولارمىش بۇ نادان! ... ئۇزاققا سوزۇلغان ياسالما ۋە ساختا تەكەللۇپلار، ئۆتۈنۈش - ئۆزىخاھلىقلاردىن كېيىن، ئەبۇ نەسر مۇھەممەد ئۆزىنى يەنە قەدىمىي شاش قەلئەسىنىڭ كوچىلىرىدا، لېكىن بۇ قېتىم پىيادە ياكى سايىۋەنلىك مەپىدە ئەمەس، بەھەيۋەت تۆگىنىڭ قوش ئۆركىشى ئۈستىگە مەزمۇت قىلىپ ئورنىتىلغان تەختىر ئۆزىنىڭ ئىچىدە كۆردى. ئوردىدىن چىقىپ، كوچىدا كېتىۋاتقان فارابىنىڭ خىياللىرى يەنە چېچىلدى: قېنى بۇ جاننىڭ ئارامى؟! قاياققا ئالدىرىماقتىسەن، ئەي نار تۆگە؟ قاياغا ئالدىرىماقتىسەن، ئەي قەدىمىي شاش؟ «قاياققا ئالدىرىماقتىسەن، غوۋغالىق زامان؟!» مېنى سالغىنىڭ تېشىدەك يەنە قاياققا ئاتماقچىسەن، ئەي ئالەمنىڭ ئىگىسى؟! بۇ قاراخانىيلار سەلتەنەتنىڭ خاقانى بۇغراخان دېگىنى قۇتۇرغان ياۋا تۆگە بولسىچۇ مۇبادا؟ ئوتتۇرا دەۋرۋازىسىدىن تاشقىرىدىكى تۈزلەڭلىككە تىكىلگەن بېھىساب چېدىرلارنى ئارىلاپ بېرىپ، شاھانە ئاپپاق چېدىر ئالدىدا چۆككەن تۆگە، ھەتتا ئۇيقۇسىدىمۇ سەگەكلىكىنى يوقاتمايدىغان ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنى تېخىمۇ سەگەكلەشتۈردى. ئىچكىرىگە كىرىپ، چېدىر تۈرىدىكى تەخت ئۈستىدە سۆلەت - سالاپەت بىلەن ئولتۇرغان، دەرھەقىقەت، تۆگىدەك بەھەيۋەت بۇغراخانغا قائىدىگە مۇۋاپىق تەزىمىنى بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆزلىرىگە دادىل ۋە سىناق نەزىرى بىلەن تىكىلدى: «قېنى بۇ ئىسكەندەرى سانى، نە كارامەت كۆرسىتەركىن؟» — مەن ئىسكەندەرى سانى ئەمەسمەن! مۇھەممەد ئەلەيھىسسالاممۇ ئەمەسمەن! ئۆز نامىم بار —

بۇغراخانمەن ! پەقەت مېنى تۆگىدەك بۇرنۇمدىن يىپ ئۆتكۈزۈپ، كۆڭلى خالىغان تەرەپكە يېتىلەيمەن، دېگەنلەر ئاۋارە بولىدۇ ! سەنمۇ بىھۇدە ئاۋارە بولما ! ئەگەر راستلا زامان ئەللامىسى ئەبۇ نەسر مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزلۇغ ئەل - فارابىي ئەت - تۈركىي بولساڭ، خۇدانى گۇۋاھ قىلىپ تۇرۇپ، ھەق سۆزۈڭنى ئېيتقىنچۇ، «ئەلقىساسۇ مىنەلھەق» دېگەن گەپ توغرىمۇ؟ ! ئەگەر توغرا بولسا، قۇتەيبەدەك ياۋۇز باسقۇنچىلار دىننى دەستەك قىلىپ، بۇ ئۇلۇسنى قان قاقشىتىپ، بەختسىزلىك ئۈستىگە بەختسىزلىك كەلتۈرۈپ، قان تۆككەنلىرى ئۈچۈن ئاشۇ باسقۇنچىلاردىن ئىلگىرى بولسۇن، كېيىن بولسۇن، قىساس ئېلىشقا ھەققىمىز بارمۇ - يوقمۇ؟ ئېشەكنىڭ قۇلىقىغا تەمبۇر چالىمەن ياكى تۆگىنىڭ بۇرنىغا قوڭغۇراق ئاسمەن دەپ خام خىياللاردا بولما ! گەپنىڭ نەق يېرىنى ئېيت ! ...

بۇ چوپانلارغا خاس ساددىراق، لېكىن دىل قەرىدىن چىقىۋاتقان گەپلەرنىڭ تېگىنى دەڭسەپ كۆرۈپ، ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنىڭ 63 يىللىق، ياق، نەچچە مىڭ يىللىق تومۇرلىرىدىكى قېنى دولقۇنلاپ كەتكەندەك بولدى. بىردىنلا دىلى يۇمشاپ، كۆزلىرىدە ياش تامچىلىرى لىغىرلىدى. ئىچ - ئىچىدىن بىر ئىنسا ئويغىنىپ، بوغۇزىغا تاشتەك تىقىلدى. ئەمما، ئۇ ھېسسىياتىنى تىزگىنلەپ، ۋەزىمىن ئاۋازدا تىلغا كىردى:

— خاقانم ! ... يۈز كەررە، مىڭ كەررە ھەقىقىسىز، خاقانم ! پەقەت بۇ ئاجىز بەندىنىڭ بىر ئەندىشىسى باركى، جەھل - جاھالەت بىلەن چىگىلگەن تۈگۈنلەر جەھل - جاھالەت بىلەن ئەمەس، خۇددى سىزدەك غەيرەت - شىجائەت بىلەن، لېكىن ھەرگىزمۇ قىلىچ، ھەتتا قەلەم ۋە ياكى تىل بىلەن ئەمەس، ئەقىل بىلەن يېشىلگەي ! ئەقىل ئاجىز قالغان جايدىلا ئاجىز بەندىنىڭ تىلى ئويناقلاپ، قولى قەلەم ۋە ياكى قىلىچ دەستىسىنى تۇتقاي. تىل بىلەن قەلەمنى ئادالەت خىزمىتىگە قويۇشنىڭ ئىختىيارىغۇ بەندىسىدە، لېكىن قىلىچ ئادالەت قورالى بولمىغاي، گەرچە ئۇ ئادالەت قىلىچى بولسىمۇ ! چۈنكى، ئادالەت مەنزىلى ئۆلۈم ئەمەس، تىرىكلىك ناخشىسىنى ئېيتماق، يەر يۈزىدە ئادالەتتىن سىرت، ئۆزۈڭنىڭ باتۇر ئەزەللىكىڭنى بارچىنىڭ كۆزىگە كۆرسەتمەكتۇر. ئەزلەرنىڭ قىدىرغان ئادالەت مەنزىلى ئەقىلدۇر ! ...

بۇغراخان تېزلىك بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، زەرباب تونىنىڭ ئېتىكىنى ئەسەبىيلىك بىلەن شىلكىدى:

— ئۇنداقتا ماڭا ئەقىل بەر، زامان ئەللامىسى !

بەجاندىل، جانابى ئالىيلىرى ! دېمىسىمۇ، پېقىردا ئەقىلدىن باشقا بېرىدىغان ھېچقانداق بايلىق يوقتۇر. مېنىڭ ئاجىز ئەقىلم يېتىپ بارغان بىر ئادالەت مەنزىلى شۈكى، زۇلۇمنى زۇلۇم بىلەن، زوراۋانلىقنى زوراۋانلىق بىلەن يېڭىپ، قاننى قان بىلەن يۇيۇپ بولمىغاي. «قانغا قان، جانغا جان» دېگەن گەپ جاھىلىيەت زامانلىرىنىڭ ئەقىدىسىدۇر. قان سۇ بىلەن يۇيۇلغاي. ئادەم بالىسىنىڭ ئۆمرى - ئاقار سۇ. ھەرقانداق يامانلىق ئاقىۋەت ياخشىلىق ئالدىدا يېڭىلگەي. «ياخشىلىق قىل - دە، سۇغا سال، يېلىق بىلەر، يېلىق بىلمىسە، خەلق بىلەر». «يامانلىقنى ياخشىلىق بىلەن يەڭ»، «ئوڭ يۈزۈڭگە ئۇرغانغا سول يۈزۈڭنى تۈتۈپ بەر» دەپ ياشايدىغان باغرى كەڭلىكتە بىنەزىر بۇ ئۇلۇس ھەمىشە ياراتقانىنىڭ پاناھى ۋە قوغدىشىدىكى ئۆز بەندىلىرىدۇر. خۇداغا مىڭ قەتلە شۈكۈرلەر بولغايكى، مانا، ئىككى ئەسىردىن بۇيان ئۇنىڭ كالامۇللادەك بىقىياس تۆھپىسى كۆڭۈللىرىمىزنى مۇنەۋۋەر قىلماقتا ! ...

بولسام، دەپمەك، ئەرەبىستاندا ئۆتكەن 40 يىللىق ئۆمرۈم زايە كەتمەپتۇ. باشتا ئېيتقان ئاشۇ بىر سۆزۈمگە قايتىپ، تەكرار ئېيتىمەن، خاقانىم: باغدادى لەتپىكە، مەككەنى مۇكەررەمە بىلەن مەدىنەنى مۇنەۋۋەرەگە دۈشمەن ئەمەس، دوست سۈپىتىدە — مۇھەممەدىيارۇ مۇھەممەددوست بولۇپ بېرىش، قىلىچ ئەمەس، قەلەم، تىل ۋە ئەقىل بىلەن بېرىش ياخشىراق تۇر! —

— قايسى تىل بىلەن، زامان ئەللامىسى؟! قىسىلىپ — پۈكۈلۈپ، تىلىملىنىپ، ئۈستىگە تۈز سېپىلىپ، قاقلانغان بېلىقتەك قاقشالغا ئايلانغان ھازىرقى تۈركىي تىل بىلەنمۇ؟! —

— كىنايىڭىزدا جان بار، ئەلۋەتتە. كەينىمۇ ئۆزۈمنىڭ 40 يىل جەريانىدا قەلەم تەۋرىتىپ، ئەقىل ئىشلىتىپ چەككەن چەكسىز زەخمەت — مۇشەققەتلىرىمنىڭ مەھسۇللىرىنى ئەرەب تىلىدا ئەمەس، تۈركىي تىلدا يازسام بولماسمىدى، دەپ كۆپ ئەپسۇس — نادامەتلەرنى چېكىمەن. بىلىمدىم، كەلگۈسى ئەۋلادلار مېنىڭ بۇ ئەپسۇس — نادامەتلىرىم، بۇ پۇشايمانلىرىمنى توغرا چۈشىنىپ، قوبۇل قىلارمىكەن — تاڭ؟ نە چارە، بولۇپمۇ كېيىنكى ئىككى ئەسىر مابەينىدىكى ئادەتكە ئاساسەن، ئەرەب تىلى — ئىلىم — پەن تىلى، پارىسى تىلى — شېئىرىيەت تىلى، تۈركىي تىلى — ھەرپ — زەرب تىلى سۈپىتىدە قارار تاپتى. شۇ سەۋەبلىك ئانا تىلىمىز كۆرپە — تۆشەك، ئۆي — جاي، نېرى بارسا، قىلىچ — قالقان ئەتراپىدا ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭغا كۆپىنچە ھاللاردا ئەرەب بىلەن پارس ئەمەس، بىز ئۆزىمىز ئەيىبدارمىز. ئالىملىرىمىزنىڭ مۇشەققەتلەر بىلەن قەدىمىي لاتىن، سانسكرىت ۋە باشقا تىللاردىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئىلىم خەزىنىلىرىنى يەنىمۇ كۆپرەك رىيازەت چېكىپ تۈركىي تىلىغىمۇ ئۆرۈشكە ئەقلى يەتمەي، تەييارغا ھەييار بولۇپ قېلىۋاتقانلىرى سەۋەب بۇنىڭغا! ناۋادا مېنىڭ ئۈستازلىرىمنى يامان ئاتلىق قىلىشقا سەرپلەنگەن كۈچۈم شۇ ئىشقا سەرپلەنگۈدەك بولسا، ئاجايىپ بەلەن ئىش بولغان بولاتتى. بىزنىڭ تىلىمىزنى شېئىرىيەت ۋە ئىلىم — پەن تىلىغا ئايلاندۇرۇشنىڭ ئىختىيارىمۇ، ئەلەمدۈلىلا، ئۆزىمىزدىدۇر.

ئۆتكۈر قەلەم، تىل ۋە ئەقىل ساھىبلىرى ئۇلۇسنىڭ ھۈلى، تۈۋرۈكى، ئۆزلۈكىدۇر. ئۇ ھۇل بىلەن تىرىكدۇر...! —

بۇغراخان ئۆز تەختىدە يەنە قەدىدىنى تىكلەپ ئولتۇردى. قامىتىنى كېرىپ، تۆگىنىڭ تاپىنىدەك مەزمۇت قوللىرىنى تەختنىڭ يۆلەنچۈكىگە قاتتىق تېرىدى: —

— بۇ سۆزلىرىڭ بىلەن مېنىڭ باغداد خەلىپىسىنىڭ لەشكىرىنى يېڭىشى مۇقەررەر بولغان قوشۇنۇمنى تارمار كەلتۈردۈڭ، زامان ئەللامىسى! ئوچۇقىنى ئېيتسام، شاش قەلئەسىنى زەبىت ئېتىپ، سامانىيلار ۋە غەزەنەۋىيلەرنىڭ دۆلىتىنى ئىگىلەپ، باغدادقا قوشۇن تارتىش پىكرىدىن پۈتۈنلەي ۋاز كەچتىم — دە، سەن ئېيتقان يول بىلەن مېڭىشقا نىيەت قىلدىم. كۆڭلۈڭدە نېمىلا ئىستىكىڭ، تىلىكىڭ، ئۆتۈنۈشۈڭ، تەكلىپىڭ، ھەتتاكى تەلپىڭ بولسا، راستىنى ئېيت! مېنىڭمۇ كۆڭلۈمدە بۇ ئۇلۇسنىڭ جاھان ئايۋانىدا تېزىرەك قەدىدىنى راسلاپ، پاراۋانلىققا ئېرىشىشىدىن ئۇلۇغراق تىلىكىم يوق، ئاخىر، زامان ئەللامىسى!

ئەبۇ نەسر مۇھەممەدنىڭ يۈرىكى دولقۇنلىدى. — خىتاب قىلدى ئۇ قاتتىق ھاياجانلىنىپ، — سىز ئىسكەندەرى سانىي

بولمىغىنىڭىزدەك، كەمىنىمۇ تىستىرونىدەك ناتىق ئەمەسمەن. لېكىن، ئۇلۇسنىڭ پاراۋانلىقى خۇسۇسىدا سۆز بولغىنىدا، شۇ تاپتا تىستىرونى يېرىم يولدا قالدۇرۇپ كېتىشكە ئۆزۈمدە مەجبۇرىيەت سەزمەكتىمەن. چۈنكى، بۇ ئۇلۇسنىڭ يەلكىسى ئاپتاپ، بېشى بەخت قۇشى، ئۆزى پاراۋانلىق كۆرۈشكە، بولۇپمۇ ھازىر ھەر جەھەتتىن موھتاج ھەم بۇنىڭغا لايىقتۇر! سىزدىن بەخت سوراپ تۇرغان ئۇلۇسقا بەخت بەرمەكچى بولىشىڭىز، مەن سۆزلەي سىز ئاڭلاڭ!

كۆڭلۈمدىكى ئەڭ چوڭ ئۆتۈنۈشۈم شۇكى، ئەگەر ھۆددىسىدىن چىقىشىڭىز، ھېچقاچان ئەزىزنى خار قىلمىغايىسىز! ئەنە شۇ چاغدا ئاللاتائالا سىزنىمۇ ئەزىز — مۇكەررەم قىلغاي! بۇخارايى شەرىپتە ئىسمائىل سامانىي ھەزرەتلىرىگە «دۇنيا تۇرغۇچە تۇرغاي» دەپ تىكلەنگەن ئاجايىپ بىر مەقبەرىنى كۆرۈپ لال بولۇپ قالدىم. لېكىن، بۇنداق مەقبەرىلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈش قىيىن ئىش ئەمەس. ئىسكەندەرى سانىي ۋە ياكى يەنە بىر نوشرىۋانى ئادىل بولۇشۇمۇ قىيىن ئەمەس! بىلىسىز، مۇشۇ ۋاقىتقا قەدەر ھۆكۈمدارلارنىڭ ئەۋلىياسى يوقتۇر. سىز بۇ ئۇلۇس تارىخىدىكى بىرىنچى ئەۋلىيا ھۆكۈمدار بولۇڭكى، تاكى كەلگۈسى ئەۋلادلار سىزنى «بۇغراخان» ياكى «قاراخان» دەپ ئەمەس، «ئەۋلىيا ئاتا» دەپ تىلغا ئالسۇن! كىمىنى بەخت بەرسەن؟ سىزنىڭچە، بۇنىڭ ئۈچۈن نېمە قىلىمىقىم كېرەك؟

يەنە تەكرارلايمەن: بۇنىڭ ئۈچۈن ئاۋۋال ئەزىزنى خار قىلماسلىقىڭىز كېرەك! ھەقتائالا ئەزىز — مۇكەررەم قىلىپ ياراتقان ئادەم بالىسىنى، جۈملىدىن، مۇھەممەدى مۇستاپادەك كامىل ئىنسانلىق ئەرشىگە كۆتۈرۈلۈشىگە ئەستايىدىل ئىنتىلىپ ياشاۋاتقان زەخمەتكەش ئەزىز — ئەۋلىيالارنى، پېقىرۇ — ھەقىرلەرنى خارۋاز قىلماڭ! مەدەتكە زارلارغا مەدەت قولىڭىزنى سوزمىسىڭىزمۇ، ئۇلارنى خارلاشتىن ئۆزىڭىزنى تارتىڭ! يوقسۇللارنى بايلارنىڭ ئىسكەنجىسىگە تاپشۇرۇپ قويماڭ! ئونتۇماڭكى، سەلتەنەتنىڭ ئۇلۇغلىقى ئالدى بىلەن ئۇنىڭدا سەدىقە سوراپ تۇرغان گادايىنىڭ بار — يوقلۇقى، ئاز — كۆپلۈكى بىلەن بەلگىلىنۈر ۋە يەنە ئونتۇماڭكى، ئۇلۇس دۆلەتنىڭ خىزمىتىدە ئەمەس، بەلكى ئەكسىچە، دۆلەت ئۇلۇسنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، ئۇنى تەشكىل قىلغۇچى ھەربىر ئىنساننى، جۈملىدىن، ئۇلۇسنىڭ دەردىنى ئۆز دەردى دەپ بىلگەن ئەزىز ئىنساننى ئۆز ھىمايىسىگە ئالمىقى كېرەكتۇر! ھەممەت، ھەممەت، ھەممەت...

خاقانىم! ياراتقۇچى نەزەر قىلغان زەخمەتكەش ۋە جاپاكەش بەندىلەرنىڭ ئەڭ پېقىرلىرى قەلەم ئەھلى بولۇر. خۇدامۇ «سەندىن ھەرىكەت، مەندىن بەرىكەت» دېگەن، ئەگەر سىز ھامىي ھۆكۈمدار سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلىشىڭىز، ياراتقۇچىنىڭ بەرىكىتى بىلەن بۇ ئەزىز — مۇقەددەس تۇپراقتا، ئەنە ئاۋۋال بالاساغۇن، يەسىسى، يۈكئەك، ئوتتار، سەريام، ھىراتۇ بەلخ، مانا بۇ شاش، باشقا قەلئە، كەنت ۋە شەھەرلىرىمىزدە، ھەتتاكى بىھېساب قىشلاقلرىمىزدا شۇنداق شائىرۇناسىرلار يېتىشىپ چىققايسى، ئۇلار تۈركىي سۆز كۆركى ۋە تۈركىي ئۇلۇسنىڭ قەددى — كامالىنى جاھانغا كۆز — كۆز قىلغاي!

لېكىن، شۇنداق بىر ئاددىي ھەقىقەتنى ئونتۇماڭكى، ئۇلۇس ئىپتىتار: «گادايىنىڭ دۈشمىنى گاداي بولۇر». مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، قەلەمكەشنىڭ دۈشمىنىمۇ قەلەمكەشتۇر. سىز مۇھەممەدىيارلار بىلەن مۇھەممەددوستلارنى مۇھەممەدنىڭ دۈشمەنلىرىگە يەم قىلىپ، قوينىڭ تەقدىرىنى بۆرىگە تاپشۇرۇپ قويماڭ. ئەكسىچە، قىلىچتىن ئۆتكۈررەك قەلەمدە قىلىچتىن ئۆتكۈررەك سۆزنى يېزىۋاتقان ياخشى سۆزنىڭ گادايلىرىغا ئۆزىڭىز پاناھ، ھامىي، باش بولۇڭ. ئەنە شۇ چاغدا خۇدانى ياد ئېتىپ، پېشانىسى

تاراپ، ئىلغاپ - سايلاپ، دىل گۆھىرى ۋە ئەقىل جەۋھىرىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىزچىل ئىنتىلىپ ياشىدىم. ئۇلارنى ئەرەب تىلىدىكى رسالە ۋە شەرھىلىرىمگە كۆڭۈلدىكىدەك سىغدۇرالمىدىم. ئەمدى خۇدا ئۆمۈر بەرسە، 50 يىل جەملىگەن پىكرىمنىڭ قايمىقىنى ئانا تىلىمدا يارىتىپ، «ئالپامىش» بىلەن «گور ئوغلى» دەك بىر داستانغا تۆكسەم دېگەن ئارزۇيۇم بار! ... نە چارە، دەرد بارۇ، دەرمان يوق. ئۆزۈمنى شۇنچە دەرمانسىزلاندۇرغىنىم كەمدەك، ئەمدى سىزنىڭمۇ چىللىڭىزنى قۇرۇتمىغىنىم لايىق، دېگەن ئەندىشىدە سۆزۈمنى قىسقا قىلماقچىمەن. ھەرھالدا، زۇلۇم - زوراۋانلىق قىلىچىنى سۇندۇرۇپ، ئۇلۇسنى بىر پۈتۈن خەلق - كەم - كوتىسىز ئۇلۇسقا ئايلاندۇرۇشقا قادىر ئۈچ ئۆتكۈر قورال - قەلەم، تىل ۋە ئەقىلنى ئىشلىتىش يوللىرى خۇسۇسىدىكى ئۆز خۇلاسىلىرىمنى ئېنىق - تىنىق يورۇتۇشقا ئۇرۇندۇم. ئاجىز بەندىنىڭ ئەقلى يەتكەن شۇ ھەق سۆزلەر روياپقا چىقسا، ئىنشائاللا، كەمىنە ئارزۇ قىلغان كامىل ئىنسانلار ياشىغۇچى پازىل شەھەرلەردىن ئىبارەت يېتۈك ئۇلۇس بۇ زېمىندا مۇستەھكەم قارار تاپقاي ۋە ھەمىشە بەرقارار بولغاي!

ئاھ، خاقانىم، خاقانىم! پېقىرنىڭ نەقەدەر بۈيۈك ئارزۇلىرى بارلىقىنى بىلىشىڭىز ئىدى! ئەڭ چوڭ ئارزۇيۇم، ئۈمىدىم، ئىستىكىم، تىلىكىم، ئىشەنچىم شۇكى، قاچانلاردۇر بۇ مۇقەددەس زېمىندا شۇنداق بىر جەمئىيەت بەرپا قىلغايكى، ئۇنىڭدا ئادەم بالىسى ئادەم بالىسىنى، مىللەت مىللەتنى، ئۇلۇس ئۇلۇسنى يەكلەپ، چەكلەپ، خار - زار قىلىپ، ناچار ئەھۋالغا سالمىغاي، ھەتتا زىغىرچە بولسىمۇ كەمىستىپ، نازۇك كۆڭۈللەرگە تېرىقچىمۇ ئازار يەتكۈزۈلمىگەي! بۇ جەمئىيەتتە، بۇ ئۇلۇستا، بۇ پازىل شەھەر ئەھلىدە دىلئازارلىق دېگەن بالا يوقىلىپ پۈتۈنلەي قۇرۇپ تۈگىگەي. ئەقەللىيسى، ئادەم ئۆزىدەك بىر ئادەم بالىسىنىڭ كۆڭلىدە مالاللىق پەيدا قىلىش ئەمەس، ھەتتاكى چۈمۈلىدەك زەخمەتكەش ۋە بىئازار جانىۋارلارغىمۇ ئازار بېرىلمىگەي. ئەنە شۇ چاغدا ئادەم بالىسى، مۇقەررەركى، ئۆزىنىڭ تىرىكلىكىدىن بىزار ئەمەس، كەم - كوتىسىز بەختىيار بولغاي! ... يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ ھودۇدتا جاھالەت، قاباھەت، زالالەت، نەپرەت، مالاھەت ... دېگەندەك شەيتانىي ئىللەتلەر ئەمەس، مۇھەببەت، ھەيرەت، دىيانەت، ساخاۋەت، شەپقەت، ئادالەت، ئارىيەت ... دېگەندەك ھەممە ئىنسانىي پەزىلەتلەرنى ئۇلۇغلاپ بېشىغا كۆتۈرگۈچى كامىل ئىنسانلاردىن ئىبارەت يېتۈك ئىنسانىيەت ھامان بىر كۈنى ئۆز ئورنىنى تاپقاي! بىزنىڭ ئۇلۇسىمىز بولسا، بىر - بىرىدىن ئاتىسىنىڭ خۇنىنى سوراپ تۇرغان خۇنخورلار، كىمىدىندۇر ئەلەم، ئۆچ، قىساس ئېلىشقا قاتتىق بېرىلگەن قىساسخورلار، ئۆزگىلەرنى رەنجىتىشتىن سۆيۈنىدىغان كۆڭلى قارا خۇداسىزىلار، بىرى بىرىنىڭ كۈشەندىلىرى يولمىش قانخورلار، «مەن! مەن!» دەپ نەپەس ئېلىپ، نەپەس چىقارغۇچى ئازغۇنلار ۋە بالايى نەپەس بەندىلىرىدىن تەشكىل تاپقان ئالسىمان ئەمەس، «ئېلىم، يۇرتۇم، خەلقىم!» دەپ يېنىپ - لاۋۇلداپ، كۆيۈپ - كۆيۈنۈپ ياشايدىغان پىدائىي زاتلارنىڭ ھەر جەھەتتىن يېتۈك جەمئىيەتنى بەرپا قىلغاي. بۇ جەمئىيەت ۋە بۇ مۇقەددەس تۇپراق ئۆز ئارا جاڭجال - ئىزالار، تاج - تەخت تالاشلىرى، ئۇرۇش - قىرغىنلار ئوچىقى ئەمەس، ئۇلۇسلار ئارا بېتىملەر، ئومۇم ئىنسانىي سۈلھىلەر، دوستانە مۇزاكىرىلەر، ئەبەدىي قېرىنداشلىق ئەھدىنامىلىرى ئىمزالىنىدىغان تىنچلىق - بەرقارارلىق، ئېھتىل - ئىناقلىق، بەخت - سائادەت ۋە پاراۋانلىقنىڭ ئەبەدىي گۈلشىنى بولغاي! بۇ بوستان سەھنىدە بەختى كۈلگەن يېتۈك نەسلىمىز سىز ۋە بىزدەك ئەجدادلىرىنى ئەلەم بىلەن

تاھىر قاھار (ئۆزبېكىستان)

ئەھمەد يەسسەۋىي

ئۆزبېكىستاندىن ئۇيغۇر چىلاشتۇرغۇچى: دىئارام باھاۋىدىن

ئەھمەد يەسسەۋىي — پۈتۈن دۇنيا تۈركلىرىنىڭ بۈيۈك شائىرى، ئۇنىڭ ئۇلۇغلىقىنى ئالىملار مۇنداق ئىزاھلىدى: ئۇ زات تۈرك — ئىسلام دۇنياسىدىكى تۇنجى تەسەۋۋۇپچى. ئۇ ئۆزىگە مەخسۇس بىر پەلسەپىۋى ئۇقۇم ياراتقۇچى شائىر سۈپىتىدە شۆھرەت تاپتى. ھەممىگە مەلۇمكى، يەسى — تۈرلۈك دەۋرلەردە تۈرلۈك دۆلەتلەرنىڭ مەركىزى بولغان. مىلادىيەدىن ئاۋۋال بولسا ھۇنلارنىڭ جاھانگىر شاھى يەنى دۇنيا ئىلمىدە ئوغۇزخان دەپ ئاتالغان باتۇر تەڭرىقۇت دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان. دېمەك، نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان شۆھرەتلىك دۆلەتلەرنىڭ ئالدى بولۇپ كەلگەن يەسىدە بۈيۈك شائىر ئەھمەد يەسسەۋىينىڭ يېتىشىپ چىقىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

يەسى ئۆز ۋاقتىدا مەشھۇر شەھەر ئىدى، ئەھمەد يەسسەۋىي ئۆز نام — شەرىپى بىلەن بۇ شەھەرنى دۇنياغا تېخىمۇ تونۇتتى، ئەلۋەتتە. بۇ زاتنىڭ كىملىكى، ھاياتى ھەركىمنى قىزىقتۇرىدۇ. ق. كۈپرېلىزادىنىڭ يېزىشىچە، ئەھمەد يەسسەۋىي ئاقسۇدىن 176 چاقىرىم يىراقلىقتىكى سايرام تەۋەسىدە تۇغۇلغان، شائىرنىڭ ئۇستازى ئارسلان بابا شۇ دەۋردىن باشلاپ ئەھمەدنىڭ مەنىۋى تەربىيەسى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان.

ئەھمەدنىڭ ئاتىسى شەيخ ئىبراھىم (ئىلياس بابا — ئەھمەد يەسسەۋىينىڭ چوڭ ئاتىسى، شەيخ ئىبراھىم بولسا ئاتىسى. ئەھمەدنىڭ ئانىسى — ئايىشە خاتۇن بولسا مۇسا شەيخنىڭ قىزى). سايرامنىڭ چوڭ ماشايخلىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ ئۆز خەلقىدىن بىرى، يەنى مۇسا شەيخنىڭ قىزى ئايىشەگە ئۆيلەندى، ئۇلار ئىككى بالىلىق بولدى، چوڭى قىز بولۇپ، ئۇنىڭغا گەۋھەرى شاھناز دەپ ئىسىم قويدى، كېيىن ئەھمەد تۇغۇلدى. ئەھمەد يەتتە ياشقا كىرگەن يىلى ئاتىسى ۋاپات بولدى. تەزكىرىلەردە ئەھمەدنىڭ كېيىن غوجا دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق سۆزلىنىدۇ:

ئاشۇ دەۋردە سايرام ئاھالىسى ئۈچ ئۈرۈك، ئۈچ سىنىپقا بۆلۈنگەن. بىرىنچىسى، نىسبەتەن چوڭ شاھلارغا بېرىپ تاقالغۇچى «شاھ» ئۈرۈكى؛ ئىككىنچىسى، ئەمىر ۋە مىرزىلارغا باغلىق «ئەمىر» ئۈرۈكى؛ ئۈچىنچىسى، ئەجدادلىرىنى ھەزرەت ئەلىگە باغلايدىغان «غوجا» ئۈرۈكى. غوجا ئۈرۈكى تەبىئىي ھالدا باشقا ئۈرۈكلەردىن شەرەپلىك بولغان. غوجىلار ئۆزلىرىنى ئىمام مۇھەممەد ھەنەفىي ئەۋلادلىرىدىن دەپ ھېسابلىغان (موللا مۇسا بىننى موللا ئىسا سايرامىينىڭ «تارىخى ئەمىنىيە» سىدە بۇ ھەقتە كەڭ

«دىۋانى ھېكمەت» تە يېزىلىشىچە، غوجا ئەھمەد 26 يېشىدا سەۋداغا مۇپتىلا بولغان. خۇددى مەنسۇر ھەللاجىدەك دىدار ئۈچۈن دەردلەرگە مۇپتىلا بولغان. ئۇ «زاتى ئاۋۋال غوجامەن، ساڭا سېغىنىپ كەلدىم» ماۋزۇلۇق شېئىرىدا ئۇستازى يۈسۈف ھەمەدانى بىلەن 27 ياشقا كىرگەندە ئۇچراشقىنىنى بايان قىلىدۇ. يۈسۈف ھەمەدانى يەسسەۋىينىڭ ئۇستازى بولغىنى ھەققىدە پارسچە بىر شېئىرمۇ بار.

تۆۋەندە ئەھمەد يەسسەۋىينىڭ تۇغۇلغان يىلىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن مەنبە بولىدىغان بەزى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا مەجبۇرمەن. يۈسۈف ھەمەدانىنىڭ ھەدىس ئۆگىنىش ئۈچۈن ئاۋۋال باغداد، ئىسفاھاندا، كېيىن بۇخارا، سەمەرقەند شەھەرلىرىدە بولغىنى، شۇ چاغدا 18 ياشتا ئىكەنلىكى بىر كىتابتا يېزىلغان. باشقا بىر مەنبەدە بولسا، غوجا يۈسۈف ھىجرىيە 510 - يىلىدا باغداتتا بولغىنى، سالجۇق ۋەزىرى نىزامۇل مۈلك قۇردۇرغان مەشھۇر نىزامىيە مەدرىسىسىدە ۋەز - نەسىھەتلەر ئوقۇغىنى ئېيتىلغان.

يۈسۈف ھەمەدانىنىڭ تۆت شاگىرتى - غوجا ئابدۇللا بەرقىي (ھىجرىيە 555 - يىلى ۋاپات بولغان)، غوجا ھەسەن ئەنداقىي (ھىجرىيە 446 - 552)، ئەھمەد يەسسەۋىي ۋە غوجا ئابدۇلخالق غىجدۇۋانىي ئىدى. بۇ تۆتسىنىڭ ئىچىدە ئەھمەد يەسسەۋىي بىلەن غوجا ئابدۇخالق غىجدۇۋانىي ئىنتايىن شوھرەت قازانغان. ھىجرىيە 552 - يىلىدا غوجا ئەھمەد يەسسەۋىي ئۇستازى يۈسۈف ھەمەدانىدىن ۋە بەرقىيدىن، ئاخىرىدا ئەنداقىيدىن قالغان بۇخارادىكى مۇقەددەس خانىقادا رەئىس بولغان. لېكىن، ئاز ۋاقىت ئۆتۈپلا ھەممە مۇرىتلىرىنى ئابدۇخالق غىجدۇۋانىيغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى تۈركىستانغا، يەنى يەسسەگە كەلگەن. كۆپلىگەن تەرجىمە قىلىنغان كىتابلاردا ئەھمەد يەسسەۋىي ھىجرىيە 562 - يىلى ۋاپات بولغان دەپ كۆرسىتىلگەن.

دېمەك، ئۇ يەسسەدە 10 يىل ياشاپ ۋاپات بولغان. ئەمما، ئۇنىڭ بىر شېئىرىدا «ئول سەۋەبتىن 63 تە يەرگە كىردىم» دېگىنى ئۆلدۈم دېگىنى ئەمەس، ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن كىرىپ كەتكىنىنى بىلدۈرىدۇ. غوجا ئەھمەد بالىلىق چاغلىرىدىن باشلاپ ھەر ۋاقىت پەيغەمبەر سۈننىتىنى بېجىرگەن. ھەزرەت پەيغەمبەر 63 يېشىدا بۇ ئۆتكۈنچى دۇنيادىن كەتكىنى ئۈچۈن ئەھمەد يەسسەۋىي شۇ ياشقا كىرگەندە ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن يەر ئاستىغا كىرىپ كەتكەن. خانىقادىڭ بىر تەرىپىدە بىر جاي قېزىلىپ، يەر ئاستىغا بىر ھۇجرا سېلىنغان، ھۇجرىدا لەھەت شەكلىدە بىر جاي ياسالغان. بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئەھمەد يەسسەۋىي ئاشۇ لەھەتلىك ھۇجرىدا 120 يىل ياشىغان، باشقا بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە 125 يىل ياشىغان، يەنە بىرىدە كۆرسىتىلىشىچە 133 ياشقا كىرگۈچە ياشىغان، ئۇ ئۆمرىنى ئاشۇ ھۇجرىدا رىيازەت ۋە ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزگەن.

بىر كىتابتا ئەھمەد يەسسەۋىينىڭ شەيخ نەجمىددىن كۇپرا بىلەن زامانداش بولغىنى ئېيتىلىدۇ، كۇپرانىڭ ھىجرىيە 618 - يىلىدا ۋاپات بولغىنىنى ھېسابقا ئالغاندا، ئەگەر ئەھمەد يەسسەۋىينى ھىجرىيە 499 - يىلى تۇغۇلغان دېسەك، يۇقىرىقى رىۋايەتلەردە ئاساس بارلىقىنى ھېس قىلالايمىز. ئۇنىڭ 99 مۇرىتى «دىۋانى ھېكمەت» ئەنە شۇ ئىبادەت قىلىدىغان ھۇجرىدا يېزىلغان. ئەھمەد يەسسەۋىينىڭ 99 مۇرىتى شۇ ھۇجرىدا ئۇنىڭدىن روھانىي ساۋاقلارنى ئالغان. يەسسەۋىي ئۇلارغا دىنىي ئەنئەنىلەرنى، سۈلۈكى ھەقايىقى سۇفىيانەنى، ئەتىۋارۇ ئادابىنى، ئىچكى ۋە تاشقى ئەخلاقلارنى ئۆگەتكەن. «تاشقى دۇنيا»دىكى - ئەرەب ۋە پارس تىلىنى بىلمەيدىغان دىنداشلىرىنى ئويلاپ، ساپ تۈرك تىلىدا ھېكمەتلەر يازغان ۋە ئۇلارغا شۇ ھېكمەتلەر ئارقىلىق رەھبەرلىك قىلغان.

تۆۋەندە يەسسەۋىينىڭ ئەۋلادلىرى ھەققىدە توختىلىمىز

يەسسەدە شۇ كۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان ئەنئەنىۋى گەپلەرگە ۋە «جەۋھىر ئەل ئەبراز»دىكى رىۋايەتكە قارىغاندا، غوجا ئەھمەدنىڭ ئىبراھىم ئاتلىق بىر ئوغلى بولغانلىقى، ئوغلىنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇن ۋاپات بولغانلىقى، كېيىن گەۋھەرىي خۇشناز (بەزى كىتابلاردا گەۋھەرى خۇشناس، گەۋھەرى شاھنازىمۇ دېيىلگەن) ئىسىملىك بىر قىزى بولغىنى ئېيتىلىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تۈركلىرى ئارىسىدا ئۆزلىرىنى يەسسەۋىينىڭ نەسلىدىن دەپ سانىۋالغانلار ناھايىتى كۆپ. غوجا ھەسەن نەقبۇل شەرەف بۇخارىينىڭ قول يازمىسىدا ئېيتىلىشىچە، سەمەرقەندتە ياشىغان، ئابدۇللاخان سارىيىدا شېئىرلار ئوقۇغان شەيخ ئوسمانىي سەيباھى ئەۋلىيا چەلبەيە ئۆزىنىڭ يەسسەۋىي نەسلىدىن ئىكەنلىكىنى يازغان (ئەۋلىيا چەلبەيەنىڭ 10 جىلدلىق «سايىھەتلەر كىتابى» ئاۋۋال ئىستانبۇلدا بېسىلغان، كېيىن رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئىككى كىتابى موسكۋادا بېسىلغان). 15 - ئەسىردە تۈركىستاندا ياشاپ ئۆتكەن شائىر ئاتايىمۇ يەسسەۋىي نەسلىدىن ئىكەن.

«خەزىنەتۇل سوفيە» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، 16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يەسسەۋىي نەسلىدىن بولغان بىر شەخس — غوجا ھافىز ئەھمەد يەسسەۋىي نەقىشەندىيە ئىسىملىك بىر مۇتەسەۋۋۇپ ياشاپ ئۆتكەن. بۇ دەۋرۈش تەقدىر تەقەززاسى بىلەن ۋەتەننى تۈركىستاندىن ئايرىلىپ، ئەرەبىستان، مەككە، مەدىنە، قۇللۇس، شام، ئىراق، رۇم، رۇس مەملىكەتلىرىدە بولغان، ھىندىغا بارغان، كەشمىرگە كەلگەن ۋە شۇ يەردە ئىختىيارىي ھايات كەچۈرگەن. ئۇ ھىجرىيە 1116 - يىلى ۋاپات بولغان. بۈگۈنكى كۈندىمۇ دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، شۇنداقلا يەسسەدە غوجا ئەھمەد يەسسەۋىينىڭ ئەۋلادلىرى ياشاپ كەلمەكتە. شۇ ئەۋلادلارنىڭ بىرى شەيخ ئىسمائىل ئوغلى شەھابىددىن يەسسەۋىيدۇر. شەھابىددىن يەسسەۋىي 1919 - يىلىدا يەسسەدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى ئىسمائىل شەيخ مەشھۇر خانىقادا شەيخ بولغان. بىر چاغدا ئىستانبۇلدا شەھابىددىن يەسسەۋىي بىلەن سۆھبەتلەشكىنىمىزدە، ئۇ كىشى 30 - يىللاردىكى سىياسىي ۋەزىيەت سەۋەبىدىن شەيخ ئىسمائىل ئائىلىسى بىلەن ۋەتەندىن ھەيدەلگەنلىكىنى، جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈۋاتقان چاغدا، ناماز ئوقۇپ ئولتۇرغان ۋاقتىدا ئەسكەرلەر تەرىپىدىن ئېتىپ تاشلانغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى.

دېمەك، يەسسەۋىيشۇناسلىق تەتقىقاتى بىزدە ئەمدى باشلانماقتا. بۈيۈك بوۋىمىز غوجا ئەھمەد يەسسەۋىينى، ئۇنىڭ ھايات تارىخى ۋە ئىجادىنى ئۆگەنگۈچى قېرىنداشلىرىمىز ھەزرەت يەسسەۋىي توغرىلۇق چوڭقۇر تەتقىقاتلارنى ياراتماقتا. بىراق، بۇ توغرىلۇق ماتېرىياللار بىزدە تېخى يېتەرلىك ئەمەس. بۈگۈنكى كۈندە پۈتۈن دۇنيادىكى يەسسەۋىيشۇناسلار يەسسەگە كېلىپ يىغىن ئېچىپ، 1000 يىللىق تارىخ روھى بىلەن ياشىماقتا. دېمەك، يەسسەۋىي ئەسەرلىرى، ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخى ھەققىدىكى كىتابلار يېتەرلىك نەشر قىلىنىدىغان كۈنلەرگە ئاز قالدى دەپ ئويلايمەن.

«ئۆزبېك ئوسمان ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى» ھەپتىنامىسى، 1990 - يىلى 26 - ئۆكتەبىر

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى «بۇلاق» ژۇرنىلىدا)

يالباردى.

موماي ئايدىكىم:

— ئەي شاھزادە، بىلگىل ۋە ئاگاھ بولغىلىكى، سېنىڭ ئاتاڭ ئاق خان ئەردى، — دەپ ئاق خان بىرلە قارا خاننىڭ ۋەئەدە قىلىشقانلىقىنى، ۋەئەدە خەت قىلىشىپ قارا خاننىڭ قولىغا بەرگەننى، شاھزادەغە زۇھرا خانىمنى نامزەد قىلغاننى بىر - بىر بەيان قىلدى.

باز موما ئايتتى:

— ئەي فەرزەند، ئەمدى سەن زۇھرا خانىم بىرلە ئويناشقايسەن، چەراكى زۇھرا خانىم سېنىڭ ھاللىڭدۇر، — دەپ سۆزنى تامام قىلدى.

تەبىب پادشاھ ئاندىن يانىپ كەلسە، زۇھرا خانىم گۈلجەمىلە دېگەن قىز بىرلە ئويناپ، تەبىب پادشاھنى قايدا ئىكەن، دەپ يۈرۈپ ئىكەن. تەبىب پادشاھ كەلگەن بويىچە زۇھرا خانىمنى لەبىگە بۇسە قىلىپ سۆيىدى.

زۇھرا خانىم ئايدى:

— ئىلگەرى مۇنداق بىئەدەبلىكنى قىلماس ئېدىڭىز، بۈگۈن مۇنداق گۈستاخلىق قىلۇرسىز؟ — دەپ يىغلادى.

تەبىب پادشاھ كەنفر مومايدىن ئىشتىكەن سۆزلەرنى ئەۋۋەلدىن تا ئاخىر بىر - بىر بەيان قىلدى. زۇھرا خانىم بىسىيار ئاقىل، خىرەدەمەند ئەردى. فەھم بىرلە بىلدىكى، بىر - بىرىگە نامزەد بولغان ئىكەن. شۇل زەمان خۇدايىتائالا تەبىب پادشاھ بىرلە زۇھرا خانىمنىڭ ئاراسىغا ئۆز مۇھەببەتنى سالىدى. بۇلار بىر - بىرىدىن كېچە ۋە كۈندۈز ئايرىلماس ئەردى، بىر - بىرىنى بىر دەم كۆرمەسە ئارام قەرارى قالماس ئەردى.

ئول ۋەقتىدە قارا خانغا مۇغ تائىفەسى قاتتىق دۈشمەن ئەردى. قارا خان ھەم ھەمىشە ئول تائىفەلەردىن ئەلەم چېكەر ئەردى، تولا ئەندىشە قىلۇر ئەردى.

بىر كۈنى قارا خانغا مۇغلار شاھىدىن، ئەلچىلەر كەلدى، دەپ خەبەر بولدى. ئەلچىلەر ئالدىغا بەگلەرنى چىقارپ، ئىززەت - ئىكرام بىرلە ئالىپ كىرىپ ئىكراملار قىلدى.

ئەلچىلەر نامەسىنى قارا خانغا تۇتۇپ بەردى. ئوقۇپ كۆرسە ئايتىپدۇركى: «ئەي خان، بىلگىل ۋە ئاگاھ بولغىلىكى، زۇھرا خانىمنى ماڭا بەرگەيسەن. ماڭا بەرمەسەڭ، لەشكەر بىرلە بارپ شەھەرىڭنى ۋەيران قىلىپ، زۇھرا خانىمنى ئەسىرلەر قاتارىدا ئېلىكىمگە تۈشۈرگەيمەن» دەپدۇر.

قارا خان غەزەبكە كەلدى ۋە جاۋابىدا دېدىكىم: «ئەي شاھى مۇغان، سېنىڭ مەغزى سەرىڭگە خەللىك يېتىپ، ھەر قىسمى سۆزلەرنى قىلۇرسەن. ئەمما، خۇدايىتائالانىڭ خاھىنى بىلمەسەن، ئەگەر سېنىڭ لەشكەرىڭ بولسا، بىزنىڭ خۇدايىمىز باردۇر. بۇ قەسدىڭ ئۆزۈڭگە يانغۇسىدۇر» دەپ ئەلچىلەرنى ياندۇردى.

ئەلچىلەر بارپ قارا خاننىڭ جاۋابىنى ئايتتى. مۇغلار شاھى غەزەبىدىن تېز لەشكەر بىرلە ئاتلاندى. قارا خان شەھەرگە يېقىن كېلىپ تۇشتى. قارا خان ھەم لەشكەر بىرلە چىقىپ سەفلەر ئارەستە قىلىپ،

بىر مۇنچە كۈن جەڭ ۋە جەدەللەر قىلدى، بولمادى. قارا خان مۇنادىي قىلدۇردىكى: «ھەر كىشى شۈبۈ يىغىنى ياندۇرسا، ئاڭغا قىزىمنى بېرىپ ئۆزۈمگە داماد قىلۇرمەن» دېدى. ئەمما قارا خاننىڭ ۋىلايەتدە بىر تاز بار ئەردى. زۇھرا خانىمغا ئاشىق ئەردى. بۇ ئىمدانى ئېشىتىپ پادشاھنىڭ ئالدىغا كېلىپ دۇئا قىلدى. پادشاھ سورادى:

— ئەي تاز، نېمە دەردىڭ باردۇر، نە ئىشقا كەلدىڭ؟ — دېدى. تاز ئايدى:

— شاھا، بۇ مۇغلارنىڭ ئەھدەسى ماڭا، مەن بۇ مۇغلارنى دەفئى قىلاي، مەگەر پادشاھ ۋە ئەدەسگە ۋەفا قىلىپ، مېنى مادادلىققا قوبۇل قىلسا، — دېدى. پادشاھ زەرۋرىيەتتىن قوبۇل قىلدى. تازغا ئات، سەراپالار، لەشكەر بەردى. جۇببە ۋە جەۋشەن، ياراغ — جابدۇق بەردى. زىرە ۋە دۇبۇلغالار بەردى. —

تاز ئۆيىگە باردى. ئاتنىڭ ئۇچاسىغا يار يىلىم سۈردى. ئۈستىگە توقۇم سالىدى. توقۇم ئۈستىگە ھەم يار يىلىم سۈرتۈپ ئىگەرنى قويدى. ئىگەرنىڭ ئۈستىگە ھەم يىلىم سۈرۈپ ئۆزى مىنىدى. ئاندىن لەشكەرنى باشلاپ مەيدانغا كەلدى. مەيداننىڭ ئورتاسىدا بىر دەرەخت بار ئەردى. يىلتىزى ساسىپ قالغان دەرەخت ئەردى. پادشاھ ئايدى: — ئەي تاز، مەيدانغا كىرگىل! — دېدى.

تاز مەيدانغا كىرمەسكە چارە تاپالماي، ئائىلاج بولۇپ تۇرغاندا، مۇغلار تەرەپىدىن بىر پەھلەۋان مەيدانغا كىرىپ مەرد تەلەپ قىلدى. بۇ تەرەپتىن تاز مەيدانغا ئاتنى يۈگۈرتتى. تاز ئاتنى ھەر قانچە توختىتاي دېدى، ئات تازنى مۇغلار تەرەپىگە ئالىپ قاچتى. تازنىڭ ئاتى مەيدان ئورتاسىدىكى دەرەختنىڭ تۈپىدىن چاپىپ ئوتتى. تاز دەرەختنىڭ شاخىنى مەھكەم تۇتۇۋالدى. دەرەخت يىلتىزىدىن يۈمۈرۈلدى. دەرەختنى قويۇۋەتمىدى. ئات تاز بىرلە دەرەختنى مۇغلار لەشكەرنىڭ ئاراسىغا ئالىپ كىردى. مۇغلارنىڭ ئاتلار مۇنى كۆرۈپ ھۈركۈپ نەچە مىڭ مۇغنى ئاتلار يەرگە چالدى. نەچەندە مۇغلارنى ئاتلار سەھراغا ئالىپ قاچتى. مۇغلار لەشكەرنىڭ ئاراسىغا زىلزىلە تۈشۈپ، مۇغ لەشكەرى بارچاسى تەفرىقە بولدى. قاچماققا يۈز تۈتتى. بۇ تازدىن مۇغلار يامان قورقتى. بارچا مۇغلار قاچىپ كەتتى. تاز شاد — خۇررەم بولدى.

قارا خان تازدىن مىننەتدار بولۇپ، تازنى لەشكەر باشى قىلدى. «قىزىم رەسىدە بولغاندا ساڭا بېرۈرمەن» دەپ ۋەئەدە قىلدى. تاز خۇشاللىقتىن تېرەسىگە سىغمادى. ئەمما، زۇھرا خانىم ئېشىتىپ بىدىماغ بولدى. ھەمىشە زۇھرا خانىم تەبىب پادشاھ بىرلەن ئويناشۇر ئەردى. تازنى كۆزىگە ئىلماس ئەردى. تازنىڭ رەشكى كېلىپ خەفا بولۇر ئەردى. بىر كۈنى تاز بىر قورغۇينى قولغا قوندۇرۇپ كېلىپ، تەبىب پادشاھقا باقىپ ئايتۇركى، نەزم: ئالسىنەلشەپ بىبىتە ھىئە

قورغۇي سالسام تەبىبكە، ئالتۇن سىفەت زۇھرامغا
ئالسا چۈچۈك بولۇرمۇ؟ تەبىب لايىق بولۇرمۇ؟

— دېدى. تەبىب پادشاھ تازنى كۆزىگە ئىلماي، بۇ بەيىتنى ئايتىپ تازنى مەسخەرە قىلدى:

دەپ تەبىب پادشاھنىڭ بويىنى قۇچۇپ يىغلادى. شاھزادە ھەم يۈزىنى زۇھرا خانىمنىڭ يۈزىگە قۇيۇپ يىغلاشنى، ھەر ئىككىسى بىخۇد بولۇپ يىقىلدى. ھەممە لىقلىق بىلەن رۇم پادشاھىغا ئىشەنچ بىلەن كەلدى. زۇھرا خانىمنى قىزلار ئوردىغا ئالىپ كېلىپ، يۈزىگە گۈلاب سېقىپ ھۇشىغا كەلتۈردى. زۇھرا خانىم كېچە - كۈندۈز شاھزادەنىڭ دەردى - فىراقىدا يىغلاپ ئىزدەپ، گۈلدەك يۈزى زەئىفەرىدەك سارغايىدى. ئىشى دائىم ئاھ ئۇرماق ۋە يىغلاماق ئىزدەپ ۋە ھەمىشە شاھزادەنى ياد ئېتىپ يىغلاپ ئىزدەپ، ئەمدى سۆزنى تەبىب پادشاھتىن ئېشىتمەك كېرەك. شۇل بىخۇدلىقىدا شاھزادەنى سالىپ، ئاغزىنى مۇھكەم ئېتىپ دەرياغا تاشلايدى. ساندۇقنى سۇ رۇم تەرەپكە ئالىپ يۈردى. قازارا رۇم پادشاھى دەريا تەماشاسىغا ئەھلى ئەيالىلار بىرلەن چىققان ئىزدەپ، ئۈچ قىزى بار ئىزدەپ، پادشاھ ئۈچ قىزىنى ھەم بىرلە ئالىپ، ئالتۇن چادىرىنى دەريانىڭ لەبىگە تىكىپ، ئىچىدە دەرياغا نەزەر قىلىپ ئولتۇرۇپ ئىزدەپ. ناگاھ دەريا يۈزىدە بىر ساندۇق فەيدا بولدى، ئاقىپ كېلەدۇر. پادشاھنىڭ قىزلارنى كۆرۈپ پادشاھقا خەبەر قىلدى. پادشاھ ئايدى:

— بۇ ساندۇقنى قىزلارمىدىن قايسى تۈتۈپ ئالىپ چىقسا، ئىچىدە ھەر نەرسە بولسا، شۇل نېمەرسە بىرلە شۇل قىزىغا بەردىم، — دەپ يارلىق قىلدى.

بۇ قىزلار ئاتاسىدىن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ھەر ئۈچى ئاتلارغا سەۋارە بولۇپ، ئۈچ تەرەپتىن كىردى. ئانچۇنان جەھد قىلدى، تۇتماق مۇيەسسەر بولمادى. ئەمما كىچىك قىزنىڭ ئىسمى سۇلتان بىبى ئىزدەپ. ئاتقا سەۋارە بولۇپ، ساندۇققا يېتىشتى. قول ئۇرۇپ ساندۇقنى تۈتۈپ ئالىپ چىقىپ دەريانىڭ لەبىدە قويدى. پادشاھ ئايدى:

— بۇ ساندۇقنىڭ ئىچىدە ھەر نەرسە بولسا قىزىم سۇلتان بىبىنىڭ بولسۇن، — دەپ يارلىق قىلدى. ساندۇقنى مۇھافىزە سالىپ شەھەرگە رەۋان بولدى. سۇلتان بىبى تېز ساندۇقنى ئاچماققا قەس قىلدى. ئانچە جىددۇ - جەھد قىلدى، ساندۇقنىڭ ئاغزىنى ئاچالمادى. شاھزادە ساندۇقنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ خەلايىق ساندۇقنى تۈتۈپ ئالغىنىنى بىلدى. ساندۇقنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ بۇ بەيىتنى ئايتادۇر:

تەپسەم ساندۇق ئاچىلۇر،	ئايرىلمىدىم مەن زۇھرامدىن،
گۈل باشىغا سانچىلۇر.	كىم چىقاردى دەريادىن؟
بۇ مېنىڭ خەستە كۆڭلۈم،	زۇھرام مۇندا بولماسا،
يارىمنى كۆرسە ئاچىلۇر.	كۆڭلۈم ھەر يان ساچىلۇر.

دەپ ئىزدەپ، ساندۇقنىڭ ئاغزى ئاچىلدى. سۇلتان بىبىچە قاراپ كۆرسە بىر يىگىت ئولتۇرۇركى، ئاينىڭ ئون تۆرتىگە ئوخشار. ئىككى تەرەپتىن كاكۇلى ياڭاقىغا تۈشۈپدۇر. كۆزلەرى گۈياكى ئاھۇ، كىرىپكەلەر ئوقدەك، قاشلارنى يايىدەك ئەگمە، ساچلارنى سۇنبۇل، قاپاقلارنى بادام تۇرۇر. بەدەنلەرى نۇقرەدەك ئاق، لەبلەرى قىزىل گۈلنىڭ غۇنچەسىدەك، مەڭزى لەئلى بەدەنلەردەك، چۈن بىبى سۇلتان بىبىچە كۆرمىك ھەمانە مېڭ جانۇ دىل بىرلە ئاشىقۇ شەيدا بولدى. فىلھال ساندۇقتىن چىقاردى ۋە ھەر بىر چىنلەردىن

تونلار كەيدۈردى، ئەلۋان تۈرلۈك نېئىمەتلەرنى يېدۈردى. لېكىن شاھزادە بۇلارغا زەررە پەرۋا قىلماي، بىدىماغ ئولتۇرۇر ئەردى ۋە كۆزىدىن ياش قۇرۇماس ئەردى.

دەرھال پادشاھقا خەبەر قىلدى. پادشاھ شاھزادەنى كۆرۈپ، پىسىيار شاد مەسرۇر بولدى. شاھزادە ھەم پادشاھى رۇمنى كۆرۈپ تەئزىم قىلىپ تۇردى. پادشاھ شاھزادەدىن ۋاقىئەنى سورادى. شاھزادە باشىغا كەلگەنلەرنى بىتەۋەققۇنى بەيان ئەيلەدى. پادشاھنىڭ شاھزادەگە رەھىمى كەلدى ۋە ئايدى:

— ئەي فەرزەند، ئەگەر سەن ئاندا خار بولساڭ، مېنىڭ قاشىمدا ئەزىز ۋە مۇھتەرەم بولغايسەن، قىزىمنى بېرىپ داماد قىلغايمەن، — دەپ يارلىق قىلدى، — شەھەرنى ئاينە بەندلىك قىلىڭلار! — دېدى. قىرىق كېچە — كۈندۈز توي — تەماشى قىلىپ سۇلتان بېيىچەنى تەبىب پادشاھقا ئەقد قىلىپ بەردى. شاھزادە قىزغا ئايدى:

— ئەي مەلىكە، مەي يارى — ۋەفادارىم زۇھرا خانىمنىڭ ئالدىدا قەسەم قىلىپ ئايتىپ ئەردىمكى، سىزدىن بۆلەك قىزنى ئالمىغايمەن، دەپ. ئەلھال ئاناڭىزنىڭ ھۈكۈمىنە ئىلاج قىلالمادىم، — دەپ ئۈزۈر ئايتتى. قىز بۇ سۆزنى ئېشىتىپ يىغلادى ۋە ئايدى:

— ئەي شاھزادە، مەن سىزنى كۆرمەك ھەمانە ئاشىق بولدۇم. ئەگەر سىز مېنى ۋىسالىڭىزدىن يىراق قىلۇر بولساڭىز، مەن ھالاك بولغۇمدۇر، — دەپ يىغلادى. شاھزادە قىلىچنى يالاڭلاپ ئوترادا قويۇپ ئايدىكىم:

— ھەر كىشى ئۆيرۈلسە، قىلىچ شول كىشىنى كەسسۇن، — دېدى. مەلىكە نائىلاج رازى بولدى، ۋە لېكىن ئىشقا — مۇھەببەت مەلىكىنى فەخش قىلدى. كۈندىن — كۈنگە چىرايى سارغايىپ زەئفەراندەك بولدى. بىر كۈنى ئاناسى سورادىكى:

— ئەي فەرزەندىم، نە بولدۇڭكى، گۈلدەك جەمالىڭ زەئفەراندەك سارغايىپدۇر؟ — دەپ ئەردى، مەلىكە شاھزادەنىڭ فېئىلىنى بىر — بىر ئايتىپ زار — زار يىغلادى. ئاناسى بۇ ھىكايەتنى پادشاھى رۇمغا بەيان قىلدى. پادشاھ ئايدى:

— بىزلەر شاھزادەگە زۇلم قىلىپدۇرمىز، قىزىمغا ھايات بولسا كىيۈۋ تاپىلۇر، شاھزادەگە بىر تىيۋەدە ئازۇق — تالقان بېرىپ يۇرتىگە ئىبەرمەك كېرەك، — دەپ ھۈكۈم قىلدى.

ئەمما، سۆزنى زۇھرا خانىمدىن ئېشىتمەك كېرەك. قاچانكىم، زۇھرا خانىم شاھزادەدىن ئايرىلدى، كېچە — كۈندۈز ھۇجراسىدىن چىقماي يىغلار ئەردى ۋە ئايتۇر ئېدىكى:

— ئەي يارۇ ۋەفادارىم، قايسى دۈشمەننىڭ ئېلىكىگە تۈشتۈڭ ئىككىن ۋە قايسى گىردابتا چۆۋرۈلۈپ يۈرۈرسەن ۋە قايسى نەھەڭگە تۇئمە بولدۇڭ ئىككىن؟ — دەپ بۇ بەيىتنى ئوقۇپ يىغلار ئەردى:

ۋەفادارىم، مېھرىبانىم، ھەببىم، چۆرۈلۈرسەن قايسى گىرداب بەلادا،
 كۆرەر كۈن بارمۇكىن ئايدەك يۈزۈڭنى. تۈتۈپ يېدى قايسى نەھەك دەريادا؟
 خىرەدەندى شاھزادە تەببىم، كۆرەر كۈنلەر بولۇرمىدۇر ئىرادە،
 ئىشىتمۈرمەنۇ سېنىڭ شېرىن سۆزۈڭنى. بۇسە قىلسام ئېدى ئاھۇ كۆزۈڭنى.

مەن كەلدىم شۇندىن شۇنگە،
خۇدانىڭ فەرمانىچە،
رۇم شەھرىدە قىز ئالدىم،
ئاتى سۇلتان بېيىچە.

بۇ شاھزادەنىڭ ئاۋازى زۇھرا خانىمنىڭ قۇلاقىغا يەتتى. ئورنىدىن چاچراپ قوپىدى. يالاڭ باش، يالاڭ ئاياق، تونىنىڭ بىر يەڭگى ساپىپ، بىرىسىنى ساپماي يۈگۈرۈپ ئىشىككە چىقسا، شاھزادە پادشاھ تۇرۇپدۇر. زۇھرا خانىم شادلىغىدىن بىھوش بولۇپ يىقىلدى. شاھزادە زۇھرا خانىمنى تېز كۆتەرى ھۇجرەگە ئالىپ كىرىپ ئىشىكنى ئېتىپ زۇھرا خانىمنىڭ باشىنى شاھزادە تىزغا ئالىپ يىغلاپ، لەبىگە بۈسەلەر قىلدى. زۇھرا خانىم ھۇشقا كېلىپ ھەر ئىككىسى قۇچاڭلاشىپ يىغلاپ، باز خۇشلۇق قىلىشىپ، كېچە ۋە كۈندۈز ئەيشى - ئىشرەتتە بولدى. نەچەند زەمان مۇنداق كەچتى. كۈنلەردىن بىر كۈنى زۇھرا خانىم تەبىب پادشاھ بىرلەن ئويناشىپ تۇرۇر ئىردى، ناگەھ بىر گەداي ھۇجرانىڭ ئىشىكىدە تۇرۇپ:

— ھەق يائاللا، سىزلەردىن خۇدا ئۈچۈن بىر نەرسە تىلەيدۇرمەن، — دەپ قىچقىردى. بۇلار گەداينىڭ ئاۋازىغا قۇلاق سالمادى. گەداي ھۇجرانىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ كۆردىكى، تەبىب پادشاھ بىرلە زۇھرا خانىم ئولتۇرۇر. زۇھرا خانىم چاچراپ قوپۇپ گەدايغا بىر مۇش ئالتۇن بېرىپ، گەدايغا يالبارىپ ئايتتىكى:

— تەبىب پادشاھنىڭ كەلگەننى ھېچ كىشىگە ئايتماغىل، — دېدى. گەداي ئالتۇننى ئالدى، كەتتى. يانا بىر مۇنچە كۈندىن كېيىن شول گەداي تازنىڭ ھۇجراسىغا بارىپ:

— ھەق يائاللا، — دېدى. بىر چۆچەك كېپەك بەردى. گەداي ئايدى:

— شاھلار شاھلىغىنى قىلدۇر، فۇقەرا فۇقەرالىغىنى قىلدۇر، تەبىب پادشاھقا بارىپ «ھەق يائاللا» دەپ ئېدىم، بىر مۇش ئالتۇن بەردى. ساڭا كەلسەم كېپەك بېرۈرسەن، — دېدى. تاز گەداينى تۇتۇپ ئايتتىكى:

— ئەي گەداي، مەن ساڭا باشىڭچە ئالتۇن بېرۈرمەن، راست سۆزلەگىل، — دېدى. گەداي تەبىب پادشاھ بىرلە زۇھرا خانىمنىڭ ئولتۇرغانىنى بىر - بىر ھىكايەت قىلدى. تاز ئېشىتىپ ھۇشى باشىدىن كەتتى. دەرھال گەداينىڭ ئېلىكىدىن تۇتۇپ قارا خاننىڭ قاشىغا ئالىپ باردى. تاز قارا خانغا بىلدۈردى. قارا خاننىڭ قەھرى كېلىپ، غەزەب يۈزىدىن ئايتتىكى:

— تېز، جاللا بارىپ شاھزادەنى كەلتۈرسۇن! — دېدى. تاز جاللاڭلارنى ئالىپ بارىپ زۇھرا خانىمنىڭ ھۇجراسىگە كىرىپ پادشاھنىڭ يارلىغىنى دەپ، تەبىب پادشاھنى باغلادى. زۇھرا خانىم يالبارىپ جاللاڭلارغا بۇ بەيىتنى ئايتادۇر:

خۇدا ھەققى جەللادلار،
ئاتام قىلغان ۋەئدەگە
ئازار بەرمە يارىمغا.
ۋەفا قىلماس بولدىلار.
نەبىلەرنىڭ ھۈرمەتى،
بۇزۇپ ئەھدى قىلمايىن،
ئازار بەرمە يارىمغا.
مېنى بەرمەس بولدىلار.

ئانارمىدىن شاھزادەم
ئەندى تەرمەس بولدىلار.
خۇدا ھەققى جالادىلار،
ئازار بەرمە يارىمغا.

دەپ يالبارىپ يىغلادى. تازنىڭ ئاچچىقى كېلىپ تەبىب پادشاھنى قارا خاننىڭ قاشىغا ئالىپ يۈردى. قارا خان شاھزادەنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى. جالادىلار شاھزادەنى شەھىد قىلدى. زۇھرا خانىم ئېشىتىپ بىخۇد بولۇپ يىقىلدى. تا خۇقتەن نامازغەچە ياتتى، ئاندىن ھۇشىغا كېلىپ گۈلجەمىلەدىن سورادىكىم:

— شاھزادەنىڭ ئۆلۈكىنى نېمە قىلدى؟ — دېدى. گۈلجەمىلە، گۈلەندەملەر ئايتتى:

— ياتادۇر، — دەپ. زۇھرا خانىم تېز ئۆي قىزلارنى ئىبەرتىپ شاھزادەنىڭ جەسەدىنى ئالدۇرۇپ

كېلىپ زار — زار يىغلادى. ئاخىرى ئۆزىنىڭ مەردى كەلەندىن سورادىكىم:

— ھېچبىر ئۆلۈك تىرىلدۈرۈلگەن ئەمەل بارمۇ؟ — دەپ. مەردى كەلەن ئايتتى:

— قىرىق كېچە ئۇخلىماي تەلەپ قىلسا، ئاللاتائالا يۇھىيى ۋە يۈمىتىدۇر، تېرىلسە ئەجەب ئەمەسدۇر، —

دېدى. زۇھرا خانىم نەچەندە كېچەدە بىدار بولۇپ، بىر كۈنى ئىشىككە چىقسا، بىر كەنغىر قارا كېڭىزنى يۇيۇپ ياتىدۇر، زۇھرا خانىم ئايدى:

— ئەي موما، قارا كېڭىزنى يۇغان بىرلە ئاقارامۇ؟ — دېدى. موماي ئايدى:

— ئەي مەلىكەم، ئۇخلاماغان بىلەن ئۆلۈك تىرىلمەرمۇ؟ — دەپ ئېدى، زۇھرا خانىمنىڭ كۆڭلىگە

تەرەددۇد چۈشۈپ، شاھزادەنى دەفن قىلدۇردى. ئۈستىگە گۈنەبەزى ئالىي بەنا قىلدۇردى. ئىشىك قويدۇردى. نەچەندە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، تاز پادشاھ قارا خاننى خىجىل قىلدىكى، ۋەئەدگە ۋەفا قىلمادى، دەپ. پادشاھ يارلىق قىلدى، تويىنىڭ جابدۇغىنى قىلىڭلار، دەپ.

زۇھرا خانىم ئېشىتىپ زار — زار يىغلاپ باشنى سەجدىگە قويۇپ ئايدىكى:

— خۇدايا، ئۆزۈڭگە تىۋىنادۇرسەن، مېنى تەبىب پادشاھقا بەرمەككە ۋەئەدە قىلىپ ئەھدى — پەيمان

قىلىپ ئىكەن. ھالا بۇ كۈن بولغاندا ئاتام ۋەئەدەسىنى بۇزۇپ بىر تازغا بېرۈر بولۇپدۇر. خۇدايا، مېنى

شاھزادەگە يەتكۈزگەيسەن، — دەپ تاڭ ئاتقۇنچە ئۆرە تۈرۈپ تەلەپ قىلدى. ئىرتەسى ئۆي قىزلارى بىرلە

تەبىب پادشاھنىڭ گۈنەبەزىگە باردى. گۈنەبەز يارىلدى، شاھزادەنىمۇ ئەيپانە كۆردى. زۇھرا خانىمنىڭ

سەبىرى — قەرزارى قالمادى، ئۆزىنى شاھزادىنىڭ ئۈستىگە تاشلادى، جان بەردى. قىزلار بۇ ھالنى كۆرۈپ

يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ پادشاھقا، ئاناسىغا خەبەر قىلدى.

پادشاھ خاتۇنى بىرلە تىز كېلىپ كۆردىكى گۈنەبەز ئەۋۋەلقىدەك بولۇپدۇر. ئاتا ۋە ئانا ھەر ئىككىسى

پۇشايمان يەپ، زار — زار يىغلادى، پايدا بەرمىدى. تاز پادشاھدىن يامانلاپ ئاش — ناندىن قالىپ ئۆلدى.

قارا خان ئەر — خۇتۇن ئىككىسى زۇھراخان فەرزەندىنىڭ فىراقىدا يىغلاپ يۈرۈپ، ئاخىرى ۋەفات بولدى.

قىسسەنى زۇھرا خانىم تەمام بولدى.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى ئىلى رادىيو ئىستانسىسىدىن دەپ ئېلىشقا چىققان)

گۈننار يارىلىق نەشرىگە تەييارلىغان چاغاتاي يېزىقىدىكى قول يازما

نەشرىگە تەييارلىغۇچىدىن: قوللىمىزدىكى «ئوغرىسىز شەھەر» (The Thiefless city) دېگەن بۇ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قول يازما ھازىر شىۋىتسىيە لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى شەرقشۇناسلىق بۆلۈمى (Oriental Manuscripts in The Library of Lund) دە ساقلانغان بولۇپ، ساقلانغان رەت نومۇرى Prov 460، ھەجىمى 22xcm 35؛ بۇ قول يازما تۆت ۋاراق قوپال قەغەزگە يېزىلغان بولۇپ، بۇ ئەسەرنى ئەينى دەۋردە گوستاف راقۇت (Gustav Raquette) قەشقەردىن ئېلىپ كەتكەن. يىل دەۋرى جەھەتتىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا تەۋە، كېيىن بۇ ئەسەر گۈننار يارىلىق (Gunnar Jarring) تەرىپىدىن نەشرىگە تەييارلىغان ئەسەر «ئوغرىسىز شەھەر، تائام بىلەن گال ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە» (The Thiefless City, The Contest between Food and Throat) دېگەن توپلامغا كىرگۈزۈلگەن. بۇ كىتاب لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن 1989 - يىلى ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىنغان. مەن ئۆتكەن يىلى گېرمانىيە

فرانكفورت ئۇنىۋېرسىتېتى تۈركولوگىيە فاكولتېتىدا ئوقۇۋاتقىنىمدا فاكولتېت كۈتۈپخانىسىدىن گۈننار يارىلىقنىڭ ئەسەرلىرىنى توپلاش جەريانىدا بۇ ئەسەرنى كۆپەيتىۋالدىم. كېيىن بۇ ئەسەرنىڭ ھەقىقەتەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېقىنقى زاماندىن ھازىرقى زامانغا بۇرۇلۇش مەزگىلىدىكى تىل ئالاھىدىلىكىنى بىر قەدەر تولۇق ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرەلەيدىغانلىقىنى، ئەڭ مۇھىمى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى چۆچەكلەر ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا بەلگىلىك ماتېرىياللىق قىممىتى بارلىقىنى ھېس قىلىپ، گۈننار يارىلىقنىڭ كىتابى ئاساسىدا بۇ ئەسەرنى نەشرىگە تەييارلىدىم.

ئوقۇلغۇسى:

لەتفە دېگەن كىتابدا بىر ھىكايەت باركى، بىر ۋەقتىدە بىر ئىشان كىشى بار ئەردى، ئانىنىڭ بىر شاگىردى بار ئەردى، بۇ ئىشان بىر ۋەقتىدە شاگىردىنى ئالىپ باشقا بىر شەھەرگە باردى، ئول شەھەردە خاھى كىيەدۈرگان ۋە يېيدۈرگان ۋە

لەتفە دېگەن كىتابدا بىر ھىكايەت باركى بىر ۋەقتىدە بىر ئىشان كىشى بار ئەردى بىر شاگىردى بار ئەردى بۇ ئىشان بىر ۋەقتىدە شاگىردىنى ئالىپ باشقا بىر شەھەرگە باردى ئول شەھەردە خاھى كىيەدۈرگان ۋە يېيدۈرگان ۋە
 كان نىرى - لاردا بىر نىكى نىرخى اوخشا شىش ابردى ويىجان بىخىش نىكى بىيىچ فرق بوقاردى بوايشان شىرنىنىك موندىغ ايشى نىكو روب شاكر دىغ بو شىرنىنىك آدم لارى بىتخا آ اچمىق نادان ايكان بىز بو يردە تورماي لى دىب ايدى شاكر دىتى من موندىغ بىخىش شىر دىن كىت مىس من دىب اونامدى بوايشان خىپا بولوب شاكر دىنى تاغلاپ اوز بورىقە فرىيانىب كىتە اما بىر سوز ايشىت ماك كى بو شىر دى ابر اوغرى بار اردى بواو غرى بىر كىچىك دا اوغور لوقمە چىقىپ بىر باي نىنىك او كىزە سى كاچىقتە نالكا بواو كىزە دا اوغرى نىنىك پونى سىغىلىپ كىتە پوتى سىنىك اردى بواو غرى پادشاھ غە عرض قىلىپ ايتىكە من بو كىچىك دا اوغور لوقمە چىقىپ ادىم فلان باي نىنىك او كىزە سىكا چىقىق سام مىنىك پوتوم سىنىپ كىتە بو شىر امدى اوغرى سىز قالدى دىب عرض قىلدى پادشاھ بو سوزنى انكلاپ ايكى راسوول زى بوروب باي نى اليب كلدى باي كا پادشاھ ايتى ارباى سىز او كىزە كىزى نىم كامەكم يافتور مادىكىزى بواو غرى نىنىك پوتى سىز نىنىك او كىزە كىزى دا سىنىپ دور بوغور امدى اوغرى سىز قىلىپ دور دىب پادشاھ باي غە كلدى دى باز باي ايتى من ادىكرا م نى پىختە ياپىنىك لار دىب بىخىش بىخاچ اليب بىر بىم بىغاچى لار مى بىر قىمىش لىق قىلىپ شونداغ بو شىق قىلىپ بىب دور دىرى پادشاھ ايتى اندىغ رايست ايتتور بار بى بىغاچچى نى اليب كلپىك لار دىب امر و قىلدى

* گۈننار يارىلىق نەشرىگە تەييارلىغان چاغاتاي يېزىقىدىكى قول يازمىغا ئاساسەن ئىشلەندى.

ئىچەدۇرگان نەرسىلەردە ھەممەنىڭ نەرخى ئوخشاش ئەردى ۋە يامان ياخشىنىڭ ھېچ فەرقى يوق ئەردى. بۇ ئىشان شەھەرنىڭ مۇنداق ئىشىنى كۆرۈپ، شاگىردىغە: «بۇ شەھەرنىڭ ئادەملىرى بەتەمام ئاھماق، نادان ئىكەن، بىز بۇ يەردە تۇرمايلى» دەپ ئېدى، شاگىرد ئايتتى: «مەن مۇنداق ياخشى شەھەردىن كەتمەسمەن» دەپ ئۇنامادى. بۇ ئىشان خاپا بولۇپ شاگىردىنى تاشلاپ ئۆز يۇرتىغا يانپ كەتتى. ئەمما بىر سۆز ئېشىتمەككى، بۇ شەھەردە بىر ئوغرى بار ئەردى، بۇ ئوغرى بىر كېچەدە ئوغۇرلۇققە چىقىپ، بىر باينىڭ ئۆگزەسىگە چىقتى، ناگاھ بۇ ئۆگزەدە ئوغرىنىڭ پۇتى سىغىلىپ كەتتى، پۇتى سىندى. ئەرەسى بۇ ئوغرى پادىشاھقا ئەرز قىلىپ ئايتتىكى: «مەن بۇ كېچەدە ئوغۇرلۇققە چىقىپ ئېدىم، فەلانى باينىڭ ئۆگزەسىگە چىقسام، مېنىڭ پۈتۈم سىنىپ كەتتى، بۇ شەھەر ئەمدى ئوغرىسىز قالدى.» دەپ ئەرز قىلدى. پادىشاھ بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ئىككى رەساۋال (يەساۋۇل)نى بۇرۇپ باينى ئالىپ كەلدى، بايگا پادىشاھ ئايتتى: «ئەي باي، سىز ئۆگزەڭىزنى نېمىگە مەھكەم يافتۇرماڭىز؟ بۇ ئوغرىنىڭ پۇتى سىزنىڭ ئۆگزەڭىزدە سىنىپدۇر، بۇ شەھەر ئەمدى ئوغرىسىز قېلىپدۇر.» دەپ پادىشاھ بايغە كايىدى، باز (1) باي ئايتتى: «مەن ئۆگزەمنى پۇختە ياپىڭلار دەپ ياخشى يىغاچ ئالىپ بېرىپ ئېدىم، يىغاچچىلار مەن بىرلە قىيىشلىق قىلىپ شۇنداق

بوش قىلىپ يېپىپدۇر.» دەپدى. پادىشاھ ئايتتى: «ئانداغدا راست ئايتىدۇر، بارىپ يىغاچچىنى ئالىپ كېلىڭلار!» دەپ ئەمرە قىلدى. رەساۋاللار (ياساۋۇللار) بارىپ يار كوچەدىن روزە ئاخۇن يىغاچچىنى ئالىپ كەلدى. پادىشاھ يىغاچچىغا ئايتتى: «سەن بۇ باينىڭ ئۆگزەسىگە يىڭچىكى (ئىنچىكە) يىغاچ سېلىپ بوش ياپىپسەن، نېمە ئۈچۈن مەھكەم ياپمادىڭ؟» دەپدى. يىغاچچى ئايتتى: «مەن مەھكەم ياپىپ ئەردىم، دىلكار لايىنى نەفس سالىپدۇر، ئانىڭ ئۈچۈن ئوغرىنىڭ پۇتى سىغىلىپ سىنىپدۇر، مەندە ھېچ گۇناھ يوق.» دەپدى. پادىشاھ ئايتتى: «راست ئايتادۇر، بارىپ دىلكارنى تاپىڭلار!» دەپ ئەمر قىلدى، رەساۋاللار بارىپ چەھارسۇ كۆلدىن ئىسلام ئاخۇن دىلكارنى ئالىپ باردى، پادىشاھ دىلكارغا قايلاپ ئاچىق بىرلە ئايتتى: «ئەي دىلكار، سەن نېمىگە لايىنى نەفس سالىدىڭ؟ بۇ ئوغرىنىڭ ئۆگزەگە چىقىپ پۇتى سىغىلىپ سىنىپدۇر.» دەپدى. دىلكار پادىشاھقا تەئزىم قىلىپ ئايتتى: «ئەي پادىشاھى ئالەم، مەن لايىنى قېلىن

رساۋاللار يارىپ يار كوچەدىن روزە ئاخۇن يىغاچچىنى ئالىپ كەلدى پادىشاھ يىغاچچى ئايتتى سىز بۇ باينىڭ ئۆگزەسىگە يىڭچىكى يىغاچ سېلىپ بوش ياپىپ سىز نېمە ئۈچۈن مەھكەم ياپمادىڭ؟ دەپدى يىغاچچى ئايتتى مەن مەھكەم ياپىپ ئەردىم، دىلكار لايىنى نەفس سالىپدۇر، ئانىڭ ئۈچۈن ئوغرىنىڭ پۇتى سىغىلىپ سىنىپدۇر، مەندە ھېچ گۇناھ يوق. دەپدى. پادىشاھ ئايتتى راست ئايتادۇر، بارىپ دىلكارنى تاپىڭلار! دەپ ئەمر قىلدى، رەساۋاللار بارىپ چەھارسۇ كۆلدىن ئىسلام ئاخۇن دىلكارنى ئالىپ باردى، پادىشاھ دىلكارغا قايلاپ ئاچىق بىرلە ئايتتى: ئەي دىلكار، سەن نېمىگە لايىنى نەفس سالىدىڭ؟ بۇ ئوغرىنىڭ ئۆگزەگە چىقىپ پۇتى سىغىلىپ سىنىپدۇر. دەپدى. دىلكار پادىشاھقا تەئزىم قىلىپ ئايتتى: ئەي پادىشاھى ئالەم، مەن لايىنى قېلىن

رساۋاللار يارىپ يار كوچەدىن روزە ئاخۇن يىغاچچىنى ئالىپ كەلدى پادىشاھ يىغاچچى ئايتتى سىز بۇ باينىڭ ئۆگزەسىگە يىڭچىكى يىغاچ سېلىپ بوش ياپىپ سىز نېمە ئۈچۈن مەھكەم ياپمادىڭ؟ دەپدى يىغاچچى ئايتتى مەن مەھكەم ياپىپ ئەردىم، دىلكار لايىنى نەفس سالىپدۇر، ئانىڭ ئۈچۈن ئوغرىنىڭ پۇتى سىغىلىپ سىنىپدۇر، مەندە ھېچ گۇناھ يوق. دەپدى. پادىشاھ ئايتتى راست ئايتادۇر، بارىپ دىلكارنى تاپىڭلار! دەپ ئەمر قىلدى، رەساۋاللار بارىپ چەھارسۇ كۆلدىن ئىسلام ئاخۇن دىلكارنى ئالىپ باردى، پادىشاھ دىلكارغا قايلاپ ئاچىق بىرلە ئايتتى: ئەي دىلكار، سەن نېمىگە لايىنى نەفس سالىدىڭ؟ بۇ ئوغرىنىڭ ئۆگزەگە چىقىپ پۇتى سىغىلىپ سىنىپدۇر. دەپدى. دىلكار پادىشاھقا تەئزىم قىلىپ ئايتتى: ئەي پادىشاھى ئالەم، مەن لايىنى قېلىن

سالىپ ئېدىم، بوراچى بورانى نەفس توقۇپ ئېكەن، ئانىنىڭ ئۈچۈن بو ئوغرىنىڭ پۇتى سىغىلىپ سىنىپدۇر، مەندە ھېچ گۇناھ يوق.» دەدى، پادىشاھ ئايتتى: «ئانداغ بولسا، راست ئايتىدۇر، بارىپ بوراچىنى ئالىپ كېلىڭلار!» دەپ ئەمىر قىلدى، باز رەساۋاللار بارىپ، شەرقى خانەدىن چاۋار مەمەت بوراچىنى ئالىپ كەلدى، پادىشاھ بوراچىنى كۆرۈپ غەزەپ ئاچىق بىرلە ئايتتى: «ئەي بوراچى، سەن مەندىن قورقما دۇڭمۇكى، بورانى نەفس توقۇپسەن، بۇ باي سەندىن ئالغان بورانى ئۆگزەسنى يافتۇرۇپ ئېكەن، بۇ بورانىڭ نەفسلىكى ئۈچۈن، ئوغرىنىڭ پۇتى سىغىلىپ سىنىپدۇر، بۇ شەھەر ئوغرىسىز بولما دىمۇ؟» دەپ ئەردى. بوراچى ئايتتى: «مەن بورانى قېلىن توقۇپ ئېدىم، مەن بورا توقۇپ ئولتۇرسام، بىر كەبۇتەرباز كەپتەر ئۇچۇرغان ئىكەن، مەن ئانىنىڭ ئاسماندا ئۇچغان كەبۇتەرلەرگە قايلاپ ئولتۇرۇپ تۇرغان ئېكەنمەن، ئانىنىڭ ئۈچۈن مېنىڭ بورام نەفس بولۇپ قالغاندۇر.» دەدى. پادىشاھ ئايتتى: «ئارى، راست ئايتادۇر، كەبۇتەرباز كەبۇتەرنى ئۇچۇرماسا بۇ ئۇنىڭ كەبۇتەرگە قايلاماس ئەردى، يەنە بۇنىڭ بوراسى نەفس بولماس ئەردى، بارىپ كەبۇتەربازنى ئالىپ كېلىڭلار!» دەپ ئەمىر قىلدى ۋە رەساۋاللار بارىپ سەھرادىن بۇ كەبۇتەربازنى ئالىپ كەلدى، پادىشاھ غەزەپ بىرلە قايلاپ كەبۇتەربازغە ئايتتى: «سەن بۇ كەبۇتەرنىڭ نېمىشقا ئۇچۇردۇڭ؟ سېنىڭ كەبۇتەرلارنىڭغا قايلاپ بۇ بورانى نەفس توقۇپ بىر ئوغرىنىڭ پۇتىنىڭ سىنىشىگە سەبەب بولدۇڭ، بۇ شەھەر ئوغرىسىز قالدى.» دەدى، كەبۇتەرباز ئايتتى: «ئارى، مەن كەبۇتەرنى ئۇچۇرماپ ئېدىم، بىر باخشى تەبىلباز چالىپ ئېدى، مېنىڭ كەبۇتەرلىرىم بۇ باخشىنىڭ تەبىلبازىنىڭ ئۇنىدىن يۈكۈپ ئۇچۇپ كەتتى، مەندە ھېچ گۇناھ يوقتۇر.» دەدى، پادىشاھ ئايتتى: «ئارى، راست ئايتىدۇر، بارىپ باخشىنى ئالىپ كېلىڭلار!» دەپ بۇيۇردى. باز رەساۋاللار بارىپ توغراق تۈبى مەھەللەسىدىن بەھاۋىدىن ئاخۇن باخشىنى ئالىپ كەلدى، باز پادىشاھ باخشىگە ئايتتى: «سەن دۇمباقنى چالماساڭ بولماسمىدى؟ بۇ كەبۇتەرلەر سېنىڭ دۇمباقىڭنىڭ ئاۋازىدىن يۈكۈپ ئۇچۇپ كەتكەن ئېكەن، بۇ كەبۇتەرلەرنىڭ ئۇچغانىغە قايلاپ قېلىپ بوراچى بورانى نەفس توقۇپدۇر، ئانىنىڭ ئۈچۈن بۇ ئوغرى ئۆگزەگە چىقىپ پۇتى سىغىلىپ سىنىپدۇر، باھانەسى سەن ئىكەنسىن!» دەپ ئەردى. باخشى ئۆز

پادىشاھ ئايتتى: «ئارى، راست ئايتىدۇر، بارىپ باخشىنى ئالىپ كېلىڭلار!» دەپ بۇيۇردى. باز رەساۋاللار بارىپ توغراق تۈبى مەھەللەسىدىن بەھاۋىدىن ئاخۇن باخشىنى ئالىپ كەلدى، باز پادىشاھ باخشىگە ئايتتى: «سەن دۇمباقنى چالماساڭ بولماسمىدى؟ بۇ كەبۇتەرلەر سېنىڭ دۇمباقىڭنىڭ ئاۋازىدىن يۈكۈپ ئۇچۇپ كەتكەن ئېكەن، بۇ كەبۇتەرلەرنىڭ ئۇچغانىغە قايلاپ قېلىپ بوراچى بورانى نەفس توقۇپدۇر، ئانىنىڭ ئۈچۈن بۇ ئوغرى ئۆگزەگە چىقىپ پۇتى سىغىلىپ سىنىپدۇر، باھانەسى سەن ئىكەنسىن!» دەپ ئەردى. باخشى ئۆز

گۇناھىنى بويىنىغا ئالىپ شۈك تۈردى، پادىشاھ جالادلارنى قىچقىرىپ ئايتتى: « بۇ باخشىنى ئالىپ چىقىپ دارغا تارتىڭلار!» دەپ ئەمىر قىلدى، جالادلار باخشىنى باغلاپ دار تۈبىگە ئالىپ باردىلار، باخشىنىڭ قەددى ئىگىز ئەردى، دارنىڭ بويىغا بەرەبەر كەلدى. ئەلقىسسە، جالادلار بارىپ پادىشاھگە ئەرز قىلدىكى: «باخشى دارغا ئىگىز كەلدى، بۇنى قايداغ قىلامىز؟» دېدى، پادىشاھ ئايتتى: « ئانداغ بولسا، كىمنىڭ بويى دارگە راست بەرەبەر كەلسە، شۇ كىشىنى دارغا تارتىڭلار!» دەپ ئەمىر قىلدى. جالادلار يانپ دار تەرەپىگە كېتىپ بارۇر ئېدى، ئول ئىشاننىڭ شاگىردى ئۇچراپ قالدى، جالاد بۇ ئادەمگە قايلاپ كۆردىكى، بۇ ئادەم دارگە نىھايەتى لايىق ئېكەن، جالادلار بۇ ئادەمنى تۇتتىلار، بۇ ئادەم قورقۇپ ئايتتى: «مېنى نېمە قىلاسزىلەر؟ نېمە گۇناھ قىلدىم؟» دېدى. جالادلار ئايتتى: « سېنىڭ ھىچ گۇناھىڭ يوقتۇر. ئەمما، بىر باقىشىغا ئۆلۈم گۇناھى توختاپ ئېدى، ئانىڭ بويى ئۇزۇن ئېكەن،

مېزىدە پادىشاھ ئايتتى: «بۇ گۇناھىڭنىڭ بويى دارغا راست بەرەبەر كەلسە، شۇ كىشىنى دارغا تارتىڭلار!» دەپ ئەمىر قىلدى، جالادلار باخشىنى باغلاپ دار تۈبىگە ئالىپ باردىلار، باخشىنىڭ قەددى ئىگىز ئەردى، دارنىڭ بويىغا بەرەبەر كەلدى. ئەلقىسسە، جالادلار بارىپ پادىشاھگە ئەرز قىلدىكى: «باخشى دارغا ئىگىز كەلدى، بۇنى قايداغ قىلامىز؟» دېدى، پادىشاھ ئايتتى: « ئانداغ بولسا، كىمنىڭ بويى دارگە راست بەرەبەر كەلسە، شۇ كىشىنى دارغا تارتىڭلار!» دەپ ئەمىر قىلدى. جالادلار يانپ دار تەرەپىگە كېتىپ بارۇر ئېدى، ئول ئىشاننىڭ شاگىردى ئۇچراپ قالدى، جالاد بۇ ئادەمگە قايلاپ كۆردىكى، بۇ ئادەم دارگە نىھايەتى لايىق ئېكەن، جالادلار بۇ ئادەمنى تۇتتىلار، بۇ ئادەم قورقۇپ ئايتتى: «مېنى نېمە قىلاسزىلەر؟ نېمە گۇناھ قىلدىم؟» دېدى. جالادلار ئايتتى: « سېنىڭ ھىچ گۇناھىڭ يوقتۇر. ئەمما، بىر باقىشىغا ئۆلۈم گۇناھى توختاپ ئېدى، ئانىڭ بويى ئۇزۇن ئېكەن،

دارگە راست كەلمەدى، ئانىڭ ئۇچۇن پادىشاھىمىز بۇيۇردىكى، كىمنىڭ بويى - قەددى راست كەلسە، شۇ ئادەمنى ئانىڭ ئورنىغا دارگە تارتىڭلار! دەپ بۇيۇردى. » دېدى. ئەلقىسسە، بۇ ئادەم ئايتتى: « بۇ مېنىڭ جەزايىمدۇركى، مەن ئۇستادىمنىڭ سۆزىگە ئۇنۇمدىم. » دەپ خۇداغە يىغلاپ ئېدى، شول زەمان ئۇستادى ئالدىگە ھازىر بولۇپ جالادنىڭ ئالدىنى توستى، ئايتتىكى: « بۇ ئادەمنى نېمە قىلاسزىلەر؟ مۇنى قويۇپ بېرىڭلار، بۇ ئادەم سىلگە مول ئاغز، تەن دۇرۇس ئىكەن، بۇنىڭ مۇۋاپىقىدا مەن سىزىلەرگە بىر ئادەم كۆرسىتەي» دېدى. ئول ۋەقت جالادلار دارنىڭ تۈبىگە باردى، ئول ئىشان پۈتى سىنگەن ئوغرىنى كۆرۈپ: « بۇ ئادەم دارغا لايىق ئېكەن، پۈتى سىنىپدۇر، ئەيىبدار بولۇپدۇر، ئەمدى بۇ ئادەمنى دارگە تارتىڭلار. » دېدى. جالادلار بۇ ئوغرىنىڭ بويىغا دارنىڭ تاسماسىنى سالدى، بۇ ئوغرى ئايتتى: « دەرھال بولۇڭلار، مېنى دارگە تارتىڭلار!» دەپ نىھايەتى ئىزتىراپ بىرلە ئالدىراتتى، ئول ۋەقت جالادلار ئايتتىكى: « سەن جىن ساراڭ بولدۇڭمۇ؟ بىر ئادەم ئۆلۈمنى كۆرسە قاچادۇر، سەن ئۆلۈمگە نېمە ئۈچۈن ئالدىرايسەن؟ » دېدى، ئوغرى ئايتتىكى: « مېنىڭگە خۇدايى تەئالادىن ئەمىر بولدىكى، مەن سېنى جەننەتكە پادىشاھ قىلدىم، دېدى. مەن بارىپ جەننەتكە پادىشاھ بولۇرمەن، ئەي جالادلار مېنى دەرھال دارغا تارتىڭلار!»

— مەن مۇنداق ياخشى شەھەردىن كەتمەيمەن، — دەپ كەتكىلى ئۈنمەپتۇ. ئىشان خاپا بولۇپ شاگىرتىنى تاشلاپ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىپتۇ. ئەمدى تۆۋەندىكىلەرگە قۇلاق سېلىڭ.

بۇ شەھەردە بىر ئوغرى بار بولۇپ، ئۇ بىر كېچىسى ئوغرىلىققا چىقىپتۇ، ئۇ بىر باينىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ كېتىۋېتىپ پۇتى ئۆگزىگە سېپىلىپ سۈنۈپتۇ، ئۇ ئەتىسى پادىشاھقا:

— كېچە ئوغرىلىققا چىققاندىم، پالانى باينىڭ ئۆگزىسىگە چىققاندا پۈتۈم ئۆگزىگە سېپىلىپ سۈندى، شەھەر ئەمدى ئوغرىسىز قالدىغان بولدى، — دەپ ئەرز قىپتۇ. پادىشاھ بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ئىككى ياساۋۇلنى بۇيرۇپ باينى تۇتۇپ كەپتۇ. پادىشاھ بايغا:

— ئەي باي، سىز نېمىشقا ئۆگزىڭىزنى پۇختا ياپتۇرمىدىڭىز؟ بۇ ئوغرىنىڭ پۇتى سىزنىڭ ئۆگزىڭىزدە سۈنۈپتۇ، بۇ شەھەر ئەمدى ئوغرىسىز قاپتۇ، — دەپ كايىپتۇ. باي:

— مەن ئۆگزەمنى ياخشى يېپىڭلار دەپ ياخشى ياغاچ ئېلىپ بەرگەندىم، ياغاچچىلار مەن بىلەن قېرىشىپ ئۆگزىنى بوش يېپىپتۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھ:

— راست دەيدۇ، بېرىپ ياغاچچىنى ئېلىپ كېلىڭلار، — دەپ ئەمر قىپتۇ، ياساۋۇللار بېرىپ كوچىدىن روزى ئاخۇن ياغاچچىنى ئېلىپ كەپتۇ. پادىشاھ ياغاچچىدىن:

— سەن بۇ باينىڭ ئۆگزىسىگە ئىنچىكە ياغاچ سېلىپ بوش يېپىپسەن، نېمە ئۈچۈن مەھكەم ياپمىدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. ياغاچچى دەپتۇ:

— مەن مەھكەم ياپقاندىم، لايىچى لايىنى يۇپقا ساپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئوغرىنىڭ پۇتى سېپىلىپ سۈنۈپتۇ، مەندە ھېچ گۇناھ يوق. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ:

— راست دەيدۇ، بېرىپ لايىچىنى تېپىپ كېلىڭلار، — دەپ ئەمر قىپتۇ. ياساۋۇللار بېرىپ چاھارسۇ كۆلىدىن ئىسلام ئاخۇن لايىچىنى ئېلىپ كەپتۇ. پادىشاھ لايىچىغا قاراپ غەزەپ بىلەن:

— ئەي لايىچى، سەن نېمىشقا لايىنى يۇپقا سالىدىڭ؟ بۇ ئوغرى ئۆگزىگە چىققاندا پۇتى ئۆگزىگە سېپىلىپ سۈنۈپتۇ، — دەپ سوراپتۇ. لايىچى پادىشاھقا تەزىم قىلىپ:

— ئەي پادىشاھى ئالەم، مەن لايىنى قېلىن سالغان، بورىچى بورىنى يۇپقا توقۇغانىكەن، شۇڭا بۇ ئوغرىنىڭ پۇتى ئۆگزىگە سېپىلىپ سۈنۈپتۇ، مەندە ھېچ گۇناھ يوق، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھ:

— ئۇنداق بولسا، ئېيتقىنى ئورۇنلۇق، بېرىپ بورىچىنى ئېلىپ كېلىڭلار، — دەپ ئەمر قىپتۇ. ياساۋۇللار چاۋار مەمەت بورىچىنى ئېلىپ كەپتۇ. پادىشاھ بورىچىنى كۆرۈپ قاتتىق غەزەپ بىلەن:

— ئەي بورىچى، سەن مەندىن قورقمۇدۇڭمۇ؟ بورىنى يۇپقا توقۇپسەن، بۇ باي سەندىن ئالغان بورىنى ئۆگزىسىگە ياپتۇرۇپتۇ، بۇرا يۇپقا بولغاچقا ئوغرىنىڭ پۇتى ئۆگزىگە سېپىلىپ سۈنۈپتۇ، بۇ شەھەر

ئوغرىسىز قالدى، — دەپتۇ. بورىچى پادىشاھقا:

— مەن بورىنى قېلىن توقۇغانىدىم، بۇرا توقۇپ ئولتۇرسام بىر كەپتەرۋاز كەپتەر ئۇچۇرۇۋاتقانىكەن، مەن ئۇنىڭ ئاسماندا ئۇچۇرغان كەپتەرلىرىگە قاراپ ئولتۇرۇپ توقۇپتۇم، شۇنىڭ بىلەن بۇرا يۇپقا بولۇپ قالدى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھ دەپتۇ:

— سۆزى ئورۇنلۇق، كەپتەرۋاز كەپتەر ئۇچۇرمىسا ئۇ كەپتەرلەرگە قارىمىغان بولاتتى، بورىسىمۇ

يۇپقا بولمايتتى، بېرىپ كەپتەرۋازنى ئېلىپ كېلىڭلار، — دەپ ئەمر قىپتۇ. ياساۋۇللار سەھرادىن كەپتەرۋازنى ئېلىپ كەپتۇ، پادىشاھ كەپتەرۋازغا غەزەپ بىلەن تىكىلىپ: — سەن كەپتەرلىرىڭنى نېمىشقا ئۇچۇردۇڭ؟ سەن كەپتەرلىرىڭنى ئۇچۇرۇپ، بۇ بورىچىنىڭ كەپتەرلىرىڭگە قاراپ بورىنى يۇپقا توقۇپ قويۇشىغا، بو ئوغرىنىڭ پۈتۈنىنىڭ سۈنۈشىغا سەۋەبچى بولدۇڭ، بۇ شەھەر ئوغرىسىز قالدى، — دەپتۇ. كەپتەرۋاز جاۋابەن پادىشاھقا: — مەن ئەسلى كەپتەرلىرىمنى ئۇچۇرمىغانىدىم، بىر باخشى دۇمباق چالغانىدى، كەپتەرلىرىم دۇمباقنىڭ ئاۋازىدىن ئۈركۈپ ئۇچۇپ كەتتى، مەندە ھېچ گۇناھ يوق، — دەپتۇ. پادىشاھ: — راست دەيدۇ، بېرىپ باخشىنى ئېلىپ كېلىڭلار، — دەپ ياساۋۇللارغا ئەمر قىپتۇ. ياساۋۇللار توغراقتۇۋى مەھەللىسىگە بېرىپ باھاۋۇدىن ئاخۇن باخشىنى ئېلىپ كەپتۇ. پادىشاھ باخشىغا: — سەن دۇمباق چالمىساڭ بولماسىدى، بۇ كەپتەرلەر سېنىڭ دۇمباقىڭنىڭ ئاۋازىدىن ئۈركۈپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ، بورىچى بۇ كەپتەرلەرگە قاراپ بورىنى يۇپقا توقۇپ قويغاچقا، بۇ ئوغرى ئۆگزىگە چىققاندا پۈتى ئۆگزىگە سېپىلىپ كېتىپ سۈنۈپتۇ، بۇنىڭغا سەن باھانە بوپسەن، — دەپتۇ. باخشى گۇناھىنى بوپنىغا ئېلىپ شۈك تۇرۇپتۇ. پادىشاھ جاللاتلارنى چاقىرىپ: — بۇ باخشىنى ئېلىپ چىقىپ دارغا تارتىڭلار، — دەپ ئەمر قىپتۇ. جاللاتلار باخشىنى باغلاپ دار تۈۋىگە ئەكەپتۇ، باخشىنىڭ ئېگىز بوپى دار بىلەن تەڭ كەپتۇ. پادىشاھ جاللاتلار پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىپ باخشىنىڭ بوپنىڭ ئېگىزلىكىنى، دار بىلەن تەڭ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ: — بۇنى ئەمدى قانداق قىلىمىز؟ ئۇنداق بولسا، كىمنىڭ بوپى دارغا مۇۋاپىق كەلسە شۇ كىشىنى دارغا تارتىڭلار، — دەپ ئەمر قىپتۇ. جاللاتلار قايتىپ دار تەرەپكە كېتىۋاتقاندا، ھېلىقى ئىشاننىڭ شاگىرتى ئۇچراپ قايتۇ، جاللاتلار بۇ ئادەمگە قاراپ، بۇ ئادەمنىڭ بوپنىڭ مۇۋاپىقلىقىنى كۆرۈپ ئۇنى تۇتۇپتۇ. بۇ ئادەم ھودۇققىنىچە: — مېنى نېمە قىلىسىزلەر، نېمە گۇناھ قىلدىم؟ — دەپتۇ. جاللاتلار جاۋابەن: — سېنىڭ ھېچ گۇناھىڭ يوق، ئەمما بىر باخشى ئۆلۈمگە بۇيرۇلغانىدى، ئۇنىڭ بوپى ئېگىز بولغاچقا، بوپى دارغا مۇۋاپىق كەلمىدى، شۇنىڭ بىلەن پادىشاھىمىز كىمنىڭ بوپى مۇۋاپىق كەلسە شۇنى باخشىنىڭ ئورنىغا دارغا ئېسىشىمىزنى بۇيرۇدى، — دەپتۇ. ئەلقىسسە، بۇ ئادەم: — بۇ مېنىڭ جازايمدۇر، مەن ئۇستازىمنىڭ سۆزىگە ئونمىدىم، — دەپ يىغلىغىنىچە خۇداغا نالە قىپتۇ. شۇ زامان ئۇستازى ئۇنىڭ ئالدىدا پەيدا بوپتۇ، ئۇستازى جاللاتلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ: — بۇ ئادەمنى نېمە قىلىسىزلەر؟ ئۇنى قويۇپ بېرىڭلار، بۇ ئادەمنىڭ بەش ئەزاسى ساق ئىكەن، ئۇنىڭ ئورنىدا مەن بىر ئادەمنى سىزىلەرگە كۆرسىتەي، — دەپتۇ، بۇ چاغدا جاللاتلار دارنىڭ تۈۋىگە كەلگەنكەن، ئىشان پۈتى سۇنغان ئوغرىنى كۆرۈپ: — بۇ ئادەم دارغا لايىق ئىكەن، پۈتى سۇنۇپتۇ، ئەيبىدار بوپتۇ، ئەمدى بۇ ئادەمنى دارغا تارتىڭلار، —

توپلاپ رەتلەنگۈچى: ھىمىت سامساق

ياشايتۇ. يۇرتنىڭ پادشاھى قېرىپتۇ، يۇرت سوراڭ
ئوغۇللىرىغا قايتۇ. باياشات تۇرمۇش
داۋاملىشىپتۇ. پادشاھ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى
كۈنلىرىگە كەلگەندە، ئوغۇللىرىنى يېنىغا چاقىرىپ
مۇنداق نەسىھەت قىپتۇ:

— بالىلىرىم، مېنىڭ ئۆمرۈم ئاخىرقى
چەككە يەتتى، تىرىكلىك ئالىمىدىن يوقلۇق
ئالىمىگە سەپەر جابدۇقلىرىم پۈتۈپ قالدى، مېنىڭ
150 يىللىق ھاياتىم ناھايىتى راھەتتە ئۆتتى. مەن
نېمە سەۋەبتىن مۇنچە ئۇزۇن ياشىدىم ۋە راھەتتە
ئۆتتۈم؟ بۈگۈن مەن سىلەرگە بۇ سىرلارنى ئېيتىپ
بېرىمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن ھارۋا تەييارلاپ مېنى
يوغان بىر تۈپ توغراقنىڭ يېنىغا ئاپىرىڭلار، —
دەپتۇ. پادشاھنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن
خىزمەتكارلىرى دەرھال شاھنى مەخسۇس ھارۋىغا
ئولتۇرغۇزۇپ ئوردىدىن ئېلىپ چىقىپ كۈنچىقىش
تامان مېڭىپتۇ. ئۇلار بىرەر ئاش پىشىم ماڭغاندىن
كېيىن يوغان بىر تۈپ توغراقنىڭ تۈۋىگە كېلىپ

ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى «دۇنيانىڭ
كىنىدىكى» دەپ ئاتالغان بىر گۈزەل، شۇنداقلا
پۇقرالىرى باي - باياشات ياشايدىغان بىر يۇرت بار
ئىكەن. بۇ يۇرتنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت، سۈيى
ئەلۋەك، تاغ - دەريالىرى سۈرەتتەك، ئاۋام غەم -
غۇسسسىز، ئىناق، ئېجىل تىرىكچىلىك
قىلىدىكەن.

زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ يۇرتنىڭ داڭقى
يىراقلارغا كېتىپتۇ. يىراق ئەللەردىكى ئادەملەر
كېلىپ بۇ يۇرتنى كۆرۈپ كېتىدىكەن. بۇ ئەلنىڭ
پادشاھىدىن تارتىپ پۇقرالىرىغىچە ناھايىتى
مېھماندوست، خۇش چاقچاق، نەغمە - ناۋاغا
ھېرىس ئىكەن، كۈنلىرىنى ئويۇن - تاماشا بىلەن
ئۆتكۈزىدىكەن. دېھقانلىرى بۇغداي، قوناق، ئارپا
تېرىپ يەپ بولالماي، ئۇ يىلدىن بۇ يىلغا ئېشىپ
قالدىكەن. ئۈزۈم، شاپتۇل، ئالما، ئانار، قوغۇن،
تاۋۇز قاتارلىق مېۋىلىرى يۇرت - يۇرتلارغا داڭلىق
ئىكەن. ئۇلار ئۇزاق زامانلار شۇنداق بەختلىك

شاھنىڭ بۇيرۇقى بويىچە شۇ يەردە توختاپتۇ. ياشانغان پادىشاھنى ئوغۇللىرى يۆلەپ چۈشۈرگەندىن كېيىن توغراقنىڭ تۈۋىگە كېلىپ: — ئەسسالام، شاھ توغراق! مەن سەن بىلەن خوشلاشقىلى كەلدىم، ماڭا ئاتا قىلغان بارلىق خىسلەتلىرىڭنى ئوغلۇم تارمونغا قالدۇردۇم، ئوغلۇم تارمون مېنىڭ ئورنۇمدا شاھلىق تەختىگە ئولتۇرىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن بۇرۇنقىدەكلا يۇرتۇمنى بوران - چاپقۇندىن قوغدىغىن! جىن - شەيتانلارنى يۇرتۇمغا يولاتمىغىن! قەددىڭنى جىن - شەيتانلارنىڭ بوران - چاپقۇنلىرىغا ئەگمىگىن! ئەۋلادلىرىم بىتاب بولۇپ قالسا شاپائەت قىلغىن! «ئۆلمەس بۇلاق» سۈيىنى مەڭگۈ داۋاملاشتۇرغىن! ئەۋلادلىرىم جەڭ مەيدانىدا ھارغاندا، بىر ئوتلام سۈيۈڭ ئارقىلىق ئادەملىرىمنى روھلاندۇرغىن! تېنىنى كۈچلەندۈرگىن! ماڭا ئاخىرقى قېتىم ماقۇل بولغىن! كېتىشىمگە ئىجازەت بەرگىن! — دەپ توغراقنىڭ تۈۋىنى قۇچاقلاپ يۈم - يۈم يىغلاپتۇ. شۇ ئەسنادا، توغراقتىن شىلدىرىلغان بىر ئاۋاز چىقىپتۇ، ئاندىن شاھ ئورنىدىن تۇرۇپ ئوغۇللىرىغا:

— ئاۋۇ تەرەپتە بىر بۇلاق بار، مېنى شۇ تەرەپكە ئاپىرىڭلار، — دەپتۇ.

ئۇلار پادىشاھنى يۆلەپ بىر دۆڭنىڭ ئارقىسىغا ئۆتكۈزۈپتۇ، قارىغۇدەك بولسا بۇ يەردە ئېگىز بىر قۇم دۆڭنىڭ تېگىدىن ئاز - ئازدىن تامچىپ چىقىۋاتقان بىر بۇلاق كۆرۈنۈپتۇ، شاھ:

— بالىلىرىم، مۇشۇ بۇلاقتىن بىر ئوتلام سۇ ئىچىمەن، — دەپ بۇلاققا ئېگىشىپ بىر ئوچۇم سۇنى غۇرتىدە يۈتۈپ بولۇپ ياشلاردەكلا دىكىدە تۇرۇپ تۆت تەرەپكە قارايتۇ ۋە:

— بالىلىرىم، بۇ بۇلاقنى ماڭا شاھ ئاتام قالدۇرغان، بۇ بۇلاقنىڭ سۈيى ئاشۇ توغراقنىڭ يىلتىزى بىلەن بىر تۇتاش، بۇلاق سۈيىنى ئىچكەن ئادەم ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدۇ. راسا ھارغان چېغىڭدا ھاردۇقۇڭ چىقىپ روھلىنىپ، كۈچۈڭ ئۇرغۇپ تاشىدۇ. قېنى ئوغلۇم، تارمون ئالدى بىلەن سەن ئىچكىن، — دەپتۇ. تارمون سۇدىن ئوتلاپتۇ، راست دېگەندەك، ئۇنىڭ كۆڭلى كۆتۈرۈلۈپ، تېتىك، روھلۇق بولۇپ قاپتۇ. شاھ بالىلىرىغا:

— بالىلىرىم، مانا مۇشۇ توغراق ئامان بولسا، يۇرتىمىز ئامان بولىدۇ. بۇ توغراق يۇرتىمىزنى بوران - چاپقۇننىڭ زىيانلىرىدىن ساقلايدۇ. پۇقرالىرىمىز بىتاب بولۇپ قالسا، مۇشۇ توغراقنىڭ تۈۋىدە بىر كېچە قونسا شىپا تاپىدۇ. ماۋۇ بۇلاقنىڭ شىپالىق رولى تېخىمۇ چوڭ، بۇنى ئۆزۈڭلار كۆردۈڭلار. ئېسىڭلاردا بولسۇن، بۇ توغراقنى «شاھ توغراق» دەپ قوغداڭلار، ھېچ كىشى زىيان - زەخمەت يەتكۈزمىسۇن، ئەل ئامان بولسۇن دېسەڭ، توغراق ئامان بولسۇن دېگىن.

ئۇلار شاھ توغراقنىڭ خىسلەتلىرىنى شاھ دادىسىدىن ئاڭلاپ چەكسىز خۇرسەن بوپتۇ. شاھ ھايال ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ، شاھلىق تەخت ئوغلى تارمونغا قاپتۇ.

شاھ توغراق توغرىسىدىكى رىۋايەت نۇرغۇن ئەللەرگە تارقاپ كېتىپتۇ. قوشنا ئەللەردىن نۇرغۇن كىشىلەر شاھ توغراقنى كۆرگىلى كېلىپ كېتىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، شاھ توغراق

— ھۆرمەتلىك مېھمان، خەقنىڭ نەرسىسىنى سورىماي ئېلىش نومۇس ئەمەسمۇ؟ سىلەرنىڭ دۆلىتىڭلاردا كىشىلەرنىڭ نەرسە - كېرەكلىرىنى ئىگىسىدىن سورىماي ئېلىۋالسا خان ئۇنى سورىمامدۇ؟ — دەپتۇ. يىلان پادىشاھلىقىنىڭ ۋەزىرى ئۆزىنى ئاقلاپ: — يوقسۇ، بىزنىڭ خانىمىز كىشىلەرنىڭ مال - مۈلكىنى ئىگىسىدىن سورىماي ئالغانلارنىڭ بىر بارمىقىنى كېسىپ تاشلايدۇ، — دەپتۇ. — ئۇنداق بولسا ياخشى، — دەپتۇ قاراۋۇل، — ئۆزلىرى بىزنىڭ مال - مۈلكىمىزنى سورىماي ئالدىلا، ماڭسىلا، مەن سىلنى تارمون شاھنىڭ ئالدىغا باشلاپ باراي، شاھىمىز سىلنىڭ بىر قولىنى كېسىۋالسۇن، يىلان پادىشاھلىقىنىڭ ۋەزىرى قاراۋۇلغا يالۋۇرۇپ، بىر زىچقە ئالتۇننى تۇتقۇزۇپ تارمون شاھنىڭ ئالدىغا ئاپارماسلىقىنى ئۆتۈنۈپتۇ. قاراۋۇل ۋەزىرىنى ئۇدۇل تارمون شاھنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ بېرىپتۇ ۋە خاننىڭ ئالدىدا ۋەزىرنىڭ شاھ توغراقنىڭ يوپۇرمىقىنى چىقىرىپ بولغان ئىشنى ئاشكارىلاپتۇ. تارمون شاھ ۋەزىرگە: — مېنى شەپقەتسىزلىك قىلدى دەپ قالمىسىلا، شاھ توغراقنىڭ بىر تال يوپۇرمىقى سىلنىڭ بىر زىچقە ئالتۇنلىرىدىن قىممەتلىك، شاھ توغراقتىن بىزگە غازاڭ ئەمەس بەلكى تىللا ياغىدۇ، — دەپتۇ. — جاللات، — دەپتۇ تارمون شاھ غەزەپ بىلەن، شۇ ھامان جاللات خاننىڭ ئالدىغا ھازىر بوپتۇ ۋە پادىشاھقا: — ئىگىسىدىن سورىماي ئالغان نەرسەنىڭ — شاھ ئالىلىرى، كىمنىڭ بېشىنى ئالىمەن؟ — دەپ قىلىچىنى غىلىپىدىن چىقىرىپتۇ. تارمون شاھ: — ئىگىسىدىن سورىماي ئالغان نەرسەنىڭ

توغرىسىدىكى ئاجايىپ - غارايىپ پاراڭلار قوشنا ئەل «يىلان ۋە يىلان» پادىشاھلىقى دېگەن ئەلگە يېتىپ بېرىپ ئۇلارنىڭ قىزىقىشىنى قوزغايتتۇ. يىلان پادىشاھلىقىدا ئىچى زەھەر، ھەسەتخور بىر ۋەزىر بار ئىكەن. كىشىلەر بۇ ۋەزىرنى «ھەسەت ۋەزىر» دەپ ئاتايدىكەن. ھەسەت ۋەزىر تارمون شاھ ۋە شاھ توغراق توغرىسىدا ئاڭلاپ چىدىماي قاپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئادەملىرىدىن بىرقانچىنى ئەگەشتۈرۈپ كۆتەك شەھەرگە بېرىپ تارمون شاھ بىلەن شاھ توغراقنى كۆرۈپ كەلمەكچى بولۇپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇلار دېگەن قەرەلىدە كۆتەك شەھەرگە كېلىپ تارمون شاھنىڭ ھۇزۇرىدا مېھمان بوپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەس - يادى ئامال تېپىپ شاھ توغراقنىڭ قېشىغا بېرىش ئىكەن. تارمون شاھ يىلان پادىشاھلىقىنىڭ ئادەملىرىگە شاھ توغراقنى كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن ئىجازەت بېرىپتۇ. ئۇلار بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، شاھ توغراق ھەقىقەتەنمۇ چوڭ، ھەيۋەتلىك بولۇپ، ئىسمى - جىسمىغا لايىق شاھ توغراق ئىكەن. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۈز مىڭلىغان ئاسمان - پەلەك توغراقلار بۇ جاينىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشىدىكەن. شاھ توغراق مەخسۇس ئادەملەر تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان بولۇپ، ئۇنى تۇتۇپ بېقىشقا، بىرەر يوپۇرمىقىنى ئېلىشقىمۇ رۇخسەت قىلىنمايدىكەن. يىلان پادىشاھلىقىنىڭ ۋەزىرى كۆڭلىدە: «تارمون شاھنىڭ مۇھاپىزەتچىسى يوق يەردە شاھ توغراقنىڭ ئەلۋەتتە مۇھاپىزەتچىسى يوقتۇر» دەپ ئويلاپ شاھ توغراقنىڭ يېنىغا خۇپىيانە كېلىپ بىرقانچە تال يوپۇرمىقىنى قوينىغا سېلىۋاپتۇ. بۇنى يىراقتىن كۆرۈپ تۇرغان قاراۋۇل ۋەزىرنىڭ ئالدىنى توسۇپتۇ ۋە: —

ئەۋەتىپ مۇددىئاسىنى بايان قىلىپتۇ. چىلان پادىشاھلىقى شاھ توغراق ۋە ئۆلمەس بۇلاقنىڭ سۈيىنى ئىچىپ ئۆلۈمگە داۋا تېپىش مەقسىتىدە چىلان پادىشاھلىقىنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ ئەلگە پەرمان جاكارلاپتۇ، شۇنداق قىلىپ چىلان پادىشاھلىقى بىلەن چىلان پادىشاھلىقى بىرلىشىپ تارمون شاھقا قارشى ھۇجۇمغا تەييارلىنىپتۇ.

3

شەھىرى كۆتەك پۇقرالىرى خاتىرجەم، بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۆز ۋەتىنىگە يات بىر ئەلنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كەلگىنىنى كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ قاپتۇ ۋە دەرھال تارمون شاھقا مەلۇمات يوللاپتۇ. تارمون شاھ بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولغاندىن كېيىن چاقماق تېزلىكىدە ھەرىكەتكە كېلىپ بارلىق ئەر - ئاياللارنىڭ تولۇق قوراللىنىپ يىغىلىشىنى پەرمان قىلىپتۇ. ئۆز ۋەتىنى ئۈچۈن ھەممىدىن كېچىشكە رازى خەلق خۇددى سەلدەك يىغىلىپتۇ. تارمون شاھ پۇقرالىرىغا «ئۆلمەس بۇلاق» نىڭ سۈيىنى ئىچىشكە ئىجازەت بېرىپتۇ، كىشىلەر «ئۆلمەس بۇلاق» سۈيىنى ئىچىپ جاسارىتى تېخىمۇ ئېشىپتۇ ۋە: «ئۆلمەس بۇلاق» نىڭ سۈيىنى ئىچىپتۇ. — تارمون شاھ ئۈچۈن جېنىمىز پىدا، شاھ توغراقنى قوغدايلى، ياۋنى يوقىتايلى! — دەپ چۇقان ساپتۇ. «ئۆلمەس بۇلاق» نىڭ سۈيىنى ئىچىپتۇ. تارمون تۈمەن كىشىلىك خىللاڭ قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ جەڭگە ئاتلىنىپتۇ. تارمون خان تېزلىكتە دۈشمەنلەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ: «ئۆلمەس بۇلاق» — سىلەر نېمە ئادەم؟ يۇرتىمىزغا نېمىگە

— چىلان پادىشاھلىقىنىڭ ۋەزىرى ئەزىز مېھمىنىمىز شاھ توغراقنىڭ بىرقانچە تال يوپۇرمىقىنى خۇپىيانە ئېلىپ ئۆز دۆلىتىگە كەتمەكچى بولغان، شۇڭا قانۇنمىزغا ئاساسەن ۋەزىرنىڭ بىر بارمىقى كېسىۋېلىنسۇن! — دەپ جاكارلاپتۇ ۋە جاللاتقا نەق مەيداندا ئىجرا قىلىشنى بۇيرۇپتۇ. ۋەزىرنىڭ بارمىقى شۇ جايدىلا كېسىپ تاشلىنىپتۇ.

بىر بارمىقىدىن ئايرىلىپ قالغان ۋەزىر چىلان پادىشاھلىقىغا قايتىپ بېرىپ ئۆز پادىشاھىدىن تارمون شاھتىن قىساس ئېلىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپتۇ ۋە تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن پادىشاھنىڭ كۆڭۈل بېغىغا ھەسەت ئۇرۇقلىرىنى تېرىپتۇ:

— مېنىڭ ياخشى ۋەزىرىم تارمون خاننىڭ قاتتىق جازاسىغا ئۇچراپتۇ، قاتتىق ھاقارەتلىنىپتۇ، بۇنداق خورلۇقنى كەچۈرگىلى بولماس، ئۇنىڭ ئۈستىگە تارمون شاھ كۈچەيسە بىزگە قول سالمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ، شۇڭا ھازىردىن باشلاپ چىلان پادىشاھلىقى تەۋەلىكىدىكى بارلىق ئەر-كەلەر قولىغا قورال ئېلىپ ھازىرلانسۇن! شەھىرى كۆتەك ۋە ئۇنىڭ شاھ توغرىقىنى تارتىۋالسىمىز! شاھ توغراق ماڭا تەۋە بولسۇن! ئۇنىڭ ئۆمۈرىنى ئۇزارتىدىغان «ئۆلمەس بۇلاق» سۈيىنى ئۆزۈم ئىچىمەن، — دەپتۇ.

چىلان پادىشاھلىقى بارلىق ۋەزىر - ۋۇزرا ۋە لەشكىرىي ئەمەلدارلارنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇلار بىردەك ئۆز كۈچى بىلەن تارمون شاھقا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى، «چىلان پادىشاھلىقى» نى يېنىغا تارتىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپتۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ پىكىر ماقۇللىنىپتۇ، چىلان پادىشاھلىقى چىلان پادىشاھلىقىغا ئەلچى

تىنچ، خاتىرجەم، ئاسايىشلىقتا ياشاپتۇ. تارمون شاھ يۈز نەچچە ياشقا كىرىپ تەختىنى ئوتتۇرانچى ئوغلى تارقۇتخانغا بېرىپتۇ. ئۇ «شاھ توغراق» توغرىسىدا شاھ ئاتىسىدىن ئاڭلىغان ۋەسىيەتلىرىنى ئوغلىغا قالدۇرۇپتۇ، «شاھ توغراق» بۇرۇنقىدەكلا بۈك - باراقسان ئۆسۈپ بېرىپتۇ، قانچىلىغان شاھلار كېلىپ كېتىپتۇ، ئەمما «شاھ توغراق» بولسا بارغانسېرى يوغىناپ سايىسى بىرمۇنچە يەرگە يېتىپتۇ، بۇ جاي شەھىرى كۆتەكتىكى كىشىلەرنىڭ ئارام ئالدىغان چوڭ سەيلىگاھىغا ئايلىنىپتۇ. تارقۇتخان شىكارغا ئامراق ئىكەن. ئۇ دۆلەت ئىشلىرىنى بىر ياققا قايىپ قويۇپ، ئويۇن - تاماشىغا بېرىلىپ كېتىپتۇ. ئەل ئىچىدە يامان ئادەم، يامان ئىشلار كۆپىيىپتۇ، ساداقەت، ئىنساب، ۋاپادارلىق قاتارلىقلار كۆتۈرۈلۈپ بارا - بارا ئاتا - ئانىسىغا ۋاپادار پەرزەنتلەر ئازلاپ ياشانغانلار خارلىنىپتۇ، ئاچ كۆزلۈك، زومىگەرلىك، خىيانەتچىلىك، پارخورلۇق ئەۋج ئاپتۇ. يىلان پادىشاھىنىڭ ھېلىقى ھەسەتخور ۋەزىرى ئۆز ئورنىدا ۋەزىرلىك قىلىۋاتقان ئوغلىغا: — ئوغلۇم، تارموندىن قىساس ئالدىغان پەيت پىشىپ يېتىلدى، تارقۇتخان تەختكە چىققاندىن كېيىن شەھىرى كۆتەك ئېلى خارابلاشتى، ھازىر بىز ھېچقانچە كۈچىمىزلا ئەنتىمىزنى ئالالايمىز. ئوغلۇم، تارموندىن قىساس ئالساڭ مۇنۇلارغا ئېرىشسەن:

بىرىنچىدىن، «شاھ توغراق» قا ئىگە بولساڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرسەن، كېسەل بولمايسەن، «شاھ توغراق» دېگەن ھاياتلىق توغرىقى. ئىككىنچىدىن، تارقۇت ئېلىنىڭ تۇرمۇشى

ئايغا باستىڭلار؟ — دەپ سوراپتۇ. — بىز، — دەپتۇ يىلان پادىشاھلىقىنىڭ لەشكىرى ئەمەلدارى، — شەھىرى كۆتەكنىڭ خانى تارمون بىلەن ئۇرۇشقىلى كەلدۇق، — دەپتۇ. — ئۇنداق بولسا، — دەپتۇ تارمون شاھ، — مەن تارمون شاھقا ۋاكالىتەن شۇنى دەپ قوياي، سىلەر قايتىپ كېتىڭلار، تارمون خان ئۇرۇشنى خالىمايدۇ، بىز ئىتتىپاق، ئىناق، خاتىرجەم ياشاشنى خالايمىز، — دەپتۇ. ئۇلارنىڭ لەشكىرى بېشى:

— بىز شۇنچە ئۇزۇن يولنى بېسىپ كېلىپ سەن بىلەن ئۇرۇشماي كەتمەيمىز، بىز سېنىڭ بىلەن ئۇرۇشقىلى كەلدۇق. — ياخشى، — دەپتۇ تارمون خان، — ئۇرۇشقا سەپ تۈزۈڭلار، مەقسىتىڭلارغا يەتكۈزۈپ قويايلى. شۇنداق قىلىپ ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ باشلىنىپتۇ، نۇرغۇن كىشىلەر بۇ رەھىمسىز ئۇرۇشنىڭ قۇربانى بولپتۇ. جەڭ كەسكىن بولپتۇ، تارمون خاننىڭ بارلىق پۇقرالىرى ئاتلىنىپ، بەزىلىرى ئوزۇق - تۈلۈك توشۇسا، بەزىلىرى يارىدارلارنى يۆتكەپ داۋالاپتۇ، ئۇلارنى «ئۆلمەس بۇلاق» سۈيى بىلەن تېزلا ساقايتىپتۇ.

جەڭ ۋاقتى ئۇزارغانسېرى تارمون خان كۈچىيىپ يىلان ۋە چىلان پادىشاھلىقلىرىنىڭ قوشۇنلىرى ھالسىراشقا باشلاپتۇ. تارمون خاننىڭ قوشۇنى ئاخىر ئۇرۇشتا غەلبە قىپتۇ. چىلان ۋە يىلان شاھلىرى يەر بىلەن يەكسان بولپتۇ.

شەھىرى كۆتەك پۇقرالىرى ئۇزۇن زامانلار

يىغدۇرۇپتۇ، شەھىرى كۆتەك خانلىقىغا سۇ كېلىدىغان چوڭ ئۆستەڭنىڭ باش تەرىپىگە ئادەم قويۇپتۇ. بوران چىققان كۈنلەرنىڭ بىرىدە يىلان پادىشاھلىقىنىڭ ۋەزىرى ئەۋەتكەن ئادەملەر ئالدى بىلەن ئۆستەڭنى يار ئالدۇرۇپ كەينىدىن شاھ توغراققا ئوت يېقىپتۇ. بوراندا ئوت تېخىمۇ ئۇلغىيىپتۇ، شىددەتلىك ئوت ھەش - پەش دېگۈچە پۈتكۈل توغراقلىققا ۋە ئاھالىلەرنىڭ ئۆي - ماكانلىرىغا، ھەتتاكى ئوت خان ئوردىسىغىچە يېتىپتۇ. ئەتراپ ئوت دېڭىزىغا ئايلىنىپتۇ. كىشىلەر ئوت ئۆچۈرۈشكە ئاتلىنىپتۇ، ئەمما سۇ بولمىغاچ ئامالسىز توپا چېچىپتۇ، خەندەك كولاپتۇ، ئەمما ئوتنى ئۆچۈرەلمەي ئاخىر ئۆز جېنىنى بىر ياققا ئاپتۇ. بىر كاتتا يۇرت كۆزنى يۈمۈپ - ئاچقۇچە خارابىلىككە ئايلىنىپتۇ. پۇقرالار يامان ئىشلاردىن ساۋاق ئېلىپ، ئۆم - ئىناق بولۇپ، ياخشى ئىشلارنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، گۈزەل يۇرتىنىڭ بۇرۇنقى مەنزىرىسىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپتۇ ۋە يۇرتنى قايتا قۇرۇپ چىقىشقا ئاتلىنىپتۇ.

(ئېيتىپ بەرگۈچى كۇچا دۆڭقوتاندىن ھەمەر ھاجىم، مەھەممەت سامساق)

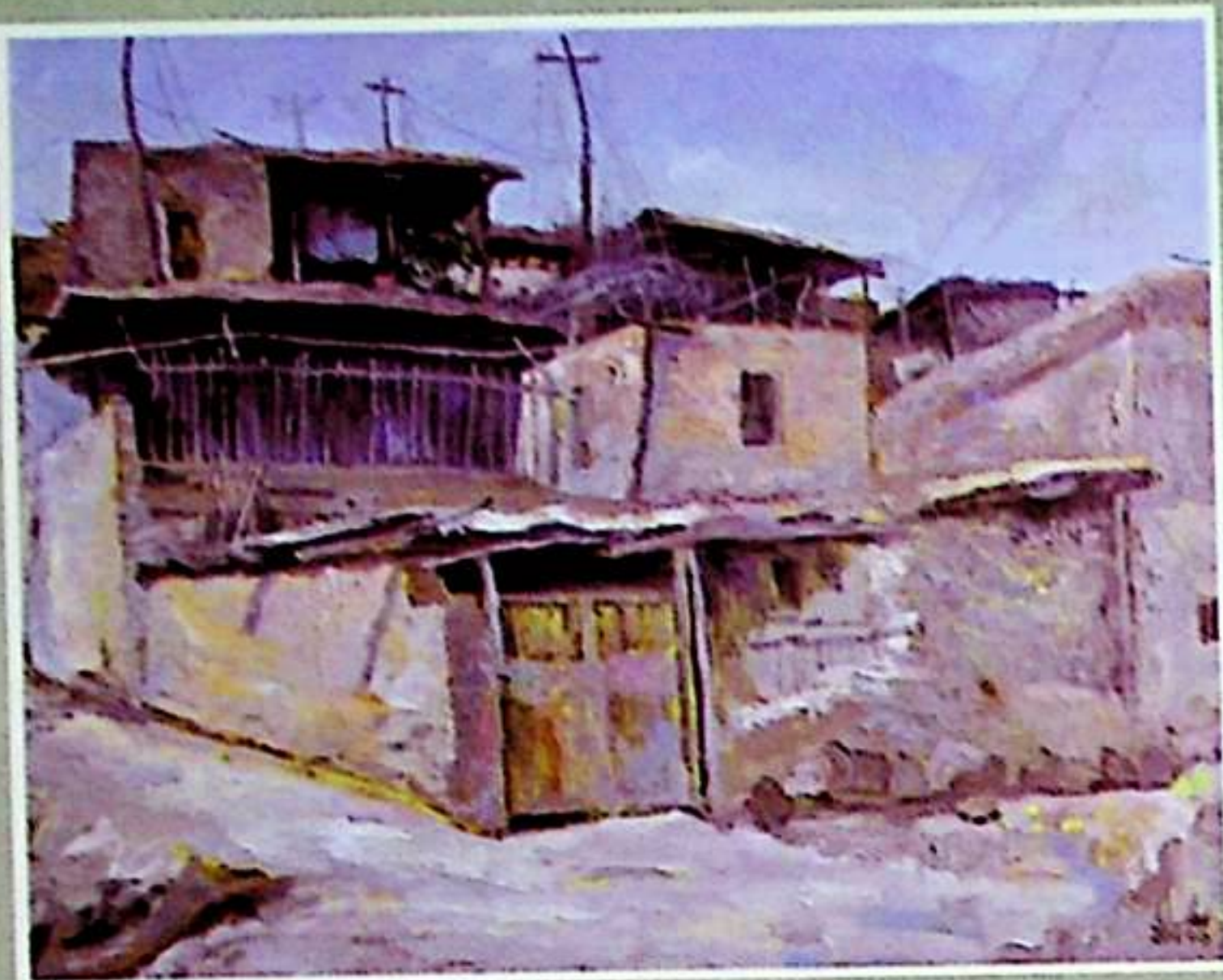
(توپلاپ رەتلىگۈچى كۇچا ناھىيە دۆڭقوتان بازار قاراڭغۇ كەنت 1 - مەھەللىدە ئولتۇرىدۇ)

باياشات، ئالساڭ نۇرغۇن بايلىققا ئېرىشىسەن. تارقۇت قورقۇنچاق، ئاچ كۆز بىرنېمە، ئۇنىڭ جەڭ تەجرىبىسى يوق، شۇڭا ئوڭايلا يېڭىلىدۇ. ھۇجۇمغا مەيلىڭ بارمۇ؟ - دەپتۇ. - ئاتا، - دەپتۇ ۋەزىرنىڭ ئوغلى، - ئارزۇيۇڭغا يەتكۈزسەن، ماڭا ئالتۇن بىلەن كۈمۈش كېرەك، شۇ نەرسە بولسلا بۇ ئىش ئوڭاي. - قېنى دېگنە، قانداقسىغا ئوڭاي؟ - تارقۇتخاننىڭ يېقىن ئادەملىرىنى ئالتۇنغا سېتىۋالسىمەن، «شاھ توغراق» نى «شاھ توغراق» قا قارايدىغانلارنىڭ قولى بىلەن كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىمەن. - «شاھ توغراق» نى كۆيدۈرسەڭ، ساڭا نېمە قالىدۇ؟ - ھەممىسى تۈگەيدۇ، - دەپتۇ ئوغلى. شۇنداق قىلىپ يىلان پادىشاھلىقى سابىق ۋەزىرنىڭ ئوغلى ۋەزىرلىك ھوقۇقى بىلەن ئاستىرتىن ئادەم ئەۋەتىپ تارقۇتنىڭ بىرقانچە يېقىنلىرىنى سېتىۋاپتۇ ۋە خانغا تويدۇرماي «شاھ توغراق» ئەتراپىغا ئوتۇن، قومۇش، ياغ

توپلاپ رەتلىگۈچى كۇچا ناھىيە دۆڭقوتان بازار قاراڭغۇ كەنت 1 - مەھەللىدە ئولتۇرىدۇ

ياش رەسسەم مۇساجان ۋاھابنىڭ
ماي بۇياق رەسىملىرىدىن

دۆڭ مەھەللە

بېڭسار ئاباللىرى

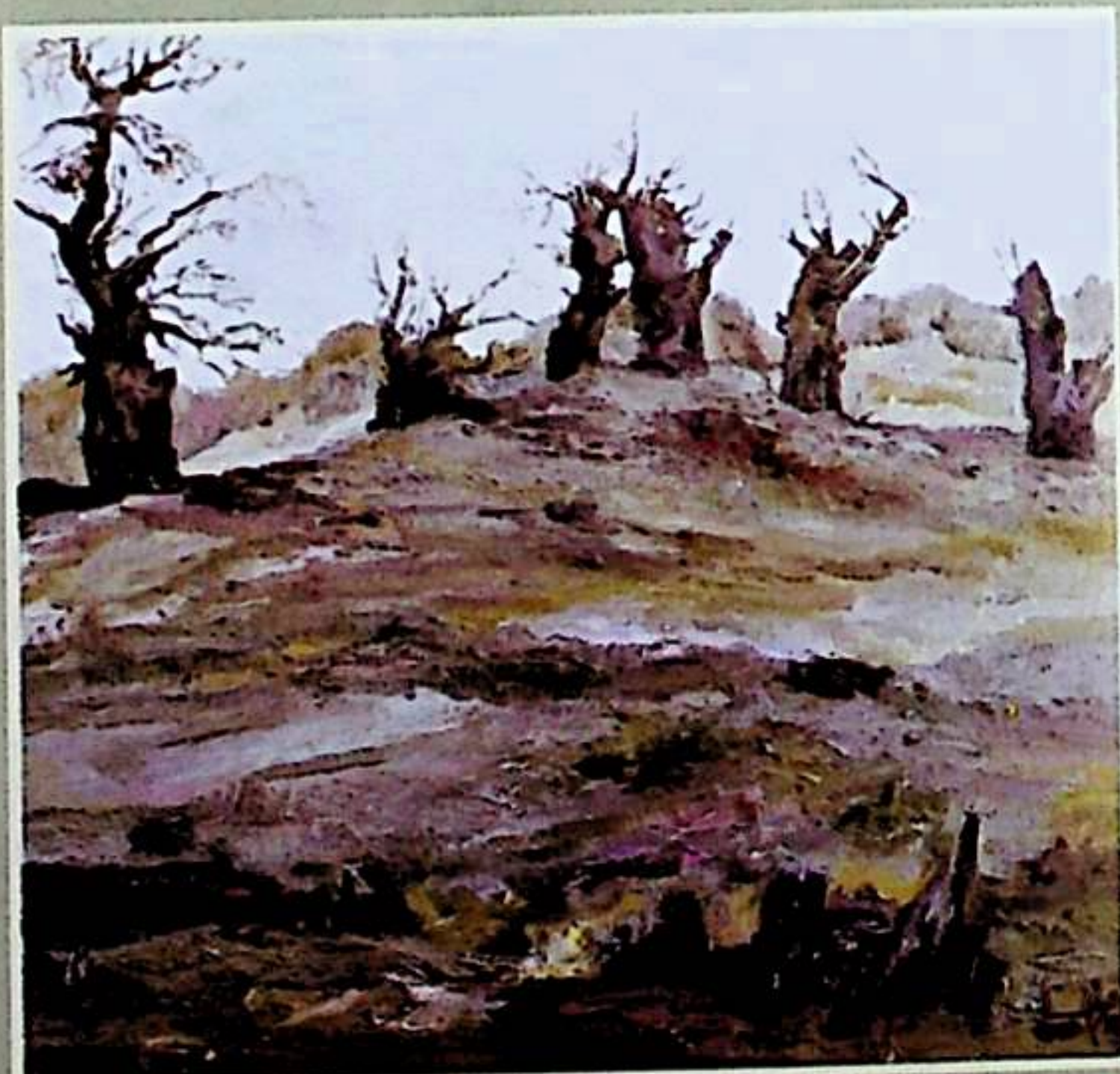
ئىسقىق نان

بارىيار يولى

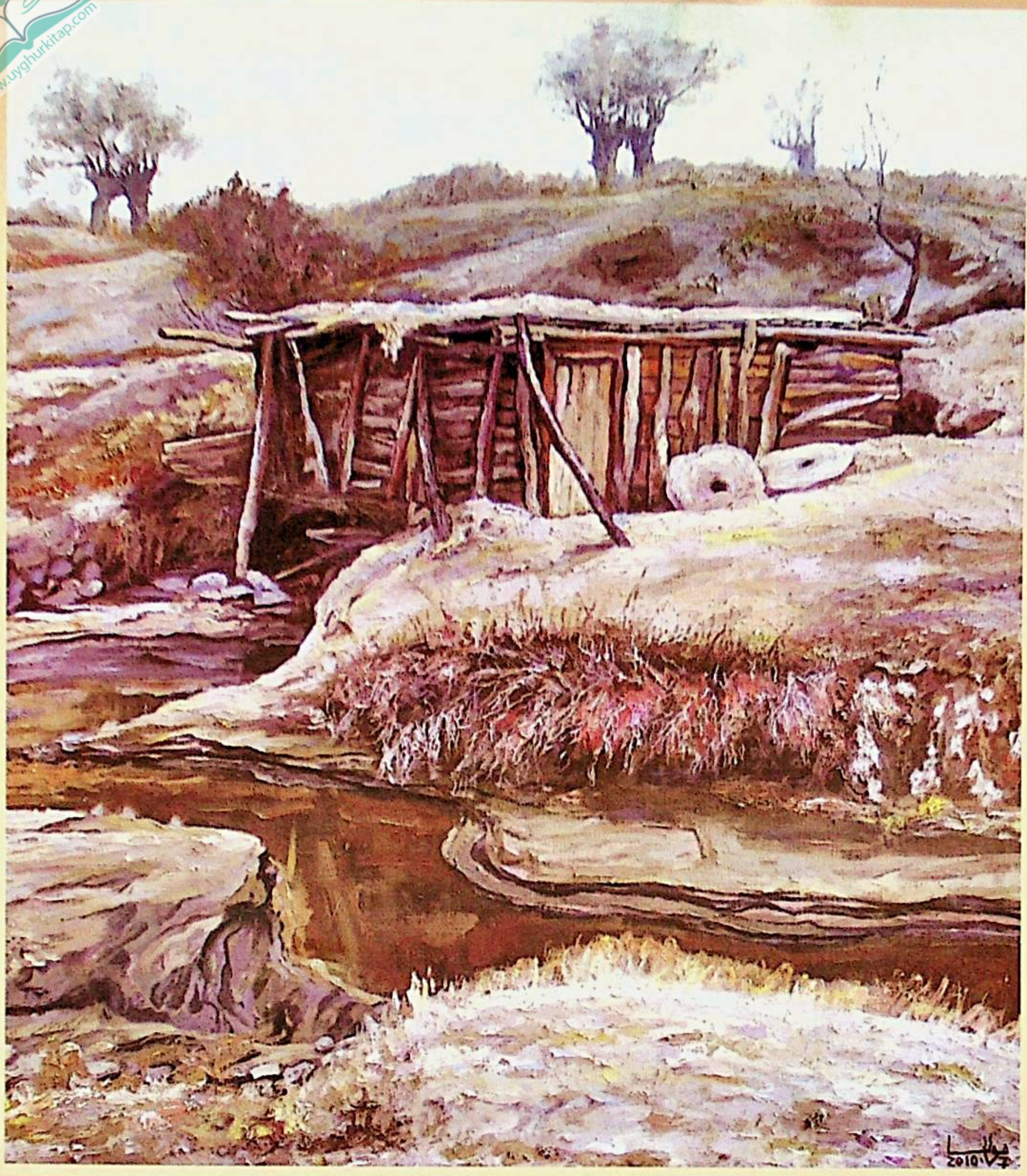

جىنچىراق ئاستىدىكى تۈگمەن

چۆلدىكى قاراۋۇل

رەسسام: مۇساجان ۋاھاب

تۈگمەن

بۇلاق (بىرلەشكەن)

بۇلاق

(维 吾 尔 文) 总 140 期 (قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 140 - سان

BULAK A BIMONTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编:艾力·托呼提 副主编:买买提吐尔地 باش مۇھەررىرى: ئەلى توختى مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مېرزىتەخمەت

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
新疆漠尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئە چىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارققاتتى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118 邮政编码:830001
邮政代号:58-108 定价:7.50元
广告经营许可证号:6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژۇرنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: Q1118 پوچتا نومۇرى: 830001
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 58-108 باھاسى: 7.50 يۈەن
ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى: 6500006000043